

ТАЯМНІЦЫ
СТАРАЖЫТНЫХ
СХОВІШЧАЎ

Арам Малбqзіс

Імя пісьменніка
Адама Мальдзіса
добра знаёма
беларускаму чытачу як па яго
цікавых выступленнях
у перыядычным друку,
так і па кнігах
«Творчае пабрацімства»
і «Падарожжа ў XIX стагоддзе»,
што выйшлі ў 1966 і 1970 гадах.
Даследчык — заўсёды ў пошуку.
За апошнія гады
ў архіўных сховішчах
Мінска, Вільнюса, Варшавы,
Кракава ім выяўлена шмат твораў,
якія значна пашыраюць
нашы ўяўленні
аб старажытнай
беларускай літаратуры,
аб гісторыі
беларускай культуры.
Кніга Адама
Мальдзіса дапамагае
прасачыць лёс некаторых
малавядомых архіўных,
бібліятэчных і музейных
збораў дарэвалюцыйнай Беларусі.

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1974

Адам Малбэзіс

ТАЯМНІЦЫ
СТАРАЖЫТНЫХ
СХОВІШЧАЎ

Мальдзіс А. І.

М 21 Таямніцы старажытных сховішчаў. Да гісторыі беларускай літаратуры XVII—XIX стагоддзяў. Мн., «Маст. літ.», 1974.

176 с.

Колькі таямніц з даўніх часоў яшчэ захоўваецца ў архіўных кнігасховішчах. Колькі няясных старонак беларускай літаратуры могуць яны раскрыць настойліваму і пільнаму даследчыку.

Адам Мальдзіс ужо даўно займаецца вывучэннем архіўных скарбонак. У новай кнізе чытач пазнаёміцца з найбольш цікавымі даследаваннямі, прысвечанымі гісторыі беларускай літаратуры XVII—XIX стагоддзяў.

М $\frac{70202}{302(05)-74}$ -74

8с (бел)

© Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1974 г.

С КАРБЫ ПРОДКАЎ

*Бо ўсё тое, што цяпер навіною
завецца, праз час які старыною мае
быць, для людзей усіх станаў звык-
лай, а ўшанавання і абароны годнай.*

Максім Багдановіч

Калі стаіш ля сцен гродзенскай Каложы, полацкай Саф'іі або Навагрудскага замка, глядзіш на слупкі пояе або магілёўскія гравюры Вашчанкі, гартаеш скарынінскія першадрукі або сціплыя зборнічкі Багушэвіча, учытваешся ў паэзію Купалы або Багдановіча, заўсёды, апрача здзіўлення іх прыгажосцю і значнасцю, цябе ахоплівае неадольная цікавасць: а якімі былі яны, гэтыя людзі, чымі рукамі ствараліся такія скарбы, пісалася разумнае, добрае, вечнае! Вось здорава было б сесці ў машыну часу і апунуцца ў тым стагоддзі, у якім нам пажадаецца. Стаць, напрыклад, відавочцамі, як друкуе свайго «Апостала» Скарына або піша «Мужыцкую праўду» Каліноўскі. Колькі загадак тады разгадалася б само сабой! Мы ведалі б, напрыклад, куды падзеліся куфар з рукапісамі Душіна-Марцінкевіча і шкатулка з паперамі Багушэвіча. Беларуская літаратура папоўнілася б мноствам новых твораў, а гісторыкі ўзбагаціліся б безліччу неведомых сёння фактаў. Мы ведалі б, як...

На жаль, многія з гэтых «куды» і «як» так і застаюцца неразгаданай таямніцай. Перанесціся ў мінулае, як і ў будучае, нельга. І ўсё ж машына часу існуе! Нашы продкі не знікалі бяследна. Перадаючы эстафету наступным пакаленням, у тым ліку і нам, яны пакідалі скарбы, створаныя іх працавітымі рукамі. Менш за ўсё — у золце і срэбры. Больш — у камені і мармуры, на тканіне і дрэве. І пераважна — на паперы. Помнікі доўлідства і жывапісу, рукапісы і старадаўнія кнігі, народныя песні

і казкі — вось тая «машына часу», якая дазваляе нам адправіцца ў мінулае, каб ведаць, як жылі і што думалі нашы продкі, і дзякуючы гэтаму глыбей усвядоміць саміх сябе, лепш зразумець усю веліч нашых сённяшніх дасягненняў.

Калі глядзіш на скарбы, пакінутыя мінулымі пакаленнямі, узнікае таксама неадольнае жаданне паспрачацца з адным персанажам нашай літаратуры. Я маю на ўвазе Лявона з аповесці М. Гарэцкага «Меланхолія». У 1913 годзе, часова расчараваўшыся ў перспектывах беларускага руху, ён думаў пра сваю радзіму так: «...куча хатак, як куча гною: цераз дзесятак вёрст — убогая цэркаўка мужыцкая ці касцёл — і ўсё, уся спадчына, што мае краіна ад гаспадарання бацькоў, дзядоў і дзяцей іхніх. А гэта ж іх родная краіна! І як ім не сорамна жыць у такой краіне!» Вядома, мы можам неяк зразумець Лявона: тады, у 1913 годзе, непісьменнаму беларускаму мужыку сапраўды яшчэ не было ніякай справы ні да Каложы, ні да Скарыны.

Да рэвалюцыі спадчыну, створаную дзядамі і прадзедамі беларуса, прысвойвалі то польскія магнаты, то ідэолагі рускага самадзяржаўя. Стагоддзямі беларусы жылі сабой суседнія нацыі і суседнія культуры, і на першы погляд сапраўды магло здавацца, што апрача «кучы хатак, як кучы гною», больш нічога і няма. Мы можам апраўдаць і горкія словы Лявона. Сын народа, ён хацеў абудзіць яго свядомасць, узняць на барацьбу за лепшую долю.

З другога боку, у часы, калі былі сказаны гэтыя словы, усё, што складае нацыянальную матэрыяльную і духоўную спадчыну нашага народа ў яе ленінскім разуменні, толькі-толькі пачынала збірацца і даследавацца. За гады Савецкай улады на гэтай ніве праведзена неверагодна вялікая работа. Але і цяпер яшчэ многае не выяўлена, не вывучана. Патрэбны новыя і новыя пошукі народных скарбаў.

Сёння рыхтуецца да выдання шматтомны «Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі». Прыемна, падарожнічаючы па рэспубліцы, бачыць свежыя рыштаванні на Мірскім замку, Сафійскім саборы ці царкве ў Заслаўі. Але, здаецца мне, мы ўсё яшчэ недастаткова ўважлівыя да

сваіх скарбаў іншага тыпу — да старадаўніх рукапісаў і рэдкіх кніг, да унікальных рэчаў матэрыяльнай культуры.

1. ПА СЛЯДАХ ЖЫРОВІЦКІХ АРАЦЫІ

На поўдзень ад Слоніма сярод маляўнічых узгоркаў знаходзіцца выдатны помнік беларускага дойлідства — ансамбль Жыровіцкага манастыра. У яго ўваходзяць Успенскі сабор, Яўленская і Ваздзвіжанская цэрквы, масіўны корпус былой духоўнай семінарыі, мноства іншых пабудоў і прыбудоў самага рознага прызначэння. Па заасфальтаваных дарожках нетаропка паходжаюць апранутыя ў чорнае манашкі і манахі. Але пад скляпеннямі галоўнага корпуса гучаць ужо зусім «свецкія» галасы: цяпер тут — тэхнікум механізацыі сельскай гаспадаркі.

Варта прыгадаць, што Жыровіцам ужо больш як 500 гадоў. У 1470 годзе літоўскі падскарбій Аляксандр Солтан узнёс тут першы храм. Прыкладна тым жа годам датуецца вядомы абраз жыровіцкай божай маці, знойдзены, як кажа легенда, пастушкамі ў мясцовым лесе. Яшчэ ў тым жа XV стагоддзі ў Жыровіцах адкрылася манастырская школа і бібліятэка. Неўзабаве першы драўляны храм згарэў. Замест яго ў 1613 годзе з'явіўся барочны Успенскі сабор. Пасля царкоўнай уніі Жыровіцы паступова становяцца галоўным цэнтрам беларускага уніяцтва — багатым і пампезным. Уніяцкі ордэн базыльянаў адкрывае тут школу, вядомую ў XVIII стагоддзі ва ўсёй Беларусі і Украіне. Навучанне ў ёй мела куды больш свецкі характар, чым у езуіцкіх і дамініканскіх школах. Настаўнікі і вучні часта карысталіся беларускай мовай. Пра гэта якраз і сведчылі б жыровіцкія арацыі. Сведчылі б, калі б...

Аднак не будзем забягаць наперад.

...Яшчэ да вайны ў Львоўскім універсітэце працаваў філолаг Ян Янаў. Адноўчы яму ўдалося атрымаць дазвол на пошукі ў мітрапаліцкім архіве пры кафедральным саборы святога Юрыя. Там прафесару трапіўся ў рукі манускрыпт XVIII стагоддзя — «Кодэкс з далучэннем справаздач аб манастырскім і школьным жыцці базыльянаў у Жыровіцах на Слонімшчыне». У «Кодэксе»

было багата арацый, з якімі вучні выступалі на так званых школьных сейміках, каб засведчыць свае поспехі ў красамоўстве. Арацыі датаваліся 1751—1752 і 1761 гадамі.

Што ж сабой уяўлялі школьныя арацыі? Яны рыхтаваліся звычайна да экзаменаў. Настаўнік («прафесар») рыторыкі (у 1751/52 гг. ім быў у Жыровіцах, здаецца, Самуэль Навіцкі) загадзя даваў вучням нейкую актуальную тэму — напрыклад, аб карысці навук, шкодзе пакланення перад чужаземшчынай, патрэбе ездзіць за граніцу. Вучні дзяліліся на дзве групы і рыхтавалі аргументы «за» і «супраць». Часта на школьных сейміках парадзіраваліся шляхецкія павятовыя сеймікі, якія адбываліся раз у тры гады. Тады кожны з вучняў выбіраў сабе пэўную ролю: адзін крытыкаваў шляхецкага выбранніка, электа, за злоўжыванні, другі хваліў яго за ўяўную дабрачыннасць, трэці падкупляў праціўнікаў, чацвёрты («маршалак» ці «дарэктар») прадстаўляў усім ім права голасу. Часам такіх прамоўцаў было больш дзесяці. Тады школьны сеймік ператвараўся ў своеасаблівае тэатральнае прадстаўленне.

Ян Янаў быў дыялектолагам, і таму яго зацікавілі не мастацкія якасці жыровіцкіх арацый, а іх «дыялектная» аснова: адны прамоўцы выступалі на «мазурскай» гаворцы, другія — на «русінскай» (беларускай). Часам дзеля камічнага эфекту прамоўцы мяняліся ролямі, і тады «мазур» пачынаў па-беларуску вымаўляць канчаткі польскіх ці лацінскіх слоў. І не толькі канчаткі. На месцы польскага «в» з'яўлялася беларускае нескладовае «ў», на месцы «ж» — беларускае «р», на месцы насавых галосных — беларускае «у». Уся прмова густа перасыпалася беларусізмамі. Для ілюстрацыі ўсіх гэтых фанетычных і лексічных з'яў Янаў выпісаў з «Кодэкса» некалькі прыкладаў, зразумела, аддаючы перавагу тэкстам «мазурскім». На жаль, львоўскі прафесар не здагадаўся апісаць рукапіс, не прадатаваў выпісаных ўрыўкі. Праўда, шыфр (сігнатуру) рукапісу ён усё ж праставіў: «Д-9». Толькі невядома: жыровіцкая гэта яшчэ сігнатура ці ўжо львоўская...

Зрабіўшы выпіскі, Янаў не надаў ім асаблівага значэння. Пасля вайны, пераехаўшы ў Кракаў, ён падарыў іх вядомаму польскаму літаратуразнаўцу Станіславу Пігоню. У 1952 годзе Янаў памёр. Прафесар Пігонь, зразу-

меўшы ўсю каштоўнасць незвычайнага падарунка, падрыхтаваў артыкул для навуковага часопіса «Архівум Літэрацке». Пад назвай «Савізджальскія «аратарскія забаўкі» ў канвіктовай школе XVIII стагоддзя» гэты артыкул убачыў свет у 1969 годзе (т. XIV), калі прафесара Пігоня таксама ўжо не было ў жывых.

Маючы ў руках усяго некалькі ўрыўкаў, праф. Пігонь тым не менш вельмі высока ацаніў арацыі жыровіцкіх вучняў. Ён звязвае гэтыя арацыі з традыцыямі франтоўска-савізджальскай літаратуры XVII стагоддзя і знаходзіць у іх паралелі з паэзіяй Міцкевіча: жыровіцкія прамоўцы маглі б лічыць сваім кампан'ёнам вусатага Яцка з «Пана Тадэвуша» — усе яны выраслі на аднолькавым грунце шляхецкага «задзірлівага анархізму». На думку аўтара, у жыровіцкіх арацыях праўдзіва і з мастацкай пераканаўчасцю паказана тагачасная рэчаіснасць — «нават з захаваных нязначных урыўкаў паўстае перад намі тая стадыя загнування, на якой было пад канец саксонскіх часоў (першая палавіна XVIII ст.— А. М.) грамадскае жыццё ў Польшчы». Адаўшы належнае Янаву, Пігонь прыводзіць зроблення ім выпіскі. Аднак пасляваенныя спробы знайсці поўны тэкст арацыі, — піша польскі прафесар, — «вынікаў не далі».

Прачытаўшы артыкул Пігоня, я не адразу зразумеў усё значэнне жыровіцкіх арацыі. Ну што ж, вучні практыкаваліся ў красамоўстве, каб потым здабываць сабе галасы або выгадна прадаваць іх на сапраўдных шляхецкіх сейміках... Этнічная «размежаванасць» прамоўцаў на «мазураў» і «русінаў»? Чаго не зробіш, каб узняць камізм прадстаўлення... Праўда, Пігонь, а яго густу можна даверыцца, глядзеў на арацыі не як на школьныя практыкаванні, а як на творы мастацкія, як на памфлет на тагачасную шляхецкую анархію. Да таго ж — сярэдзіна XVIII стагоддзя. Часы, калі ў беларускай літаратуры ўтварыўся вакуум, калі прымусовае апалячванне звяло на нішто старую беларускую літаратуру. Часы, калі наш народ здаваўся канчаткова забітым і прыніжаным, здольным толькі на велікодныя «віршы» і рэлігійныя канты.

Канчаткова забіты? Але хіба можа народ на працягу цэлага стагоддзя не падаваць голасу?! Хіба хваля Асветніцтва, якое дало Польшчы Красіцкага і Нарушэвіча, Ста-

шыца і Калантая, Расіі — Ламаносава і Радзішчава, Навікова і Фанвізіна, суседняй Літве — Данялайціса, суседняй Украіне — Скавараду, — хіба гэтая хваля так і не дакацілася да Беларусі або абышла яе, нібы неўрадлівы востраў?! А калі глянуць на арацыі ў сукупнасці з тагачаснымі школьнымі інтэрмедыямі, з апавяданнямі, апублікаванымі ў 1965 годзе ў «Польмі»? З іншымі, хоць і нешматлікімі творамі? Ці не адсюль рабіла свае першыя крокі новая беларуская літаратура, якая не без уплыву тых жа ідэй Асветніцтва развівалася на прынцыпова новай, гутарковай моўнай аснове?!

Сатырычна завостраныя жыровіцкія арацыі нібы прасяцца, каб іх паставіць на прамежкавае, пакуль пустое месца паміж «Прамовай Мялешкі» і «Лістом да Абуховіча» — з аднаго боку, і «Энеідай навыварат» і «Тарасам на Парнасе» — з другога.

Ды нельга выдаваць жаданае за сапраўднае. Янаў выпісаў, а Пігонь надрукаваў толькі пязначныя ўрыўкі. І не самыя важныя для нас — не беларускія, а польскія («мазурскія»). І толькі адзін з іх («Мова імці пана Карповіча, звананага Домасядзелаўскі») — з ярскравымі рысамі беларускай мовы. Але толькі з рысамі.

Значыць?

Значыць, трэба ехаць у старадаўні Львоў. Шукаць сляды рукапісу з сінатурай «Д-9», які да вайны быў у архіве уніяцкіх мітрапалітаў.

...Той вясной кожны дзень у Львове ішлі зацяжныя дажджы. Нават у цэнтры, ля помніка Міцкевічу, мужчыны пераходзілі вуліцу, часам спорна падкасаўшы штаны. Калі пачынала ліць, бы з вядра, нават самыя ўпартыя прадаўшчыцы кветак са шматколернага Галіцкага рынка падхопліваліся са сваіх наседжаных месц і разам з таварам шукалі паратунку пад шэрымі сценамі былога бернардзінскага кляштару. Тады ў гэты векавы будынак з паўкруглымі скляпеннямі праз адчыненыя вокны ўрываўся сакавітая ўкраінская гамонка, такая падобная і такая непадобная да нашай. І дзіўна — гамонка не раздражняла, не перашкаджала ў працы. Наадварот, выпівілыя рукапісы выглядалі ў архіўным паўзмку не так і змрочна, а мудрагелістая пісцовая вязь чыталася нават без павелічальнага шкла.

Сюды, у Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў УССР, трапілі паперы былой мітрапаліцкай грэка-каталіцкай кансісторыі. Сёння гэта фонд 201. Тысячы спраў, сотні тысяч дакументаў. Безліч самага нечаканага матэрыялу беларускага паходжання: афішы мінскага гарадскога тэатра за 1849 год і справы Полацкага гарадскога суда, гістарычная даведка пра Гомель і звесткі аб школах Слуцкага павета. Вось рукапіс А. Ельскага «Паведамленне пра беларускія казанні». Вось падрабязныя апісанні самых розных цэркваў, манастыроў, касцёлаў Гродзеншчыны, Міншчыны, Брэстчыны, Полаччыны. Якое мора фактаў для гісторыкаў, даследчыкаў атэістычнай думкі Беларусі, беларускай культуры! Але ўсё гэта — на пасля. Хіба што толькі занатаваць шыфры, каб пераказаць калегам, якія больш дасведчаны ў гэтай галіне. Сёння (часу — усяго дзесяць дзён) мяне цікавяць адны Жыровіцы!

А вось і першыя жыровіцкія «ластаўкі»: «Звесткі аб выніках экзаменаў у Жыровіцкім духоўным вучылішчы з дадаткам спісу вучняў за 1865/66 год», «Справы аб пакараннях і звальненнях вучняў Жыровіцкага духоўнага вучылішча» (масавая няяўка пасля кашікулаў!), «Справа аб канфіскацыі з бібліятэкі Жыровіцкага духоўнага вучылішча кніг, непрыгодных для дзіцячага чытання» (у 1886 годзе сюды пранікла кніга «Хрысціянства і камунізм...»), «Справы аб епіціміях» за розныя гады. Цікавыя, дарэчы, справы. Яны расказвалі аб колішніх чалавечых трагедыях і камедыях, гісторыях сумных і вясёлых.

Усё гэта цікава. Усё гэта — быт і норавы нашых продкаў. Але ўсё гэта ні на крок не набліжае да мэты. Хіба што дасць тоўсты «Галоўны вопіс Свята-Успенскага манастыра ў мястэчку Жыровіцы»? У ім апісаны рукапісны трэбнік 1545 года ў драўляным акладзе, некалькі друкаваных кніг XVII і XVIII стст. чыста рэлігійнага характару, некалькі дакументаў на пергаменце. І — ніводнага рукапісу на паперы (арацы наўрад ці пісаліся б на пергаменце). Зусім расчараваны, пачынаю гартаць зборнікі вершаў рэлігійнага і свецкага характару, ужо тапанімічна не звязаныя з Жыровіцамі.

І раптам — знаходка. У адным з такіх зборнічкаў, складзеным у XVIII ст. у мястэчку Антопаль Кобрынскага павета (фонд 201, вопіс 4, рукапіс 1589), аказаліся дзве свец-

кія песні, пісанья лацінкай. Першая з іх — аб зменлівасці чалавечага шчасця і нявернасці сяброў — пачынаецца радкамі:

Ах ты, свеце лестный,
Ты сердцэ крушыш,
Лютым печальмі
Толькі мя сушыш.
Цяпер я стал знаць,
Крэпка прымячаць,
Ах, тваі стрэлы
Слічне ўявняць...

Другая варта таго, каб яе прывесці поўнасю:

Ах, шчасце, шчасце беднае, злое!
Крушыш, печаліш ты сердцэ мое.
І сам я не знаю, што мне чыніці,
Жэніціся лі мне, халастым лі быці?
Взявшы багату, бюджет укораці,
Убогую взявшы, нечэм снабдзеваці.
Умная не дае і слова сказаці,
Дурную жэ стыдно людзям показаці.
Пошэл бы в саадаты — нет сілы ні мала,
Рушніцу насіці міне не прыстала,
А так жыці в міры — о то нашэ дзело!

Без дадатковых пошукаў і супастаўленняў цяжка сказаць, што гэта такое. Арыгінальныя беларускія творы? Беларускія пераробкі рускіх лірычных песень? Адно бяспрэчна: гэта спявалася ў Беларусі ў XVIII стагоддзі, гэта першыя лірычныя песні, якія дайшлі да нас ад таго часу.

Паралельна з пошукамі ў архіве я пачаў вечарамі заглядваць у бібліятэку АН УССР на вуліцы Стэфаніка. Да вайны тут былі багатыя зборы Асалінскіх. Па вайне асноўная іх частка была па дамоўленасці з Польшчай перавезена ў Вроцлаў. Але багата чаго, асабліва звязанага з украінкай і беларосікай, засталася на месцы. Прывабілі ж мяне сюды рукапісныя «Записки старика» віцэбляніна Максіміліяна Маркса. Пісаліся яны ў Енісейску ў 1887 годзе, але ў першай сваёй частцы прысвечаны літаратурнаму і культурнаму жыццю Віцебска з 1821 па 1840 год. Праўда, мікрафільм «Записок старика» ёсць і ў бібліятэцы АН БССР. Аднак чарніла ў рукапісе настолькі выцвіла, што карыстацца фотакопіяй практычна нельга. Захоп-

лены каларытнымі дэталямі гэтых вартых выдання мемуараў, на нейкі час я забыў пра Жыровіцы.

І вось неяк надвяхоркам выпадак звёў мяне на бібліятэчным калідоры з вядомым украінскім паэтам, перакладчыкам і папулярызатарам беларускай літаратуры Уладзімірам Лучуком. Перапісваліся мы даўно, нават аднойчы меліся сустрэцца, але сустрэліся толькі цяпер. Пачалася гаворка пра агульных сяброў, пра архіўныя пошукі, ну і, вядома, пра жыровіцкія арацы. Перш чым адправіцца на варэнікі да Аксаны, Лучуковай «дружыны», Лучук, сам навуковы супрацоўнік гэтай бібліятэкі, прапанаваў падняцца на другі паверх, у аддзел бібліяграфіі.

Не, убеленыя сівізной «зубры» ўкраінскіх кнігасховішчаў нічога не чулі пра рукапіс «Д-9». Але яны раець схадзіць на вуліцу Вірменську, да былога супрацоўніка мітрапаліцкага архіва Аляксандра Данілавіча Грыцяя. А таксама пацікавіцца рукапісным фондам базыльянскіх манастыроў. І беларускім гумарыстычным «Лістом да св. Пятра», урывак з якога знаходзіцца на адвароце старонкі 13 рукапісу 739 збору Асалінскіх. У свой час «Лістом» цікавіўся чэшскі вучоны Фр. Крчэк. Але ў беларускі навуковы ўжытак твор яшчэ не ўвайшоў.

Адклаўшы на пасля варэнікі, зноў спускаюся ўніз і нецярпліва чакаю таямнічага «Ліста да св. Пятра», хоць ён і не мае дачынення да жыровіцкіх арацый. Што ж, часам так бывае: шукаеш адно, а знойдзеш другое, не менш цікавае.

Пісаны лацінкай «Ліст да св. Пятра» аказаўся ўрыўкам арыгінальнага сатырычнага твора. Без дапамогі мовазнаўцаў цяжка ўстанавіць, якое гэта стагоддзе. Хутчэй за ўсё, XVII або пачатак XVIII ст. А вось і тэкст: «Грамата пісана да святога Пятра ад усіх благаверных хрэсціян Русі за прападобным рабом божым Ярмолам Аханцэвічам Цюхай брату Пятру заговорніку — с. Пятру адзвернаму царства нябеснага.

Ознаймуем табе, с. Петрэ, сто тых простых часов сталося. Перэставілся з сего света на он свет раб божы Ярмола Аханцэвіч Цюхай, каторы мескал подле цэркві святога Фудора і святое М. І. І был то чалавек вельмі набожны, што ўсё около цэркві вараб'ёў мятлой оганял. У долгом кажуху баранем без пояса і без нагавіц хадзіл,

бороды і галавы нікак не чэсал, носа нікак не уцэрал, тылькі языком лізал. Ногты не абрэзывал, чоботы, чэрэвікі дзёгцем мазывал, часнак, цыбулю, рыбу гнілую, плюсквы з подлеву, грох з недзведзім огоном вельмі рад едал, горэлку квартаю брахуковсцом духом піял, у суботу назлосць ляхом варон, сарок і мяса спажывал, ляхов і веры іх учанае, как шатана, ненавідзел. Говейно твое, святы Петрэ, шэсць недзель твердо посціл. І ты, святы Петрэ, за таковыя яго святыя дзела стобесі яго до царства небеснаго пусціл! Паклісьбы то не ўчыніл, а сего раба божого до царства небеснаго не пусціл, ведайжэ ты о том, што мы твоего посту не будзем посціць. А чы...»

А назаўтра, калі памаладзелае пасля дажджоў сонца ўжо чаплялася за вежу ратушы, пайшоў я шукаць Вірменську вуліцу. Аляксандр Данілавіч Грыцай спаткаў мяне ля дзвярэй шчыльна застаўленай старасвецкай кватэры. Сустрэў ветліва, але суха, насцярожана. Доўгі час рабіў выгляд, што не разумее, у чым справа. І толькі калі я перайшоў з беларускай на польскую мову, нехаця адказаў на мяшанай украінска-польскай гаворцы:

— Так, мне сапраўды прыйшлося працаваць у архіве мітрапалітаў. Памятаю і прафесара Янава, які прыходзіў да нас. Канкрэтна пра рукапіс «Д-9»? Няўжо пан думае, што ў такім узросце ўтрымаеш у галаве кожную паперку... Іх жа былі горы! Ці ўсе рукапісы з сабора святога Юрыя трапілі ў Дзяржаўны гістарычны архіў? Не, не ўсе. Многае прапала ў ваенную завіруху. Потым частка па непаразумеці пайшла ў макулатуру. Кажуць, штосьці яшчэ закінута ў падвалах. Толькі дзе яны — вядома аднаму богу.

Бачачы мой далёкі ад энтузіязму выраз твару, гаспадар дадаў на развітанне:

— Хай пана не пакідае надзея. Я не думаю, каб тут у нас захоўваўся арыгінал тых арацый. Такія рэчы існавалі звычайна ў некалькіх копіях. Тэкст арацый у прынцыпе павінен быў мець кожны вучань, які прамаўляў на школьным сейміку. Я раіў бы пану шукаць у Вільні.

І хаця я разумеў, што апошняя фраза была сказана для адчэпнага, спускаўся па стромкай неасветленай лесвіцы з круцінкай надзеі. Прыгадалася, што ў брашуры «Наши провинциальные архивы и их значение для Западно-русского края», выдадзенай у 1894 г. у Гродне Львом

Паеўскім, паведамлялася, нібы найбольш старыя жыровіцкія рукапісы былі ў 1845 г. перавезены ў Вільню. Ну а ў Вільнюсе, у адзеле рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літоўскай ССР, ужо, мабыць, закончылі апрацоўку фонду Літоўскай праваслаўнай кансісторыі... Можа, шчасце ўсміхнецца там?

Аднак яшчэ штосьці падсвядомае, звязанае з Жыровіцамі, трывожыла думку. Штосьці яшчэ звязвала Львоў і Жыровіцы, Жыровіцы і Львоў... Тройчы прамераў у змроку бульварную роўнядзь ад оперы да помніка Міцкевічу. Успомніў! У мінулую бытнасць у Львове, летам 1965 года, памяць зафіксавала нейкія жыровіцкія інтэрмедыі XVIII стагоддзя ў фондзе Асалінскіх. Здаецца, нават выпісаў шыфр. Але мяне тады цікавіла толькі XIX стагоддзе, і таму запіс пераказаў камусьці іншаму... А раптам гэта і ёсць арацы жыровіцкіх сеймікаў?!

І вось прыносяць са сховішча «Дыялагі і інтэрмедыі п'кол у Жыровіцах і Бучачы», датаваныя тым жа часам, што і арацы — 1751 годам. Рукапіс куплены ад невядомай асобы ў 1937 годзе. Гартаю парудзелыя старонкі. «Базыль, цар усходні», трагедыя на польскай мове — не тое, хаця гэтая трагедыя таксама магла ставіцца і нават узнікнуць у Жыровіцах... П'есы на лацінскай мове з польскімі вершаванымі ўстаўкамі — не тое... Урэшце — інтэрмедыя з лацінскай назвай «Сляпы, кульгавы, пазней — пан і мужык». У інтэрмедыі ўпамінаецца хлопец, што пайшоў у Жыровіцы. Ёсць і больш важкі доказ беларускага паходжання інтэрмедыі — яе мова! Пань гавораць па-польску, часта казыраючы лацінізмамі. А мужык (цівун) — на чыстай беларускай мове.

Змест інтэрмедыі даволі традыцыйны, вядомы ў беларускім фальклоры. Сляпы сустрэўся з кульгавым. Абодва рапылі дапамагаць адзін аднаму. Сляпы панёс кульгавага ў сад. Там іх застаў цівун. Новаспечаныя сябры ўзвальваюць віну адзін на аднаго. На гэта цівун кажа: «Да яны добра маняць, вазьму я іх пад пастронкі, а абачыш, вапэць маспане, як ім вытрасу з чэрава грушкі і яблыкі маладыя, так яны харашо будуць гаварыць і да ўсяго прызнаюцца». Але раптам у традыцыйнай па змесце інтэрмедыі з'яўляюцца вострыя для таго часу сацыяльныя інтанацыі. Той жа цівун гаворыць прыгонніку: «Не трэба, маспане, і

мужыка закідаць, а чым ліхы хлоп. Каб не мужычок, было б каля цябе і цяпер так худо, маспане, як перад тым». А калі пан пачынае выхваляцца сваёй шляхецкай генеалогіяй (адзін яго прашчур быў такі набожны, што яго пры жыцці кананізавалі і як абраз у рамкі аправілі), цівун кажа яму: усе людзі ад прыроды роўныя, бо і пан і мужык выйшлі з адной ноевай аркі. Пана палухае думка нават аб такой, чыста біблейскай роўнасці, бо пра гэта, кажа ён, «сяляне мае даведаюцца, за нішто будуць мяне мець». Часта ў інтэрмедыі камічныя сітуацыі ўзнікаюць ад таго, што цівун, не ведаючы польскай мовы, па-свойму перакручвае незнаёмыя словы.

Як бачым, інтэрмедыя цікавая. А калі ўзважыць, што ўсе вядомыя беларускія інтэрмедыі XVIII стагоддзя лёгка пералічыць на пальцах, то можна зразумець задавальненне, з якім я пакідаў Львоў. Аднак для паўнаты шчасця не ставала ўсё ж адной «дробязі» — поўнага тэксту жыровіцкіх арацый. Можна, Вільнюс будзе больш літасцівы?

Кароткая перадышка — і зноў у дарогу. Сакратар Саюза пісьменнікаў Літвы Альгірдас Поцюс ахвотна прыстройвае мяне на рамантычным паддашку былога палаца Агінскіх. У акно раніцай глядзяцца барочныя вежы. І, галоўнае, адсюль рукой падаць да акадэмічнай бібліятэкі. За апошнія гады тут не стала некалькіх шчырых сяброў беларускай літаратуры: трагічна абарвалася жыццё загадчыка аддзела рукапісаў Уладаса Абрамавічуса, пайшла на пенсію беларуска з Вілейшчыны, актыўны ўдзельнік культурнага руху ў былой Заходняй Беларусі загадчыца аддзела рэдкай кнігі Ніна Аляксандраўна Ляшковіч. Але тыя, хто прыйшоў ім на змену, таксама ахвотна дзеляцца з беларусамі назапашанымі ў бібліятэцы скарбамі. Для даследчыка тут сапраўдны рай. Адзін рукапісны фонд 21 (былы Віленскі беларускі фонд) чаго варты!

Фонд Літоўскай праваслаўнай кансісторыі аказаўся небагаты — усяго 536 спраў. Амаль усе яны звязаны з Беларуссю: канспекты па філасофіі з беларускіх школ XVII стагоддзя, інвентары царкоўных маёнткаў, нават апісанне прыкмет Кюхельбекера ў сувязі з яго праездом праз Мінск. Ёсць і каталогі бібліятэкі Жыровіцкага духоўнага вучылішча. З іх вынікае, што прыкладна сто гадоў назад у гэтай бібліятэцы было каля 5 тысяч кніг (самая

ранняя — 1516 года). На жаль, старонкі 174—206 такога каталога за 1873 год, дзе былі апісаны рукапісы, аказаліся вырванымі. Хтосьці пэўна замятаў сляды.

Не, падумалася, адным фондам Літоўскай праваслаўнай кансісторыі тут не абмяжуешся. Трэба перагледзець вопісы ўсіх фондаў. А гэта дзесяткі тысяч картачак на літоўскай, рускай, польскай, лацінскай і іншых мовах. Часам цяжка прадбачыць, што тоіцца за лаканічным апісаннем рукапісу. Ну, напрыклад, за такім: «Казанне руске сызматыцке» (фонд 9, рукапіс 1865). А аказалася — невядомы помнік небагатай беларускай літаратуры XVIII стагоддзя. Па духу, па сатырычнай накіраванасці ён роднасны тым жа жыровіцкім арацыям. Праўда, апублікаваць гэты помнік будзе цяжкавата: па колькасці нецэнзурных слоў ён пэўна пераўзыходзіць нават пісьмо запарожцаў турэцкаму султану.

— Нічога. — суцешыў мяне, даведаўшыся аб знаходцы, Генадзь Кісялёў, тады яшчэ жыхар Вільнюса. — Навопшта існуюць шматкроп'і? У нас XVIII стагоддзе было такім вольным — вонкава вульгарным. Быў бы толькі змест між шматкроп'ямі.

А паміж «шматкроп'ямі» ў «Казанні» ёсць вольнае што. Хоць невядомы нам аўтар карыстаўся лацінкай і, па тагачаснай модзе, густа ўплятаў у тэкст лацінскія словы, але гэта быў чалавек антыпольскай арыентацыі, сімпатык Пятра Першага. У «Казанні» гаворыцца пра вайну Расіі са шведамі, пра пераход рускіх войск праз Гродна. У выніку іх «вялікую славу меў вялікі наш Петэр Алексеевіч, как другой Саламон всякому дзелу сваему. Пасматры, вся слава асталася яго». Але ўвогуле аўтар скептычна адносіцца да ўладароў свету, лічыць іх уладу часовай: «Бо на ўсём свеце ўсё прамінушае. Было всякіх людзей славных — і тыя на гэты свет пераставіліся, і вся слава згинула. Якой был славны Антон Артаменаў Муравей палкоўнік праабражэнскага палку, і той бліном удавіўся. Был багаты Нікіпар Латушнік — і той у... рацэ ўтапіўся». Увесь свет здаецца аўтару здрадлівым і прадажным: «Пойдзем у сад, паднясём глаза, аш свет прэмудры пабачыш, яблыкі здрадныя і глазам мілыя. Нарвеш яго, скушай, аш горкае і чарвяк в нім, аднак людзі глаза падымаюць, как селянцы салёныя. Прысматрыцеся цяпер людзям, так здрадная дзявіца,

чарнабрывая, краснага ліца, на галаве как звёзды ззяюць, сарафан багаты, нагруднік золатам вышыт, шыя полна коралев, рубашка шоўкавая, башмакі дарагія. Ей-ей, здрадная дзявіца. Абярні яе ў гору...» — І далей падрабязна жывапісеўца, што ўбачыш, калі заглянуць «унутр» такой велікасвецкай дамы...

Асабліва моцна дастаецца ў «Казанні» мясцовай прыгонніцы: «Прысматрыдзеця пані нашай Агаце Скарынкавай. Воны какая спажа была, вот лі ў нашай цэркві праваслаўнай прэстол выставіла, давала давольна кушаць гавядзіны, бліноў і віна. Аставіла па сабе вечную памяць, аставіла дзеравянныя двары і клеці багатыя. Сама как цвет цвітушчы всякім глазам людзкім напогляд была. Здрадная... Право была здрадная, да чэраз горад бывала ідзёт, то как вутушка пльвёт, ногі шырока расстаўляючы». У заключэнне падрабязна пералічваюцца ўсе часткі цела пані Скарынкавай, ахвяраванія ёю перад смерцю розным асобам. Найгоршае дасталося Маркаўскаму манастыру, з чаго можна меркаваць, што невядомы нам аўтар жыў дзесьці на Віцебшчыне...

Пасля Вільнюса, шчыра кажучы, з'явілася сумненне ў тым, што арацыі ўвогуле захаваліся. Успомніліся сумныя гісторыі з іншымі беларускімі рукапісамі і рукапіснымі зборамі. Скажам, з калекцыямі Аляксандра Ельскага, якія ў першую сусветную вайну разышліся па белым свеце, ці варшаўскага інжынера і даследчыка беларускай літаратуры Рамуальда Зямкевіча. Зрэшты, да апошняга я стаўлюся дужа скептычна, бо рукапісы цягнуў ён, дзе толькі мог (колькі разоў у архівах мне трапляліся пашкуманія папкі з запісам, што дакументы адсюль украдзены Зямкевічам). Але багацці ён сабраў немалыя. Польскі бібліёграф Эдвард Хвалевік, напрыклад, паведамляў у 1927 годзе, што ў варшаўскай калекцыі Зямкевіча былі скарынінская і астрожская біблія, слоўнік Памвы Барынды, беларускія рукапісы Аляксандра Рыпінскага, Арцёма Вярыгі-Дарэўскага, Вінцука Дуніна-Марцінкевіча, Яна Неслухоўскага, Францішка Багушэвіча, Антона Лявіцкага (Ядвігіна Ш.), Максіма Багдановіча і іншых. Версія, якую я пачуў у 1963 годзе ў Варшаве, гаворыць, што ўсё гэта перад вайной перайшло ў рукі даследчыка беларускай літаратуры Ю. Галомбака. У дом апошняга ў час

вайны трапіла бомба, і ўсё — рукапісы, бібліятэка ў 8 тысяч тамоў — згарэла, а праз колькі дзён памёр ад ран і сам Галомбак.

А хіба не маглі жыровіцкія арацы аказацца за межамі нашай краіны? Колькі каштоўных беларускіх рукапісаў, вартых таго, каб іх шукаць, мікрафільмаваць ці ўвогуле вяртаць назад, трапіла ў Польшчу і Чэхію, Германію і Швецыю, Францыю і Італію. Укажу толькі на адзін — адзін з дзесяткаў — забыты след. У 1916 г. віленская газета «Гоман» пад гучным загалоўкам «Нашы штандары ідуць уперод!» (№ 64) пісала з нейкім незразумелым для мяне захапленнем: «Нямецкі Каланіяльны інстытут у Гамбургу закупіў нядаўна для ладжанага пры ім Славістычнага семінара калекцыю беларускіх дакументаў з XVI, XVII і XVIII стагоддзяў. Гэтаксама колькі дзён таму назад для наймалодшага з нямецкіх універсітэтаў — Франкфурцкага, куплена падобная калекцыя для філалагічнага факультэта». Сёння цяжка высветліць, на чым канкрэтна сумленні была тая спекуляцыя айчыннымі каштоўнасцямі. Аднак лёсам прададзенага пацікавіцца варта.

Урэшце, арацы маглі быць спалены ў тых жа Жыровіцах падчас ліквідацыі уніі ў канцы 30 — пачатку 40-х гадоў XIX стагоддзя. Той жа Р. Зямкевіч, якому многае было вядома, пад псеўданімам Юры Алелькавіч пісаў у 1919 годзе, што епіскап Сямашка, рукамі якога ліквідоўвалася унія, у тых гады «паліў на двары свайго палацу уніяцкія беларускія абразы, гравюры і кніжкі, якіх цяпер бібліёграфы не могуць знайсці (лік знішчаных старабеларускіх кніжак, цяпер нікому невядомых, апроча загалоўка, перавышае пяць тысяч экзэмпляраў!)». Вядома, «пяць тысяч экзэмпляраў» узятая са столі. Але няма дыму без агню. Сямашка сапраўды многае спаліў. І той жа Э. Хвалевік аўтарытэтна сведчыць, што рабіў ён гэта якраз у Жыровіцах.

А можа, усё ж варта пад'ехаць у Жыровіцы? Калі ёсць хоць адзін шанц са ста, трэба гэты шанц выкарыстаць! Праўда, я ведаў, што ў XIX ст. жыровіцкая бібліятэка была вывезена ў Вільню і далучана да бібліятэкі праваслаўнай семінарыі. Але з львоўскіх дакументаў было відаць, што яшчэ ў 1886 годзе 4867 друкаваных і рукапіс-

ных кніг з базыльянскай бібліятэкі знаходзілася ў Жыровіцах у вялізных шафах, зацягнутых дротам і забітых дошкамі (царкоўнае начальства тады абуралася не гэтым варварствам, а тым, што паміж шафамі не знайшлося месца для абраза). З тых 4867 тамоў штосьці магло трапіць у бібліятэку Жыровіцкай духоўнай семінарыі.

У Слоніме мне паралі звярнуцца да былога вучонага сакратара семінарыі, цяпер выкладчыка Жыровіцкага тэхнікума механізацыі сельскай гаспадаркі Яўгена Васілевіча Валатоўскага.

— Чалавек ён эрудзіраваны, — сказалі мне ў райкоме партыі. — Яшчэ да вайны абараніў у Львове кандыдацкую дысертацыю па творчасці Жорж Санд. Ды вайна перашкодзіла аформіць дакументы. Ён лепш за ўсіх ведае мясцовыя справы.

Неўзабаве Яўген Васілевіч ужо запрашаў мяне прайсці з вулічнай спёкі ў халадок застаўленага кнігамі кабінета. На стол ляглі даволі рэдкія выданні XVIII і XIX стагоддзяў. Але на маё пытанне пра бібліятэку Жыровіцкай семінарыі гаспадар пакруціў галавой:

— Не бачыў я ў семінарскай бібліятэцы ніякіх арацый. Пасля закрыцця семінарыі ўсе кнігі былі перавезены ў Загорск. Хаця, — дабавіў гаспадар, адчуўшы маё расчараванне, — яшчэ не ўсё страчана. Кажуць, што ў часы, калі пачалася ліквідацыя уніі, манахі дзесьці ў падвале замуравалі сваю бібліятэку, архіў і скарбніцу. Знайсці тое месца нялёгка, бо старыя планы згублены, а разбураць мурны нельга: як помнік архітэктуры, жыровіцкія будынкі знаходзяцца пад аховай дзяржавы. Зрэшты, раю вам пагаварыць аб усім гэтым з былым рэктарам Жыровіцкай духоўнай семінарыі, цяпер архіепіскапам мінскім і беларускім Антоніем. Ён абараніў дысертацыю па гісторыі жыровіцкага манастыра.

Архіепіскап Антоній, які прыняў мяне ў застаўленым кнігамі, завешаным абразамі і карцінамі кабінете, выказаўся наконт замураванай бібліятэкі скептычна:

— Сямашка рыхтаваў ліквідацыю уніі загадзя. Ён пільна прыглядаўся да ўсяго, што рабілі базыльяне, і замураваць бібліятэку не дазволіў бы — яна загінула б у пільмі кастроў, як гінула тады многае.

Так замкнулася кола пошукаў жыровіцкіх арацый.

Пара падсумаваць вынікі. Песімістычнымі іх назваць нельга, бо таямнічы рукапіс «Д-9» навёў на след пяці новых твораў беларускай літаратуры XVIII стагоддзя. Праўда, поўны тэкст саміх арацый пакуль што невядомы, і мы павінны задавальняцца ўрыўкамі, апублікаванымі Піго-нем. Прывядзём пачатак аднаго з іх, дзе мазур наўмысна «беларусізуе» сваю прамову, каб павялічыць яе камічны эфект:

«Прыбыўшы на тэ мейсцэ і станоўшы прэд прэможным вашэцый панамі, прызнацца мушу, іж нігды на ту асобу, ктурон замысляце за маршалка обраць, не прызволю, бо мі горка прыпамінаць прыходзіць праз Егамосця выжандэ-ну пакасць.

А цы мі то не прыкро было, кеды вэ трыста коні праз рэкэн прабраўшысень, якіесь салапуты, падобна запарожцы казацы, хату мі з кораня вывруцілі, судзіну папсавалі, скаціну падавілі, нават мне самога, гдым ся праз кракі ўцякаёнц гапліком за сацак зачэпіл, едэн з мячом, бы з бритвай найастрэйшай, уганяёнц ся, мала цо мен праз крыж па гжбеце не зачэпіл, а пан Цоховіч, бэндонц толькі а тшыдзесьці стаяў ад маёй хаты, жаднага могонц не прычыніл мі в такім моім прыпадку ульжэня, хоць досыць слышал коло хаты крык, враск, гаманенне, фэртас, завіруху. Я зась прышоўшы юж в концы да хаты, добылэм крэсіва, а выкрасіўшы цяпла, як спойжэн на розжуцону па ўсіх кутах худобу, горка толькі заплакалэм, ставёнц сабе прэд очы такую не суседзкую справу.

Другі зась раз, гды тылько моя чародка праз падвору прэходзёнц на ніву вышла, брыдка пан Цоховіч ку мне з нагаем кантровал, і юж был такі пачал мругаць на мне бізунам, калі бым ся клеці чым хутчэй не прытуліл.

А ці прыстоі то на шляхціца такія — у суседзтве жыёнц — прыкрасці дзелаць і чыніць? Хіба бым а сваю крыўду як сабака а пяту ногу не стоял, гдыбым на пана Цоховіча прызволіл, бо яко тэн ягомасць айчызнай жондзіць, Рэчы Паспалітай спрыяць бэндзе, кеды ўбогага шляхціца не толькі зэ прэсвазіі не прыймае, але абы цо, зараз з крыкам, з гукам, з падвора нават сваго выыха. Баляць мне, тое прыпамінаёнц, внэнтшнасці, нямаш у пана Цоховічу жаднэй рэтэльнасці. Не пазвалям, Мосці Па-

нове, буду заўша крычал, гды го на маршалка захцэце паставіць, вельку он мне зробіл крыўду».

І ў канцы — «рэжысёрская» заўвага: «Тут яму даюць грошы слугі пана Цоховіча, падкупляючы, абы толькі дазволіў, якія ўзяўшы ён ахвотна дазваляе».

2. КУДЫ ПАДЗЕЛАСЯ БІБЛІЯТЭКА БЕРГЕЛЯ?

У Слуцк аднойчы мяне прывялі дзве справы: лёс бібліятэкі Бергеля і магіла Абуховіча.

Упершыню прозвішча Бергеля сустрэлася мне год з дзесяць назад у брашуры беларускага пісьменніка-ліберала Аляксандра Ельскага. Называлася яна «Паведамленне пра бібліятэку Юльяна Бергеля, пастара ў Слуцку». Брашура пісалася ў 1883 годзе, а была выдадзена, здаецца, у 1890 (год на вокладцы не абазначаны). У гэтай польскай кніжачцы (а мо адбітку з нейкага часопіса) Ельскі падрабязна апісвае і падарожжа са свайго маёнтка Замосце ў Слуцк, якое ён зрабіў з дачкой Аляксандрай, жонкай вядомага этнографа З. Глогера, і вонкавы выгляд Слуцка, і гісторыю горада. У слуцкім фарным касцёле ўвагу аўтара прыцягнуў кораб з надгрызеным мышамі сэрцам князя Гераніма Радзівіла — таго самага, які жорстка падавіў крычаўскае паўстанне 1740—1744 гадоў. Але найбольшай славатасцю Слуцка Ельскі лічыў бібліятэку Бергеля, у якой захоўваліся рэдкія выданні — усяго каля тысячы тамоў. Асабліва ганарыўся Бергель сваімі рукапісамі, напрыклад, успамінамі аб пакаранні смерцю Казіміра Лышчынскага, якія ў 1690 годзе накідаў на паперу цесць беларускага філосафа-атэіста.

Спачатку брашура Ельскага звярнула мою ўвагу зусім не з паводу бібліятэкі Бергеля. Тысяча тамоў? У XIX стагоддзі ў Беларусі былі прыватныя бібліятэкі куды большыя! Напрыклад, Масальскіх у Белічанах Ігуменскага павета (аднаго з Масальскіх у сувязі з яго раманам «Пан Падстоліч» успамінаў В. Р. Бялінскі), Оштарпаў у Дукоры, Слізняў у Дзевяткавічах ля Слоніма (рэдкае выданні!), Юндзілаў у Івацэвічах, Пуслоўскіх у Мерачоўшчыне (некалькі тысяч тамоў, рукапісы), Вітанюўскага (6 тысяч тамоў), Малышэвіча («мае некалькі твораў і рукапісаў,

якія лічацца бібліяграфічнай рэдкасцю», — пісаў пра яго А. Плуг у 1858 годзе), І. Легатовіча ў Мінску, Тызенгаўзаў (з сямейным архівам) у Паставах і з добры дзесятак іншых. Найбольш вартай увагі мне тады здавалася бібліятэка Уладзіміра Трамбіцкага з Лінава Пружанскага павета. Там было некалькі тысяч кніг, а сярод іх — вельмі рэдкія. Найбольшай каштоўнасцю бібліятэкі лічыліся кнігі і рукапісы аднаго з першых беларускіх славістаў прафесара Віленскага універсітэта Міхала Баброўскага, сярод якіх былі працы па беларускаму пісьменству (сёння сцвярджаецца, што яны загінулі). Усе зборы Баброўскага Трамбіцкі набыў у 1847 годзе за 1000 чырвоных злотых. Вось адшуканьне бы такую бібліятэку (пазней я даведаўся, што пасля смерці Трамбіцкага яна была прададзена Замойскім і ўключана ў склад ардынацкай бібліятэкі ў Варшаве). Што ж датычыцца брашуры Ельскага, то ў ёй найбольш важнымі мне здаліся мясціны, дзе аўтар гнеўна асуджаў Гераніма Радзівіла, казаў, што той «крывава здзекаваўся над народамі».

Імя ж Бергеля тады выклікала зусім іншыя асацыяцыі: адкуль у яго рукі трапіла такая бібліятэка? Ці не прысвоіў ён пасля 1863 года сабе бібліятэку вядомай Слуцкай кальвінскай гімназіі?

Але працы віленскага даследчыка гісторыі пратэстанцкіх бібліятэк Вацлава Гізберта-Студніцкага неўзабаве рэабілітавалі ў маіх вачах Бергеля.

Апісваючы зборы бібліятэкі Віленскага сінода, Студніцкі паведамляў, што пачатак кнігазбору Слуцкай гімназіі паклаў у XVII стагоддзі Андрэй Дабранскі. Усе свае зберажэнні ён траціў на рэдкія выданні. Пасля яго смерці, у 1640 годзе, гэты прыватны збор, адзены ў баснаслоўную тады суму 5000 злотых, быў набыты Багуславам Радзівілам для Слуцкай гімназіі. Гімназічная бібліятэка папаўнялася ў XVIII стагоддзі, але асаблівы яе росквіт наступіў у першай палове XIX стагоддзя, калі сюды па розных прычынах былі перавезены унікальныя бібліятэкі Віленскага сінода і Кейданскай гімназіі. Прыбаўляліся і прыватныя падарункі. Так, у 1829 годзе Юрый Аколаў ахвяраваў бібліятэцы звыш 1000 тамоў, частка якіх паходзіла са збораў Браніцкай, сястры польскага караля Станіслава-Аўгуста Панятоўскага.

Аднак, працягвае Студніцкі, пасля 1863 года, калі адзіная ў Беларусі і Літве кальвінская гімназія перайшла ў рукі ўрада, усю гімназічную бібліятэку сінод забраў са Слуцка і перавёз у Вільню. Больш таго, у другой палове XIX стагоддзя сінадальныя зборы папаўняліся якраз за кошт прыватнага збору Бергеля. Такім чынам, мае падзэрэнні па адрасу слудкага пастара аказаліся беспадстаўнымі, і яго імя згубіла для мяне асабліваю цікавасць.

Прайшоў час. І раптам неяк у Львове мне выпадкова трапіліся ў рукі тры цікавейшыя крыніцы.

Першая — рахунак слудкай друкарні, зроблены для князя Радзівіла ў 1687 годзе. Там былі (у скарачаным выглядзе) пералічаны назвы твораў, якія выйшлі ў Слуцку ў 1673—1679 гг., указана колькасць экзэмпляраў, кошт друку, цана і г. д. Прытым з 23 назваў толькі тры былі вядомы такому дасведчанаму бібліёграфу, як І. Палькоўскі. А вось што хаваецца, скажам, за наступнымі запісамі: «Тэорый рускіх» — экз. 80, «Дзённікаў» — 2020, «Школак» — 3091, «Працэсаў» — 1006, «Гаспадароў» — 1000, «Формулак» — 414, «Табліц гарызантальных» — 100, «Аб злучэнні рэк» — 640, «Хрысціянскіх заўваг» — 250, «Лемантароў» — 3389?! На якой мове ўсё гэта друкавалася? І ці не тояцца тут невядомыя сёння творы старажытнай беларускай літаратуры?

Другая — артыкул Юзафа Корвіна «Пастар Юльян Бергель і яго бібліятэка ў Слуцку», надрукаваны ў XII томе часопіса «Тыгоднік ілюстраваны» за 1881 год. У артыкуле паведамлялася, што ў пакоі Бергеля, чалавека энцыклапедычнай адукацыі, усе сцены **застаўлены** кніжнымі паліцамі. Сярод кніг ёсць такія «белыя вароны», як «Кодэкс Юстыніяна» 1480 года выдання, любчанскія старадрукі XVII стагоддзя на лацінскай і польскай мовах (напрыклад, «Меч нябеснага арсенала на пахаванні Яна Пудзяты» Міхала Мацісевича, Любча, 1649; «Хрысціянская смерць Яроша Еўлашэўскага» Яна Зыгровіча, Любча, 1619 і інш.). Корвін пісаў, што па просьбе Ю. Крашэўскага ён занатоўваў назвы найбольш рэдкіх кніг. Некаторыя з іх былі невядомы нават такому славутому бібліёграфу, як К. Эстрэйхер.

Трэцяя — нататка ў 3 томе часопіса «Бібліятэка Варшавска» за 1885 год. Вось яна: «Бібліятэка, што заставала-

ся пасля пастара мясцовага збору Ю. Бергеля, які памёр 2 месяцы назад у Слуцку, перайшла ва ўласнасць горада Слуцка, публічна запісаная ўладальнікам у тастаманце. Пра гэта пісалі ўжо штодзённыя газеты. Як запэўніваюць выдавочцы, у выдатным зборы рэдкіх кніг, размешчаным у 12 каменных шафах у касцельным бабінцы і належным чынам упарадкаваным, быў **камплект** (падкрэслена тут і далей мною — *А. М.*) старадаўніх **любчанскіх**, **ракаўскіх**, **торунскіх**, **слуцкіх**, **нясвіжскіх**, **астрожскіх**, **брэсцкіх**, **еўейскіх**, **уціцкіх**, **кейданскіх**, **заблудаўскіх**, **супрасльскіх**, **кнышанскіх**, **луцкіх**, **віленскіх**, **пачаеўскіх** і іншых друкаў. Да таго ж разнастайны збор многіх цікавых старых рукапісаў».

Вось табе і нейкіх там тысяча тамоў!

Відаць, Бергель збіраў не бібліятэку ўвогуле, а бібліятэку ўсходнеславянскіх старадрукаў. Магчыма, меў і тыя, што пералічаны ў рахунку слуцкай друкарні.

І быў патрыётам, бо завяшчаў свае багацці роднаму гораду.

Толькі ці прыняў іх Слуцк, ці збярог?

Вядома, я разумеў усю рытарычнасць апошняга пытання. Калі б бібліятэка Бергеля захавалася ў Слуцку да нашых дзён, то аб ёй даўно білі б ва ўсе званы. Па яе матэрыялах была б абаронена не адна дысертацыя. Ды ўнікальны кнігазбор мог згарэць у часы ваенных ліхалеццяў. Мог быць вывезены за межы Беларусі. Як, скажам, старая радзівілаўская бібліятэка з Нясвіжа (каля 1770 года ў ёй было да 20 тысяч тамоў) — яна лічылася самай вялікай прыватнай бібліятэкай на тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай. Як бібліятэка Полацкай акадэміі, дзе ў 1818 г. было 35 тысяч кніг. Пасля гэтых збораў, прынамсі, удалося адшукаць рэальныя сляды. Радзівілаўскую бібліятэку ў 1772 годзе перавезлі ў Пецяярбург, дзе (прыводжу гэтыя звесткі, каб аблегчыць пошукі іншым) яна была падзелена паміж бібліятэкамі Акадэміі навук і праваслаўнай акадэміі; хронікі ж былі перададзены ў бібліятэку Маскоўскага універсітэта. Часткова быў вывезены за межы Беларусі самы багаты сярод прыватных (Радзівілы мелі прывілею трымаць дзяржаўныя акты Вялікага княства Літоўскага) у Рэчы Паспалітай стары нясвіжскі архіў. Аб памеры яго можна меркаваць па такой лічбе: нават пасля таго як

найбольш каштоўная яго частка перавандравала ў Курнік, на месцы ў XIX стагоддзі заставалася звыш 580 тысяч дакументаў. Вядомы і лёс полацкага кнігазбору: у 1831 годзе яго падзялілі паміж Пецярбургам, Масквой і Віцебскам. А вось да бібліятэкі Бергеля — ніякай нітачкі. Няўжо нічога не падкажуць мне ў Слуцкім краязнаўчым музеі?

— Ці гаворыць вам што-небудзь прозвішча Бергеля? — спытаў я ў дырэктара музея Лідзіі Іванаўны Шуба.

— Нічога, — пачуў я ў адказ.

Што зробіш, падумалася мне тады, трэба змірыцца з няўдачай. Наўна было б думаць, што хтосьці ўручыць табе на талерачцы ключы ад Бергелеўскай бібліятэкі або разгадку яе таямніцы. Трэба лепш узяцца за пошукі магілы Абуховіча.

Уласна кажучы, магіла Абуховіча знойдзена і апісана на старонках «Літаратуры і мастацтва» яшчэ ў 1966 годзе. Зрабіў гэта з дапамогай Я. Дылы слуцкі выкладчык беларускай літаратуры Рыгор Родчанка. Але пасля яго публікацыі ўзнікла вось якая цікавая калізія. Раней увесь час лічылася, што пісьменнік-дэмакрат Альгерд Абуховіч памёр не раней 1905 года, бо некаторыя ўрыўкі яго мемуараў датаваны 1904 годам. Р. Родчанка абвергнуў гэта меркаванне: надпіс на магільным камені сведчыў, што Абуховіч памёр у 1898 годзе. Гэту дату я ўказаў у сваім раздзеле для II тома «Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры». Прынята яна і ў I томе БелСЭ. Але тут Уладзімір Юрэвіч, рэцэнзуючы I том БелСЭ («Полымя», 1970, № 5), выказаў зусім лагічнае прэрэчанне: як жа ў такім выпадку Абуховіч мог пісаць мемуары ў 1904 годзе? У магіле, ці што? Узнікла сумненне, ці правільна Родчанка расшыфраваў надпіс на помніку...

Прасцей за ўсё было б, каб магілу Абуховіча паказаў той, хто знайшоў яе — сам Родчанка. Але Родчанкі не аказалася дома. Таму прыйшлося блукаць па могілках усляпую, аддаючы перавагу мясцінам, дзе старэй дрэвы і неразборлівей надпісы на камянях. Знаёмыя па XIX стагоддзю прозвішчы Ордаў, Шантыраў, Пяткевічаў. А Абуховіча няма. Выходжу на вуліцу, зморана саджуся на лаўку ля дома, дзе, як высветлілася потым, жыве вартаўнік могілак.

— Кагосьці шукалі? — спагадліва спытала праз акно жанчына (потым аказалася — жонка вартаўніка).

— Ага, магілу аднаго пісьменніка.

— Ці не Абуховіча? То хадземце, пакажу вам.

Я аслупянеў. Пра месца, дзе знаходзіцца помнік Абуховічу, адзінаму, здаецца, пісьменніку, пахаванаму на слупкіх могілках, мне не змаглі сказаць нічога пэўнага ні ў музеі, ні ў бібліятэцы, ні ў іншых паважаных установах горада Слуцка. А яна, простая немаладая жанчына, ведала гэта на звычайнай чалавечай цікаўнасці.

Магіла Абуховіча аказалася ля старой крытай брамы — адразу ж у першым радзе з правага боку, калі глядзець на вуліцу. Самасевам пасеяліся ладныя клёнікі. Саржавелая жалезная агароджа. За ёй — помнік з выветранага пячаніку. Час сцёр пазалоту, загладзіў сляды разца, у якіх парос дробны мох. Але польскі надпіс прачытаць можна. Не адразу, вядома, а паступова, сціраючы мох: «Тут спачывае цела с. п. Альгерда Абуховіча. Пам. 10 жн. 1898 г. Вечны спакой яго душы».

1898 год відаць выразна. А паколькі цяжка ўявіць, каб у Слуцку адначасова жылі два Альгерды Абуховічы, паколькі надпіс на помніку тады абавязкова адпавядаў пахавальнаму запісу ў касцёле, то...

Пачакайце, скажа чытач, а як быць з 1904 годам у мемуарах?

Не браць пад увагу! І вось чаму. Па-першае, рукапіс мемуараў да нас не дайшоў. Нам вядома толькі публікацыя ў віленскай газеце «Гоман» за 1916 год (дарэчы, побач з мемуарамі змешчаны вельмі цікавы, хоць і супярэчлівы верш Абуховіча «Дума а Каралю XII», які чамусьці аказаўся па-за ўвагай нашага літаратуразнаўства). Па-другое, час тады быў ваенны, неспрыяльны для навуковай тэксталогіі. Публікацыю рыхтаваў невядомы сёння нікому Язэп Гулевіч. Ды і ў газетнай спешцы лёгка было набраць 1904, скажам, замест 1894. Іншае тлумачэнне, мабыць, не знойдзеш.

Пакідаючы слупкія могілкі, я думаў пра шматпакутны лёс дарэвалюцыйных беларускіх пісьменнікаў, пра нялёгкі шлях іх твораў да чытача. Колькі гэтых твораў загінула і ў рукапісах, і ў кнігах. Нават у кнігах. Як «Скрышачка беларуская» Ф. Багушэвіча ці слупкія старадрукі.

...Кніга! Звыш 450 год, са скарыннінскіх часоў, выдаецца яна на нашай роднай мове. Звыш 400 год (калі ўзяць пад увагу «Катэхізіс» С. Буднага, які ўбачыў свет у Нясвіжы ў 1562 годзе) — на беларускай зямлі. Раскошныя фаліянты ў скураной аправе з залатым ціценнем і тоненькія брашуры на шэрай абгортачнай паперы. Кнігі-працаўніцы і кнігі-паразіты. Кнігі, якія вучылі народ праўдзе і якія адурманьвалі яго. Цяжка сказаць, колькі беларускіх кніжак выйшла за чатыры з паловай стагоддзі, бо мы, у адрозненне ад іншых рэспублік, не выдаём рэтра-спектыўнай бібліяграфіі. Яшчэ цяжэй сказаць, колькі іх бяследна загінула і сёння невядома нават па назве. І не будзе вядома, калі не шукаць.

Вопыт бібліятэк Масквы і Ленінграда — Пушкінскага дома, АН СССР, Маскоўскага і Ленінградскага універсітэтаў — паказвае, што старадаўнюю кнігу можна шукаць і знаходзіць літаральна ўсюды — на паддашках і ў падзямеллях, у забытых шафах і куфрах, у бібліяфілаў і проста аматараў. Асабліва многа старых выданняў XVI—XIX стагоддзяў знаходзяць на Поўначы. Але не толькі на Поўначы. Вядомы ленінградскі вучоны В. Малышаў пісаў неяк у часопісе «Русская литература», што ў арэал пошукаў даўно пара ўключыць багатую рэдкімі кнігамі Беларусь. І ён меў рацыю. Летам 1972 года на Гомельшчыне працавала археаграфічная экспедыцыя Маскоўскага універсітэта імя М. В. Ламаносава. Яе ўдзельнікі сабралі многа рэліквій XV—XVIII стагоддзяў. І сярод іх — рэдкі экзэмпляр «Статута», выдадзенага ў 1610 годзе ў Маскве друкараром-самародкам Анісімам Радзішэўскім. Захоўваўся ён на гарышчы дома Праскоўі Дзмітраўны Нікіценка, сялянкі з вёскі Тарасаўка. У той жа Тарасаўцы аказаліся зборнікі песень-псалмаў, ноты якіх запісаны некалькі стагоддзяў назад пры дапамозе «крукоў». Маскоўскія збіральнікі былі задаволены вынікамі экспедыцыі.

А беларускія збіральнікі? На жаль, іх можна пералічыць на пальцах. Беларускія бібліятэкі пераважна задавальняюцца тым, што ўжо ёсць, што засталася ад папярэднікаў. Адзінае вядомае мне прыемнае выключэнне — Фундаментальная бібліятэка АН БССР імя Я. Коласа. Невялікі, але энергічны калектыў адзела рэдкай кнігі і рупкаісаў гэтай бібліятэкі шукае і купляе, дзе толькі можна.

Пад кіраўніцтвам загадчыцы аддзела Лідзіі Іванаўны Збралевіч праведзены першыя пошукавыя экспедыцыі па нашай рэспубліцы. Устаноўлена сувязь з вільнюскімі букіністамі і кніжнікамі. Вось чаму ў аддзеле — а сёння ў ім каля 11 тысяч адзінак — заўсёды могуць пахваліцца новым здабыткам — то хронікай Стрыйкоўскага, то рукапісам Сыракомлі, то забытымі тэкстамі Каніскага, то «Слоўнікам» Ліндэ з асабістым аўтографам аўтара, то выданнямі з пячаткай Тургенеўскай бібліятэкі ў Парыжы.

Набыткі аддзела рэдкай кнігі акадэмічнай бібліятэкі былі б яшчэ большыя, калі б яму лепш дапамагала шырокая грамадскасць. Часта аб існаванні таго або іншага унікальнага кнігазбору тут становіцца вядома толькі пасля таго, як кнігазбор перавандруе за межы Беларусі. Так было з калекцыяй слонімскага краязнаўцы І. Стаброўскага. Так здарылася і з багатай бібліятэкай Харытановічаў.

...У вёсцы Саленікі Карэліцкага раёна жыла 90-гадовая жанчына па прозвішчу Харытановіч. Як зрэнку вока, берагла яна вялізны, у два пісьмовыя сталы, куфар, акаваны медзю. У куфры былі кнігі. Рэдкія дарэвалюцыйныя выданні на беларускай мове. Эмігранцкія унікумы. Усё гэта калісьці сабраў муж Харытановіч, па прафесіі інжынер. Вясной 1970 года жанчына памерла.

— Калі я прыехала на месца, — расказвала мне Л. Збралевіч, — аказалася, што кнігі ўжо зніклі. Дачка ж Харытановіч выехала ў невядомым напрамку.

Крыху пазней высветлілася, што ў Саленікі з'явіўся нейкі чалавек з суседняй рэспублікі і, прыкрываючыся імем вядомага беларускага пісьменніка, узяў з куфра найбольш каштоўнае. Ніхто не спытаў у яго дакументы, не пацікавіўся, куды трапяць кнігі. Такое «збіральніцтва», вядома ж, магчыма толькі таму, што ў Карэліцкім раёне не зацікавіліся куфрам, своечасова не паведамілі аб ім у Мінск.

Дзе ж шукаць кнігі ў першую чаргу? Практыка падказвае: там, дзе раней былі буйныя прыватныя бібліятэкі. Пасля іх заўсёды штосьці застаецца ў мясцовага насельніцтва. Таму, напрыклад, варта пашукаць у Шчорсах Навагрудскага раёна. У XVIII стагоддзі там узнікла буйная бібліятэка Іяхіма Храптовіча, асветніка і рэфарматара. Ён купіў найбольш каштоўныя выданні са славунай рым-

скай бібліятэкі кардынала І. Імперыялі, з галіцыйскіх манастыроў, закрытых аўстрыйскім імператарам пасля 1772 г., а таксама з варшаўскага кнігазбору І. Залускага. У XIX стагоддзі над шматлікімі шчорсаўскімі рэдкасцямі працавалі А. Міцкевіч, Я. Чачот, І. Лелевель. У той час у бібліятэцы захоўвалася звыш 10 тысяч кніг, многа рукапісаў па гісторыі Беларусі. Усё гэта было завешчана Храптовічамі першаму універсітэту, які адкрыецца на іх радзіме. Але ішлі гады, універсітэт не адкрываўся, кнігі будзелі. У 1916 годзе, калі Шчорсы пачала абстрэльваць нямецкая артылерыя, найбольш каштоўнае адправілі ў часовае карыстанне (дэпазіт) Кіеўскаму універсітэту. Эвакуацыяй займаўся прафесар Доўнар-Запольскі.

— Мае сваякі, — расказваў мне ўраджэнец тых месц, тады дырэктар Дзятлаўскага музея народнай славы Міхал Фёдаравіч Петрыкевіч, — памятаюць, што ў першую светную вайну мноства кніг, якія не паспелі вывезці ў Кіеў, было кінута ў двары палаца. Сяляне пакрысе выбіралі сабе найбольш прыгожа аформленыя тамы. Штосьці з гэтага асела па шчорсаўскіх хатах...

У адрозненне ад шчорсаўскай бібліятэкі, слудкая знікла ў неведомым кірунку.

Няўжо зусім бяследна?

Вярнуўшыся ў Мінск, я яшчэ раз засеў за перыёдыку 80-х гадоў XIX стагоддзя.

След адшукаўся ў пецябургскім часопісе «Край» за 1886 год.

Той жа Аляксандр Ельскі паведамляў у карэспандэнцыі з Мінска, што завяшчанне Бергеля парушыла яго ўдава. Яна прадала бібліятэку, 1500 кніг, кракаўскаму антыквару Ігелю, які заплаціў за набытак (у тым ліку 40 кніг, невядомых Эстрайхеру) 3300 рублёў серабром.

Потым Э. Хвалевік устанавіў, што Ігель прадаў найбольш каштоўнае львоўскаму мецэнату графу Бавароўскаму.

Зборы Бавароўскага ўвайшлі ў бібліятэку Асалінскіх (цяпер навуковая бібліятэка АН УССР у Львове) і ў бібліятэку Львоўскага універсітэта. Растварыліся ў іх.

У час чарговай камандзіроўкі ў Львоў мне ўдалося «вылавіць» некалькі унікаताў з пячаткай Бергеля.

І сярод іх — рэдкая брашура XVIII ст. «Аб польскіх

прыгонных». Выдадзена яна ў 1788 годзе на польскай мове без указання месца і аўтара. Зрэшты, аўтарам, хутчэй за ўсё, быў Юзаф Паўлікоўскі, «якабінец» і сакратар Касцюшкі.

На брашуру «Аб польскіх прыгонных» я звярнуў увагу таму, што яе ў 1844 годзе ўпамінаў Ян Чачот. У прадмове да сваіх «Вясковых песенак з-над Нёмана і Дзвіны» ён зазначаў, што ў гэтай кніжачцы вельмі праўдзіва апісана жыццё беларускіх сялян у XVIII стагоддзі.

Чачоту не адмовіш у слушнасці. Аўтарам брашуры «Аб польскіх прыгонных» сапраўды быў калі не ўраджэнец Беларусі, то, прынамсі, чалавек, які тут бываў і ведаў мясцовыя парадкі. Аб гэтым сведчаць шматлікія супастаўленні становішча сялян у Польшчы са становішчам у Вялікім княстве Літоўскім. «Аб польскіх прыгонных» успрымалася ў Беларусі і Літве як «мясцовая» з'ява. У яе падтрымку выступіў прафесар віленскай Галоўнай школы Д. Пільхоўскі ў брашуры «Адказ на пытанне...» (1789).

«Аб польскіх прыгонных» несумненна належыць п'яру асветніка, праціўніка феадальнага ладу, гуманіста. «Асвета і чалавечнасць, — гаворыцца ў пачатку кнігі, — сталі панаваць у нашым стагоддзі. Другая хоча заваяваць сэрцы, першая — розумы. У многіх дзяржавах Еўропы прынята іх салодкае ярмо, цяжкім — іх пераход у Польшчу...» Прыгонніцтва, паводле аўтара, не павінна існаваць, таму што супярэчыць духу Асветніцтва і нават элементарнай эканамічнай выгодзе прыгоннікаў: «Калі б мы на іх (прыгонных — А. М.) няволі не гублялі нічога больш, апрача таго, што паступаем з імі наперакор чалавечнасці, то і ў такім выпадку досыць матываў, каб зняць з іх ярмо. Але, апрача таго, хачу яшчэ паказаць, што паны і краіна губляюць на гэтай няволі сялян і якая можа быць выгода ад іх вызвалення».

Прыгонніцкім ярмом тлумачыць аўтар п'янавісць сялян да сваіх паноў, такія вясковыя заганы, як п'янства і гультайства. «Злосць» з'яўляецца «прыроджанай рэакцыяй чалавека на несправядлівасць». А з такой несправядлівасцю сяляне сустракаюцца кожны дзень: «Хіба ж вол не адчувае больш да сябе ўвагі — пасля захаду сонца ён не цягне плуг, а калі яго бачаць зморанага, з яго здымаюць ярмо. Голасу ж чалавечай скаргі ніхто слухаць не хоча». Сацы-

яльны характар мае п'янства, распаўсюджанае ў прыгоннай вёсцы: «Бо дзе няволя, там і п'янства». Сялян прымушаюць піць паны і карчмары. Урэшце сялян гоняць у карчму пошукі забыцця, адчуванне ўласнай непаўнацэннасці пасля цялесных пабояў.

Як ужо было сказана, у кнізе «Аб польскіх прыгонных» становішча польскага селяніна супастаўляецца са становішчам у Беларусі і Літве. І супастаўленне гэта — пераважна не ў карысць апошніх. Вось некалькі з такіх параўнанняў. «У Літве больш сурова селянін бывае караны, чым у Кароне, таму тут народ больш нішчымны і краіна больш убогая» (стар. 87). «У Літве і на Русі сяляне большыя п'яніцы, чым у Вялікай Польшчы, бо тут прыгонныя ў большай няволі і мацней прыгнятаюцца» (стар. 26). «У Літве сяляне адбываюць гвалты, на гвалт жа ўсе мусяць летам выходзіць з халуп на панскую работу — у такой ступені, што толькі адна асоба пры халуце застацца павінна; тых гвалтаў або дзён за лета дванаццаць. Сапраўднае насілле над справядлівасцю» (стар. 33—34). «Па святах сяляне пачаргова адбываюць паслугі, а ў Літве — дзве жанчыны ў тыдзень і двое мужчын» (стар. 34). Сяляне «ў Літве дзеляцца з панамі палавінай свайго мёдазбору» (стар. 36). У Кароне менш крадуць, таму што там «гусцей, чым у Літве, трапіцца селянін, які ўмее чытаць» (стар. 44). «Літва амаль зарасла лясамі, там не знойдзеш прыстойнай сялянскай хаты... Гэты непарадак не ад нястачы, але ад адсутнасці асветы, ад няволі» (стар. 45). «Перамяшаны з мякінай і асцюкамі хлеб, якім сілкуюцца літоўскія сяляне, — хіба ж гэта прыстойная страва для земляроба, які здабывае яго з зямлі? Такі хлеб не дабаўляе моцы, таму праца тутэйшых сялян, хоць яны працуюць аднолькава з кароннымі, менш дае карысці, бо слабей сілы» (стар. 53).

Аўтар падкрэслівае, што добрыя палажэнні «Статута» Вялікага княства Літоўскага часта заставаліся толькі на паперы — «Літва, атрымаўшы больш вольнасці, яшчэ больш прыгнятала сялян» (стар. 9). І далей: «У Кароне за забіццё халопа трэба было заплаціць 100 грыўняў, у Літве — галавой за галаву, аднак гэта не ажыццяўлялася» (стар. 16).

Аўтар кнігі «Аб польскіх прыгонных» не толькі аб-

грунтоўвае эканамічную і маральную беспадстаўнасць прыгонніцтва, але і імкнецца ўказаць шляхі выхаду з грамадскага крызісу. Шляхі гэтыя — чыста асветніцкія. Напершае, сцвярджае аўтар, усё зло — ад непісьменнасці сялян. У той час, як філосафы патрабуюць асветы для ўсіх саслоўяў, сяляне ўсё ж практычна пазбаўлены права на вучобу. Дзеці прыгонных вымушаны ў час заняткаў пасвіць жывёлу, хаця па сваёй слабасці не ў стане нават абараніць яе ад драпежных звяроў. Па-другое, трэба зацікавіць селяніна ў выніках яго працы. Пакуль што ён гэтых вынікаў не бачыць. «Злачынцы, якія сядзяць у кайданых, намнога шчаслівей нашых сялян, бо першыя спажываюць без ніякіх справаздач усё тое, што выпрасяць або заробяць, а мужык тое, што здабудзе сумленна, у поце чала свайго, не мае права спажыць без якой-небудзь даніны» (стар. 36). Паднявольная праца робіць прыгоннага незацікаўленым у выніках гэтай працы, што яскрава бачна на прыкладзе запусцення сельскай гаспадаркі ў Кітаі. Пётр I, дараваўшы вольнасць двум прыгонным мастакам, пераканаўся, што «чалавек інакш шчыра працаваць не можа, як толькі робячы для сябе». Значыць, трэба даць прыгонным асабістую свабоду, зрабіць іх арандатарамі панскай зямлі. Гэта ў інтарэсах саміх жа папоў, адпавядае іх эканамічнай выгодзе.

У палеміцы з прыхільнікамі прыгонніцтва аўтар кнігі карыстаецца аргументамі французскіх фізіякратаў, якія разглядалі грамадства як адзіны непадзельны арганізм. «Краіну можна параўнаць з цэлам, членамі якога з'яўляюцца грамадзяне. Мы ведаем, што пры хваробе аднаго члена церпіць усё цэла...» (стар. 62). Асновай усяго грамадства, яго карміцелем з'яўляецца сялянства: «Нашы прыгонныя — гэта найфундаментальнейшыя апоры, на якіх трымаецца цэла; як жа, будучы нішчымнымі, яны змогуць утрымаць цэла?» (там жа).

Такім чынам, шляхі, якія прапануюцца ў брашуры «Аб польскіх прыгонных», каб абнавіць грамадства, — гэта чыста асветніцкія і таму рэфармісцкія шляхі. Выступаючы супраць прыгонніцтва, аўтар увесь час спасылаецца на французскіх асветнікаў, на філасофскія погляды Юма, урэшце на роўнасць, абвешчаную ў бібліі. Ён апеліруе да розуму — урэшце, бедны селянін не можа плаціць падаткаў і без

элементарных выгод (добрай стравы, цёплай хаты, прышчэпак ад восны) сялянства не можа ўзнаўляцца, а мала насельніцтва — мала войска... На першапачатковым этапе аўтара задавальняюць паўмеры (дазволіць сялянам прадаваць сваю маёмасць, выдаваць дочак у суседнія вёскі і г. д.). Аднак нават такі, з сённяшняга пункту гледжання ўмераны радыкалізм кнігі выклікаў цэлую хвалю пратэстаў з боку прыгоннікаў. «Аб польскіх прыгонных» аказала вялікае ўздзеянне на тагачаснае грамадства, на развіццё грамадскай думкі ва ўсёй Рэчы Паспалітай, у тым ліку і ў Беларусі.

Вось якую цікавую старонку шматпакутнага мінулага нашага народа адкрыла толькі адна кніга з бібліятэкі Бергеля! Дзякуючы знаходцы мы пазнаёміліся з забытым творам антыпрыгонніцкай публіцыстыкі, з яго аўтарам, перадавым для свайго часу асветнікам і гуманістам, магчыма — нашым земляком.

Толькі адна кніга... А калі, пасядзеўшы некалькі месяцаў, «вылавіць» у львоўскіх кнігасховішчах усе астатнія? Ці хаця б сотню-другую з той бергелеўскай тысячы ці паўтары тысячы?!

3. ПРА КРЫЖ ЕФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ І СЕЕ-ТОЕ ІНШАЕ

На прыступкі Слуцкага гісторыка-краязнаўчага музея ўзнімаўся я з прадчуваннем нязвычайнага.

Думалася: тут на ўласныя вочы пабачу цуды, якімі здаўна славілася слуцкая зямля.

Калі не калекцыю, то, прынамсі, некалькі унікальных слуцкіх паясоў, вытканых у сярэдзіне XVIII стагоддзя ў майстэрні Яна Маджарскага. Цэлы стэнд, прысвечаны гэтай майстэрні. Кампазіцыю такога стэнда падказваў майму ўяўленню вядомы верш М. Багдановіча «Слуцкія ткачыхі».

Дзівоснае шкло, якое ў XVIII стагоддзі плавілі беларускія прыгонныя майстры непадалёку ад Слуцка — ва Урэччы. Яно, упрыгожанае мясцовым арнамантам, вершаванымі надпісамі, высока цанілася нават пры каралеўскіх дварах.

Акварэлі мастака і рэвалюцыянера, ссыльнага сябра

Т. Шаўчэнкаі Браніслава Залескага. Ён нарадзіўся, жыў і тварыў у Рачкавічах ля Слуцка.

Матэрыялы пра выдатную рэвалюцыянерку, ураджэнку Слуцчыны Марыю Багушэвіч. У 80-х гадах мінулага стагоддзя яна была адным з кіраўнікоў першай польскай марксісцкай партыі «Пралетарыят». Памерла ад сухотаў па дарозе ў сібірскую ссылку. Пакінула пасля сябе цікавы дзённік.

Творы і асабістыя рэчы пісьменнікаў, якіх багата дала Беларусі слупкая зямля. Матэрыялы пра выпускнікоў славунай Слуцкай гімназіі. Такіх, як друкар пятроўскай эпохі Ілья Капіевіч ці паэт і філосаф XVII стагоддзя Ян Белабоцкі.

Кнігі, надрукаваныя ў розныя часы ў Слуцку.

Вырабы мясцовых народных умельцаў.

Урэшце, унікальныя рэчы, якія захоўваліся раней у Слуцку. Напрыклад, у 1896 годзе Ф. Серна-Салаўевіч пісаў у брашуры «Древнерусский город Слуцк и его святыни», што ў рызніцы сабора Троіцкага манастыра знаходзіўся абраз Дзмітрыя Растоўскага, які, кажа легенда, пісаў тут свае «Четы-миней». Д. Растоўскі выкапаў у Слуцку калодзеж і выразаў на яго зрубце такія патрыятычныя радкі (невядомы мастак паўтарыў іх на абразе):

Почто нам в Самарью за водой хадзіці,
Егда і здзе, в Случэске, лепо ее піці.

Апрача абраза, сведчыць Серна-Салаўевіч, у рызніцы захоўваліся сярэбраны пасах з надпісам 1580 года, пацір таго ж года, рукапіснае евангелле князя Юрыя Алелькавіча («верх мастацкай дасканаласці»). І мноства кніг, выданых не пазней 1649 года...

Дзе быць гэтым рэчам, як не ў мясцовым музеі?!

Аднак мае прадчуванні і спадзяванні не спраўдзіліся.

У музеі аказаўся толькі маленькі шматок слупкага пояса, літасціва падараваны Дзяржаўным музеем БССР. Замест урэцкага шкла — шкляны сіфон для газіроўкі пачатку XX ст. (выраблены, праўда, на мясцовым заводзе). Замест слупкіх старадрукаў — тры іх фотакопіі. Ні слова пра Б. Залескага і М. Багушэвіч. З пісьменнікаў, звязаных са Слуцчынай, толькі адзін В. Вітка надаслаў музею сваё фота з аўтографам (ёсць яшчэ і падпісаны аўтарам

«Слуцкі пояс» А. Астрэйкі). Усюды — фотакопіі, фотакопіі, фотакопіі, вядомыя, часцей за ўсё, па кнігах. І толькі зрэдку трапіцца нешта непаўторнае, дзеля чаго людзі і ходзяць у музеі, — добра захаваная грыўня часоў Кіеўскай Русі або пісаны арыгінальным шыфрам партызанскі дзённік Н. Радзюка, які мужна загінуў у 1943 годзе.

— А што рабіць, дзе браць экспанаты? — пераходзіць у контратаку дырэктар музея Л. І. Шуба. — Евангелле і посах, пра якія вы кажаце, былі яшчэ ў 20-я гады ўзяты са Слуцка ў Мінск. Часопіс «Наш край» у першым нумары за 1928 год паведамляў, што яны захоўваюцца ў Дзяржаўным музеі БССР. Многае знішчыла вайна. Потым многае загінула, калі музей часова закрываўся ў сярэдзіне 50-х гадоў. Цяпер сёе-тое набываем. Вось нядаўна атрымалі два рукапісныя зборнікі мясцовага настаўніка Андрэя Лешчанкі. Ён сабраў народныя песні Случчыны і прыпеўкі часоў Айчыннай вайны. Але з унікальнымі, аўтэнтчнымі рэчамі — кепска.

І сапраўды: дзе браць экспанаты?

Вандруючы па Беларусі, з гэтым пытаннем я сустракаўся неаднаразова.

Задавала мне яго дырэктар Дома-музея Адама Міцкевіча ў Навагрудку Н. І. Гурына. У сувязі з абнаўленнем экспазіцыі яна хацела паказаць творчасць нашага геніяльнага земляка на больш шырокім грамадска-культурным фоне. А гэта — і беларускія напледнікі Міцкевіча, і паднявольнае жыццё беларускіх сялян, фальклор якіх натхняў польскага паэта на стварэнне балад, і рэчы матэрыяльнай культуры міцкевічаўскай эпохі. Пакуль што ў музеі, нават пасля абнаўлення экспазіцыі, пераважаюць тыя ж фотакопіі і муляжы кніг. Вядома, экскурсанты з глыбокай пашанай спыняюцца ля мэблі, што стаяла ў Туганавічах, у доме Марыі Верашчака, якая была першым каханнем паэта. Раней яны з такой жа пашанай спыняліся ля «акуляраў Міцкевіча». Цяпер іх знялі з экспазіцыі. І добра зрабілі, бо ўпэўненаспі, што яны сапраўды належалі паэту, не было. Запіс 1958 года ў інвентарнай кнізе сведчыў пра акуляры толькі тое, што яны набыты ў 1955 годзе. Ад каго? Якім чынам? Ніякай легенды, абавязковай для музейнага экспаната! Да таго ж у мемуарнай літаратуры нідзе не гаварылася, што Міцкевіч насіў

акуляры... Значыць, хутчэй за ўсё колішні дырэктар Дома-музея Сокал-Кутылоўскі — а ён быў здольны на такое — выдаў за міцкевічаўскія звычайныя акуляры той пары...

Дзе браць экспанаты?

Гэта пытанне паўстала і ў Слонімскім гісторыка-краязнаўчым музеі. Як вядома, у XVIII стагоддзі пры слонімскім двары гетмана Міхала-Казіміра Агінскага быў слыны на ўсю Еўропу прыгонны тэатр — драма, опера, балет, аркестр. Тут друкаваліся кнігі — нават на італьянскай мове. Тут выхоўваўся пляменнік гетмана аўтар паланеза «Развітанне з радзімай» Міхал-Клеафас Агінскі. Але на маё пытанне, чаму ўсё гэта не прадстаўлена ў экспазіцыі, дырэктар музея І. Р. Шпыркова адказала:

— Дзе ж мы возьмем экспанаты, каб паказаць усё гэта?!

І сапраўды: дзе браць экспанаты?

Перад былым дырэктарам Дзятлаўскага музея народнай славы Міхалам Фёдаравічам Петрыкевічам такое пытанне ніколі не паўставала. Памятаю, калі я быў у музеі ў 1970 годзе, Міхала Фёдаравіча турбавала іншае: як **размясціць** сабраныя экспанаты. Хаця ў мностве пакояў двухпавярховага будынка пакуль што паказана не ўся гісторыя Дзятлаўшчыны, а толькі з 1917 года, — на стэндах цесна. Не ад фотакопій і муляжоў — ад арыгінальных рэчаў, дакументаў, выданняў. Напрыклад, такой паўнаты, з якой паказаны жыццё і барацьба працоўных былой Заходняй Беларусі супраць буржуазнага белапольскага рэжыму, я не бачыў ні ў якім іншым беларускім музеі.

І амаль пра кожны з экспанатаў Міхал Фёдаравіч змог расказаць доўгую і захапляючую гісторыю.

Вось брэлок для гадзінніка, адмыслова сплецены з рознакаляровых конскіх валасоў. Вясёлкаю пераліваюцца сонца, зорка, рыбка... Брэлок зрабіў у навагрудскай турме былы член КПЗБ, а цяпер бухгалтар вузла сувязі ў Дзятлаве Б. І. Ленка.

Вось прысадзістае крэсла XVIII стагоддзя. Калісьці яно стаяла ў дзятлаўскай рэзідэнцыі Радзівілаў. У дні Вялікай Айчыннай вайны загадчык гаспадаркі мясцовай бальніцы Аляксандр Хадарэвіч хаваў у спіружынах крэсла гранаты, партызанскія газеты і лістоўкі. Напярэдадні вызвалення фашысты замучылі патрыёта. Але сын Аляксанд-

ра Хадарэвіча запомніў усё. Расказаў ён Петрыкевічу і пра крэсла. Дзесяткі дзён пайшлі на пошукі. Крэсла знайшлося аж у Наваельні. Аббітае новай тканінай, але — аўтэнтычнае.

Вось нявінная з выгляду кніжачка «Як дабіцца добрага ўраджаю на худой зямлі», выдадзеная, калі верыць вокладцы, у Вільні ў 1934 годзе. Але гэта камуфляж. Пад вокладкай — адовы КІЗБ. Унікальную кніжачку знайшлі ў стразе старога гумна.

Вось колішняя вучнёўская торбачка, пашытая з грубога палатна і пафарбаваная альховай карой. Вось гаршчок, які разбіўся на дзесяткі чарапкоў. Чарапкі сцягнуты дротам — не было за што купіць новы гаршчок. Хіба такія экспанаты не скажудь наведвальніку больш, чым цэлая лекцыя пра былую галечу?!

Не, пра кожны з экспанатаў у Дзятлаўскім музеі народнай славы не раскажаш. Іх трэба набачыць уласнымі вачыма. І людзі ідуць, каб пабачыць. Вясной і летам кожны дзень у музеі бывае 70—100 чалавек. Многія з іх прыносяць з сабой падарункі. Пераважаюць рэчы і дакументы нядаўняга часу, але бывае і даўніна. У музеі ўжо сабралася калекцыя рэчаў 1812 года, дагістарычнай пары.

Не паўстае пытанне, дзе браць экспанаты, і ў Аляксандра Мікалаевіча Белакоза, арганізатара літаратурна-краязнаўчага музея ў Гудзевіцкай дзесяцігодцы Мастоўскага раёна. Ён іх проста шукае і здабывае, дзе толькі можна.

Гудзевіцкі музей я аглядаў у дзень, калі Аляксандра Мікалаевіча не было дома — як кіраўнік раённай секцыі настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры ён рушўся якраз наконт экскурсіі па мясцінах, звязаных з творчасцю Багушэвіча і Цёткі. Знайшла ключ і адчыніла дзверы жонка Аляксандра Мікалаевіча, улюбёны ў мужава справу чалавек.

Тое, што я пабачыў у Гудзевічах, называць музеем у поўным сэнсе гэтага слова можа яшчэ і гучнавата. Адзін пакой, просценькія стэнды. Можа, не зусім прадуманае ў прапорцыях і паслядоўнасці размяшчэнне экспанатаў, асабліва гістарычных. Але экспанаты ёсць. Я ўпэўнены, што літаратуразнаўцы XXI стагоддзя ды і больш блізкага часу не раз будуць выкарыстоўваць матэрыялы, сабраныя ў Гудзевічах, спасылацца на іх. З дапамогай вучняў

Аляксандр Мікалаевіч з зайздроснай настойлівасцю збірае ўсё, што датычыцца літаратурнага жыцця Гродзеншчыны, мінулага роднага краю. Арыгінальныя экспанаты, звязаныя з рэвалюцыйнай дзейнасцю К. Каліноўскага, паступілі, напрыклад, ад П. Сергіевіча і Г. Кісялёва. Мясцовы скульптар стварыў бюст паэта-падпольшчыка Міхася Явара, які жыў і загінуў у суседняй вёсцы. Спаралізаваная жанчына Надзея Маркаўна Шнаркевіч прыслала вялікую ляльку — яна апранута ў беларускі народны касцюм, зроблены з кавалачкаў даматканых тканін. І кожны кавалачак быў дабыты з куфраў палескіх майстрых. Падарункі музею (хто ж адмовіць вучням?) паступаюць літаральна адусюль — з Мінска і Гродна, Масквы і Вільнюса, Варшавы і Прагі. Экспануюцца кнігі, фотаздымкі і выказванні аб роднай мове, атрыманыя ад К. Крапівы і М. Лынькова, П. Броўкі і М. Танка, К. Буйло і І. Мележа, Ю. Семянякі і М. Забэіды-Суміцкага. Тут жа цікавы рукапісны часопіс «Праменьчык», які выпускаецца юнымі сябрамі музея. Тут жа — вялікая калекцыя пошцілак, ручнікоў і паясоў, вытканых мясцовымі ўмельцамі. Тут жа — праілюстраваная фатаграфіямі і дакументамі стогадовая гісторыя Гудзевіцкай школы. Асабліва цікавая яе старонка — падпольнае навучанне ў гады гітлераўскай навалы... Не, цяжка нават пералічыць усё вартае ўвагі, што сабрана ў Гудзевіцкім музеі.

Знаёмства з музеямі ў Дзятлаве і Гудзевічах яшчэ раз пераканала мяне, што поспех у збіранні музейных скарбаў — як і ўвогуле ў збіральніцтве — залежыць ад энтузіязму, апантанасці кіраўніка. Энтузіязм жа — такая рэч, што калі яна ёсць, то ёсць, калі ж няма, то няма. Беларускія музеі ведалі многіх апантаных. Быў ім Вацлаў Федаровіч, які яшчэ да рэвалюцыі сабраў у Віцебску нешта каля дзвюх тысяч археалагічных экспанатаў. Былі імі гісторыкі браты Тышкевічы з Лагойска, дзе ў сярэдзіне мінулага стагоддзя знаходзілася найбагацейшая калекцыя прылад каменнага, бронзавага і жалезнага веку, зброі, карцін і гравюр. Сярод экспанатаў былі крыж са срэбра і золата, падараваны Сігізмундам I Аўгустам касцёлу ў Гайне, два мячы з мініяцюрнымі партрэтамі С. Баторыя, шпага Пятра I, прадметы, здабытыя адным з Тышкевічаў у час раскопак у Пампеі і Егіпце. Потым лагойскія зборы

ляглі ў аснову Віленскага музея старажытнасцей. Урэшце такім энтузіястам быў Аляксандр Ельскі з Замосця, на зборы якога прыезджалі падзвіцца ажно з Францыі і Даніі.

Не перавяліся апантанья і цяпер.

Я не быў у Крычаўскім краязнаўчым музеі, не знаёмы з яго дырэктарам М. Мельнікавым, але чытаў яго артыкулы і таму перакананы, што ён ніколі не будзе прыкрывацца рытарычным пытаннем: дзе браць экспанаты?! Пра некалькіх такіх энтузіястаў мне расказваў намеснік дырэктара Маладзечанскага музея, сам руплівы збіральнік, Генадзь Каханоўскі. Каб папоўніць школьны музей, адзін з іх, выкладчык працы ў Дукорскай дзесяцігодцы Пухавіцкага раёна Васіль Мікітавіч Свістун ахвяраваў нават значнымі ўласнымі сродкамі. Настаўнікі з вёскі Баравое Дзяржынскага раёна на ўласныя грошы ездзілі ў Ленінград, каб сабраць матэрыялы па гісторыі роднага краю. А Іван Іосіфавіч Калоша са Снова Нясвіжскага раёна. А Міхал Іванавіч Аляксеюк з Брэсцкага краязнаўчага. А Уладзімір Аляксандравіч Урбанавіч з Валеўкі, што на Навагрудчыне. Ды хіба пералічыш усіх краязнаўцаў, якія збіраюць скарбы мінулых вякоў не таму, што за гэта плацяць зарплату, а на грамадскіх пачатках, па загаду сэрца.

Энтузіязм краязнаўцаў — у гэтым я пераканаўся ў час паездак — дае найлепшыя вынікі, калі ён падтрымліваецца мясцовымі грамадскімі арганізацыямі. Штодзённую ўвагу адчуваюць, напрыклад, супрацоўнікі Маладзечанскага музея з боку сакратара райкома партыі Вячаслава Антонавіча Ляшковіча. Ён часты і жаданы госць у музеі, здабыў для яго нямала экспанатаў. Ды і як жа інакш: музеі ў нас — не мёртвыя сховішчы старасвецчыны, а жывыя памочнікі партыі ў выхаванні новага чалавека!

Менавіта В. А. Ляшковіч адшукаў для музея мэблю, якая стаяла ў доме аўтара паланеза «Развітанне з радзімай» М.-К. Агінскага, — буфет, трумо, шафу. Знайшоў скрышку, на якой, згодна з легендай, іграў славуты кампазітар. Апошняя знаходка варта таго, каб аб ёй расказаць крыху падрабязней.

...Неяк восенню 1970 года да мяне зайшоў Генадзь Каханоўскі і прапанаваў:

— Паколькі вы займаліся біяграфіяй Агінскага, давайце праедземся ў вёску Рымцелі Смаргонскага раёна. Вячаслаў Антонавіч Ляшковіч апытаў там скрыпку Агінскага. А заадно паглядзіце і гадзіннік Агінскага. Жыхар Маладзечна В. К. Пурус купіў яго калісьці ў лесніка каля Залесся і цяпер згодзен прадаць. Кажуць, дужа прыгожы гадзіннік. Ляснік кляўся, што ён належаў самому кампазітару. Трэба спяшацца, бо гадзіннікам ужо цікавіліся два «купцы» з Вільнюса. А яшчэ кажучь, што ў Маладзечне, ва Уладзіміра Усцінавіча Зяновіча, ёсць раяль, які стаяў у доме Агінскага.

І вось райкомаўскі «газік» імчыць нас па маляўнічых дарогах Маладзечаншчыны. Гаспадар машыны, Вячаслаў Антонавіч, паказвае нам новабудоўлі раёна, помнікі даўніны. Гаворка ідзе пра новыя экспанаты Маладзечанскага музея, пра арыгінальную ліру, якую Каханоўскі выменяў у суседнім музеі, пра гісторыка-рэвалюцыйныя плакаты, любоўна выдадзеныя маладзечанскімі краязнаўцамі. Неўзабаве ўязджаем на тэрыторыю суседняга Смаргонскага раёна. Вось і Рымцельская пачатковая школа. У яе загадчыцы, Іраіды Давыдаўны Касмач-Цвятковай, і павінна знаходзіцца тая скрыпка.

Аднак на парозе школьнага будынка сустракае нас новая загадчыца. Яна тлумачыць, што Цвяткова ўжо працуе ў суседняй вёсцы. Імчымся па лясных дарожках, нацянькі. Вядома ж, размінаемся з уладальніцай скрыпкі. Зноў кружым па асенніх пералесках. Урэшце даганяем высокую танклявую жанчыну з партфелем, набітым школьнымі сшыткамі. Па яе запрашэнню ўсе заходзім у хату.

— Гэтая скрыпка, — гаворыць Іраіда Давыдаўна, — дасталася мне ад урача Уладзіміра Іванавіча Мілашэўскага, мужа маёй цёткі. Ён жыў у Залессі і памёр там у 1953 годзе ва ўзросце 88 год. Быў страсным музыкантам, іграў у залескім самадзейным ансамблі, меў некалькі скрыпак. Але найбольш любіў і бярог гэту. Казаў, што атрымаў яе ад уладальніцы Залесся пані Жаброўскай. Ёй жа падарыў скрыпку не то сам кампазітар, не то яго сын.

Бяром у рукі скрышку. Час пакінуў на ёй непапраўныя сляды. Амаль праз усю даўжыню пралягла трэшчына. Праглядаем унутраную сценку. Заўважаем лацінскі надпіс: «Зрабіў Антоніс Страдыварыус з Крэмоны. 1736». І побач — круг з крыжам і лацінскімі ініцыяламі праслаўленага майстра. Гаспадыня здзіўлена: пра існаванне гэтага надпісу яна не ведала. Праўда, ёсць на скрышцы і пазнейшыя, яўна не страдыварыеўскія «нашлёпкі», адна з іх — нават з ультрасучасным надпісам...

Граіда Давыдаўна згодна перадаць скрышку Маладзечанскаму музею.

На зваротным шляху доўга спрачаемся: унікальная рэч ці падробка? Перш за ўсё бянтэжыць несупадзенне ў датах. Агінскі назаўсёды пакінуў Залессе ў 1822 годзе, а Мілашэўскі нарадзіўся дзесьці каля 1865 года. Праўда, кампазітар эміграваў у Італію, робячы перад царскімі ўладамі выгляд, што едзе туды ненадоўга і толькі для папраўкі здароўя. Па дыпламатычных меркаваннях многа рэчаў ён з сабою не браў. Таму скрышка магла застацца ў другой яго жонкі, Марыі дэ Неры, і дзяцей, якія жылі ў Залессі. Нехта з іх і мог перадаць скрышку Мілашэўскаму.

— А хіба для іх не была дарагая памяць бацькі? — высоўвае контраргумент В. А. Ляшковіч. — Хіба яны аддалі б чужому чалавеку такую рэліквію, як скрышка?

У адказ прыгадваю старонкі мемуараў С. Мараўскага «Некалькі год маёй маладосці ў Вільні», дзе гаворыцца, што дзеці Марыі дэ Неры, малапісьменнай дачкі венецыянскага гандальера, нічым не нагадвалі Агінскага. Калі ў 40-х гадах сына Агінскага абвінавацілі ў вялікім злачынстве і пасадзілі ў пецяярбургскую турму, з Залесся, ад Марыі дэ Неры, паляпелі ў Пецяярбург пісьмы самым знакамітым генералам і сенатарам: ратуйце, гіне ваша родная кроў! Праз колькі дзён, сведчыць Мараўскі, чалом перад Мікалаем І ударылі нешта з дванаццаць высокапастаўленых асоб... Не, ад такой жонкі і такога нашчадка, відаць, нельга было чакаць, каб яны свята бераглі памяць Агінскага.

Пад'язджаючы да Маладзечна, пагаджаемся, што часова, пакуль няма дастатковых падстаў, трэба знаходку асцярожна лічыць скрыпкай, якая, згодна сямейнаму па-

данню, магла быць у Агінскага. Ступень верагоднасці намнога ўзрасце, калі экспертыза ўстанавіць, ці сапраўды гэта Страдыварыус. Італьянскі майстар памёр у 1737 годзе, і тут даты супадаюць. Мы ведаем, што Агінскі іграў на скрышцы, што ён мог купіць яе, неаднаразова бываючы ў Італіі. Але ж мы ведаем і іншае: колькасць падробак значна пераўзыходзіць колькасць сапраўдных скрыпак Страдыварыуса.

Неўзабаве Генадзь Каханоўскі набыў для музея і гадзіннік: ён аказаўся арыгінальным па сваёй форме і адносіцца прыкладна да тых часоў, калі Агінскі жыў у Залессі.

А яшчэ праз колькі дзён беларускае радыё паведаміла, што на Смаргоншчыне знойдзена скрыпка славутага кампазітара.

Асабістая ініцыятыва, шырокі круггляд, увага грамадскасці... Усе гэтыя моманты вельмі важныя ў музейнай справе. Але яны, як кажуць, нажыўныя: пасіўнага дырэктара заўсёды можна замяніць актыўным. Куды складаней — з аб'ектыўнымі цяжкасцямі. Нават самы заўзяты збіральнік не ў сіле знайсці тое, што ўжо не існуе або існуе далёка за межамі рэспублікі. Не ад добрага ж, мусіць, жыцця нават Дзяржаўны музей БССР, у якім і кадры найбольш кваліфікаваныя, у якім, на маю думку, добра паказаны і савецкі перыяд, і старажытныя часы, XVI — XIX стагоддзі прадстаўлены пераважна тымі ж фотакопіямі, муляжамі і макетамі. І беднасць гэта — вымушаная. Колькі музейных скарбаў загінула ў полымі першай і другой сусветных войнаў, якія знішчальнай хваляй пракаціліся праз Беларусь, колькі іх было вывезена!

Напрыклад, шасціканечны крыж Ефрасінні Полацкай, зроблены полацкім майстрам Лазарам Богшам у 1161 годзе. На драўляную аснову крыжа былі набіты 21 залатая пласціна з адтулінамі для каштоўных каменяў і мошчаў і 20 сярэбраных пласцін. Лікі святых — Ефрасінні, Георгія, Сафіі — чаргаваліся з тонкім арнамантам. На адваротным баку і па баках відзеліся дробныя літары. Першы надпіс гаварыў: «Г(оспод)и, помози рабоу своему Лазору нареченому, Богъши, съделавъшему крѣсть сии цркви святаго Спаса і Офросиньи». Другі інфармаваў, што ў 1161 годзе Ефрасіння падаравала крыж манастырскай царкве святаго Спаса. Тут жа сведчылася, колькі каштава-

лі матэрыялы, з якіх зроблены крыж. А тым, хто захацеў бы вывезці крыж з Полацка, пагражалі пракляцці, страшная нябесная кара. Матэрыяльная і тым больш мастацкая каштоўнасць гэтай гістарычнай рэліквіі нават не паддаецца вызначэнню.

Некалі, у студэнцкія часы, на святой недасведчанасці мне здавалася, што крыж захоўваецца калі не ў Полацку, то ў Ленінградзе ці Маскве.

Потым з кнігі А. Аляксеева «Полацкая зямля» (Масква, 1966) я даведаўся, што «крыж знік са спецзахавання Магілёўскага гістарычнага музея пры захопе немцамі ў 1941 г.» (стар. 127). Падрабязнасці ў кнізе не прыводзіліся.

І вось зімой 1970 года выпадак сутыкнуў мяне з магілёўскім краязнаўцам Еранімам Іосіфавічам Філіповічам. У той марозны вечар мы гаварылі доўга і цікава. Гаспадар паказваў мне унікальныя старадрукі, неапублікаваныя дакументы аб паўстанні 1863 года. Хваліўся рукапісам «Хронікі беларускага горада Магілёва», які лічыўся загінуўшым (Еранім Іосіфавіч нядаўна адшукаў яго). Успамінаў, што захоўвалася ў магілёўскіх музеях і архівах да вайны. Прыгадаў, вядома, і крыж Ефрасініі Полацкай. Спачатку ён экспанавалася ў музеі. Потым, дзеля захавання, перанеслі яго ў браніраваны пакой-сейф у будынку былога зямельнага банка. Еранім Іосіфавіч, да вайны таксама музейны работнік, не раз бачыў той крыж і ў музеі, і ў пакоі-сейфе.

— І няўжо — ніякіх слядоў?

— Чаму ж, след ёсць, — уздыхнуў Еранім Іосіфавіч. — Ды западта доўгі. Вядзе ажно за акіян. Нядаўна новы дырэктар нашага музея Іван Канстанцінавіч Скварцоў паслаў запытанне ў Эрмітаж. Адтуль адказалі, што па наяўных у Эрмітажы звестках крыж цяпер знаходзіцца ў прыватнай калекцыі амерыканскага мільянера Моргана. Праўда, настаяцель царквы ў імя Ефрасініі ў Полацку, Міхал Кузьменка, называў мяне прозвішча другога мільянера — Ракфелера. Нібыта ў архіве Ракфелера працаваў у 1962 годзе прафесар — гісторык з эмігрантаў Уладзімір Скаралеці, які і бачыў там крыж. Ва ўсякім выпадку трэба праверыць кожную нітачку, якая вядзе да крыжа. Ды ці толькі да крыжа... Вайной з музея загінулі славыты бялы-

ніцкі абраз божай маці, магілёўскі брацкі абраз з вельмі багатым акладам. Дарэчы, наконт гэтых абразоў ходзяць упартыя чуткі, што яны закапаны ў Магілёве.

Назаўтра я пазваніў дырэктару Магілёўскага абласнога гісторыка-краязнаўчага музея І. Скварцову. Ён пацвердзіў: такое пісьмо з Эрмітажа ёсць.

А праз месяц у кабінцеце старшыні Беларускага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры Івана Фролавіча Клімава сабраліся спецыялісты з Акадэміі навук, былы дырэктар Магілёўскага музея І. Мігулін і цяперашні дырэктар І. Скварцоў. У размове высветлілася, якія яшчэ каштоўнасці, апрача крыжа Ефрасінні Полацкай і двух абразоў, зніклі з музея.

— У музеі,— паінфармаваў яго былы дырэктар,— захоўваліся многія экспанаты, сабраныя ў 20—30-я гады ў розных кутках Беларусі. Было тут да 20 рукапісных і старадрукаваных евангелляў, залаты і сярэбраны ключы ад горада Магілёва, дзве сярэбраныя гарадскія пячаткі, булава караля Сігізмунда, мітра Г. Каніскага, каштоўныя кубкі з партрэтамі рускіх цароў. Былі антычныя каштоўнасці — каралі, знойдзеныя ў Пампеі, пярсцёнкі, пласціны.

Вось, аказваецца, якія скарбы зрабавалі фашысты з Магілёўскага музея! Зрабавалі, а потым частку з іх — прынамсі крыж Ефрасінні Полацкай — перапрадалі за акіян...

Нашы польскія і чэшскія сябры ўжо вярнулі нямала з таго, што ад іх было адабрана ў вайну. Дык чаму б і нам не ўзяць з іх прыклад?! Нацыянальная рэліквія, якая належыць беларускаму народу, павінна быць вернута яе законнаму ўладальніку.

Відаць сёе-тое трапіла на Захад і з Віленскага беларускага музея, які працаваў у 1921—1944 гадах. У ім таксама было мноства каштоўных рэчаў, кніг, дакументаў. Яшчэ ў 1929 годзе ў часопісе «Наш край» (№ 3) гаварылася, што ў музеі экспанаваліся пярсцёнак полацкага князя Усяслава (XI ст.), рукапіснае евангелле з Навагрудчыны (XIV ст.), выданне «Триоди цветной» Ш. Фіоля. А ў 1939 г. польскі часопіс «Сыгналы» (№ 75) сярод музейных здабыткаў называў абразы XIV ст., карціны Янушкевіча, Ласенкі, Смуглевіча, партрэт Чачота, вырабы народнага ткацтва і керамікі. Гэты пералік значна дапаўняе адрасаванае мне пісьмо Заслужанага дзеяча культуры

БССР Аляксандра Анісімавіча Дзяругі. Ён паведамляў, што ў час вайны ў Вільнюсе, на паддашку касцёла св. Міхала, сярод музейных экспанатаў захоўваліся пражскае выданне скарынінскай «Бібліі», «Літоўскі статут» 1588 года, рукапіс Фёдара Студзіты з 1176 года, статут дзісенскага Младзенчаскага брацтва XVII стагоддзя, жыровіцкі трэбнік 1495 года і іншыя рэдкасці.

«Пра лёс пералічаных каштоўнасцей, — пісаў у заключэнне А. Дзяруга, — павінен сёе-тое ведаць былы кіраўнік Віленскага беларускага музея Янка Шутовіч».

І вось мы сядзім з Янкам Шутовічам у скураных крэслах, што стаяць у вестыбюлі Цэнтральнай бібліятэкі АН Літоўскай ССР. Паказваю пісьмо. Пачынаецца гаворка пра Віленскі беларускі музей, у якім, па словах майго суб'ядніка, было больш 28 тысяч экспанатаў.

— Усё, што названа ў пісьме, — кажа Янка Шутовіч, — сапраўды ў вайну знаходзілася ў касцёле святога Міхала. Толькі не на паддашку, а ў падзямеллях. Увесь час мы сачылі за экспанатамі. Але ў ліпені 1944 года, калі гітлераўскія войскі пакідалі Вільнюс, на нейкі час экспанаты аказаліся без нагляду. Справа ў тым, што раён Антокаля, дзе я тады жыў ды і цяпер жыву, быў вызвалены нашай арміяй на некалькі дзён раней, чым цэнтр горада. Пасля таго як сціхлі баі, я адразу ж пабег у касцёл, а там многія скрыні з музейнымі рэчамі паадчыняны, усюды беспарадак.

— І куды перададзена тое, што ўцалела?

— Адразу ж пасля вайны была створана спецыяльная літоўска-беларуская камісія. Яна і вызначала, што пакінуць у Вільнюсе, а што перавезці ў Мінск. Чамусьці, відаць, па недасведчанасці, прадстаўнікі Беларусі адмовіліся ад асноўнай часткі экспанатаў. І яны цяпер тут, — Янка Шутовіч абвёў рукою сцены бібліятэкі, — а таксама ў гісторыка-этнаграфічным музеі. Адмовіліся, як я мяркую, дарэмна, бо цяпер на адны камандзіроўкі беларускіх навукоўцаў колькі ідзе грошай.

Мы пагаджаемся з Янкам Шутовічам, што колішнюю памылку камісіі варта было б выправіць: усё ж экспанаты Віленскага музея збіраліся і купляліся пераважна на скромныя сродкі заходнебеларускіх працоўных. Урэшце, паміж дзвюма братнімі рэспублікамі дамовіцца не цяжка і

ніколі не позна. Куды цяжэй будзе з тым, што разрабавана ў вайну, што трапіла на Захад.

Скажам, з вывезенымі ў фашысцкую Германію фондамі Дзяржаўнага музея БССР у Мінску. Дзе яны — сёння вядома, бадай, аднаму Антону Шукляойцю, які ў 1944 годзе добраахвотна паехаў разам з музейным дабром на Захад, а цяпер атабарыўся ажно ў Амерыцы.

— У фондах музея, — успамінае беларускі мастак Анатоль Мікалаевіч Тычына, — была унікальная калекцыя слуцкіх паясоў. У 1939 годзе, пасля вызвалення Заходняй Беларусі, гэтыя паясы — кожны ў зашклёнай меднай аправе — былі перавезены з Нясвіжа, з рэзідэнцыі Радзівілаў, у Мінск. У 1941 годзе ўся калекцыя (ужо без медных апраў) была запакавана ў скрынку, але эвакуіраваць яе не паспелі. Мабыць, іх вывезлі ў 1944 годзе ў Германію. Хутчэй за ўсё цяпер яны ўпрыгожваюць калекцыю якога-небудзь замежнага таўстасума. Упрыгожваюць, хоць па закону, як і ўсё нарабаванае ў час вайны, павінны быць вернуты іх законнаму ўладальніку.

А цяпер яшчэ раз вернемся да пытання: дзе браць экспанаты?

Адказы напрошваюцца самі сабой.

Па-першае, шукаць і збіраць.

Шукаць, дакладна правяраючы кожны пісьмовы або вусны след скарбаў, якія замураваны, закапаны ці затоплены нашымі продкамі. Такіх слядоў — мноства. Для прыкладу ўкажу на адзін з іх. У кампаніі 1812 года ўдзельнічаў віленскі шляхціц Станіслаў Шумскі. Разам з арміяй Напалеона ён дайшоў да Масквы. Разам з ёю бяслаўна вяртаўся праз Беларусь. Ратуючы ўласную скуру пры пераправе цераз Бярэзіну, ён вымушаны быў выкінуць у раку здабытае марадзёрствам. На дно Бярэзіны, піша Шумскі ў сваіх мемуарах, былі выкінуты чатыры «надзвычай багатыя абразы, у рамках з чыстага золата, упрыгожаныя брыльянтамі, сапфірамі, рубінамі, смарагдамі і спорным жэмчугам. Гэта былі малюнкi божаі маці, Міколы і іншых святых, нарабаваныя не то ў царкве, не то ў магнацкіх спальнях». Як бачна з матэрыялаў, апублікаваных у часопісе «Помнікі гісторыі і культуры Беларусі» (1971, № 4), нарабаваныя французамі скарбы маглі быць затоплены таксама ў стаячым возеры ля Крупак (хімікі там

выявілі павышаную канцэнтрацыю іёнаў серабра), у азёрах Браслаўшчыны, вадаёмах на шляху з Ашмян да Меднік.

Па-другое, музейныя скарбы трэба вяртаць. Зразумела, калі на гэта — як у выпадку з крыжам Ефрасінні Полацкай — ёсць важкія падставы. З такой пазіцыі варта пільна прыгледзецца не толькі да гісторыі магілёўскага, але і іншых беларускіх музеяў. Напрыклад, для мяне не ясны лёс археалагічнай калекцыі Вандаліна Шукевіча, якая ў свой час была ў Начы Лідскага павета, лёс карціннай галерэі, сабранай А. Чапскім у Навасёлках на Ашмяншчыне, лёс збораў Браніцкіх з Росі, што пад Ваўкавыскам, Ю.-У. Нямцэвіча са Скокаў ля Брэста. Карысна было б таксама заняцца пошукамі экспанатаў прыватнага музея Івана Хрысанфавіча Каладзева. Гэты гандляр дрэвам і прамысловец да рэвалюцыі сабраў у Нова-Барысаве літаральна ўсё, што датычылася Айчыннай вайны 1812 года. У каталогах яго бібліятэкі, якая мела агульнаеўрапейскае значэнне, значылася 15 тысяч тамоў кніг, а таксама альбомы, купленыя ў парызскіх букіністаў, гравюры, літаграфіі, рукапісная карта Расіі, зробленая спецыяльна для Напалеона.

А хіба не варта «прайсціся» па такому зусім рэальнаму следу. У 1920 годзе белапольскае Мінскае кола таварыства аховы помнікаў вывезла, баючыся наступлення Чырвонай Арміі, 600 скрынь з 36 000 экспанатаў — карцін, крышталю, фарфору, тканін, зброі, кніг, археалагічных знаходак. Куды вывезла?

...Усяго ў сваёй картатэцы я налічыў больш за 20 буйных прыватных і грамадскіх калекцый, вывезеных з Беларусі ў пакуль што неведомым напрамку.

Ёсць і трэці шлях папаўнення нашых небагатых музеяў — шлях абмену з іншымі рэспублікамі і сацыялістычнымі краінамі. Чаму, скажам, каб паглядзець слудкія паясы, урэзкае, налібоцкае і лагойскае шкло, мінскія, навагрудскія або пінскія прывілеі, трэба ехаць у Гісторыка-этнаграфічны музей Літоўскай ССР, у музеі Львова і Кіева, Варшавы і Кракава?! Чаму не паладзіць узаемна выгадны абмен?! Зноў жа прывяду толькі адзін канкрэтны прыклад. 2 красавіка 1968 года «Літаратура і мастацтва» паведаміла чытачам, што з трохсот палотнаў радзівілаўскай карціннай галерэі ў Нясвіжы 80 карцін былі перада-

дзены Польскай Народнай Рэспубліцы, а 65 твораў жывапісу трапілі ў Дзяржаўны мастацкі музей БССР (відаць, у запаснікі, бо ў асноўнай экспазіцыі іх няма). А праз два гады, 6 красавіка 1970 года, газета «Вячэрні Мінск» пісала, што ў Кракаве знойдзены скрыні з кнігамі і слудцкімі паясамі, вывезенымі ў ваенны час Радзівіламі і Патоцкімі. Вядома ж, палякам цікавей было б мець некаторыя творы польскіх мастакоў з радзівілаўскай галерэі, а нам — тых ж слудцкіх паясы. Няма ніякага сумнення, што Беларусь тут можа разлічваць на добразычлівасць і высакароднасць сваіх суседзяў.

Як бачым, работы на збіральніцкай ніве — непачаты край.

...Памятаю, неяк, адкрываючы Дні Віцебскай вобласці ў Мінску, вядучы — Несцерка сказаў, што сёння лягчэй у нас знайсці трактар, чым саху і лапці. Зала адказала дружнымі апладываўкамі — як не радавацца такімі пераўтварэннямі! Апладзіраваў і музейны работнік, які сядзеў побач са мной. Я ўсміхнуўся:

— Вы не лічыце, што гэта накладвае на вас павышаныя абавязкі?

— Чаму?

— Паколькі прадметы даўніны з кожным годам дастаць усё цяжэй, то трэба іх збіраць сёння ж, неадкладна. Бо заўтра можа быць позна.

— Ну і нічога не здарыцца, — абьякава адказаў ён.

«Не, здарыцца!» — хочацца сказаць сёння, вяртаючыся да той размовы. Бясследна загінуць многія матэрыяльныя і духоўныя каштоўнасці нашых продкаў, якія мы абавязаны зберагчы і перадаць нашым нашчадкам. Не дзеля пустой цікавасці, а таму, што судакрананне з прадметамі гісторыі ўзбуджае ў чалавеку адчуванне гістарычнасці яго быцця. Ён пачынае сябе адчуваць звязаным у ланцугу пакаленняў. А гэта, у сваю чаргу, фарміруе пачуццё адказнасці за справу, якую мы робім дзеля сябе, дзеля грамадства і дзеля будучых пакаленняў. Фарміруе чалавека.

Т

РЫ
МЕСЯЦЫ
ПОШУКАЎ
І СУСТРЭЧ

*Людзі праходзяць хутка, падаючы
адны другім паходню жыцця.*

Л у к р э ц ы й

12 КАСТРЫЧНІКА, АБО ПЕРНЫЯ ўРАЖАННІ

У кожнага з нас, некалькіх пасажыраў, што ехалі ў Польшчу ў кастрычніку 1971 г., быў свой клопат: у ленынградкі — арганізацыя працы навуковых бібліятэк, двух масквічоў — патэнтная справа, гамяльчаніна — металапапімеры, мяне — беларускія рукапісы і кнігі XVIII—XIX стагоддзяў. Але за 18 гадзін, якія цягнік ідзе з Масквы да Варшавы (камандзіровачныя шляхі часам вядуць з Мінска ў Варшаву праз Маскву), мы паспелі знайсці агульную тэму гаворкі. І тэмай гэтай аказалася беларуская літаратура. Прыемна было пачуць, што «фізікі» ведаюць беларускую паэзію, захапляюцца апавесцямі Быкава.

— Так, як піша пра вайну Быкаў, больш не піша ніхто! — катэгарычна заявіў адзін з маіх спадарожнікаў, беларус Алег Ярашэвіч, працягваючы польскаму пагранічніку свой пашпарт.

Той, не ведаючы, пра што ішла гаворка, разгублена ўсміхнуўся:

— То пан у госці да нашага прэм'ера...

— Не, — збянтэжыўся Алег. — Мы проста выпадковыя аднафамільцы.

— А можа, і невыпадковыя, — умяшаўся я. — Энциклапедыі сведчаць, што польскі прэм'ер-міністр нарадзіўся ў Нясвіжы.

— О так, — пагадзіўся пагранічнік. — Беларуская зямля дала Польшчы нямала выдатных людзей. Міцкевіч, Касцюшка, Манюшка...

Калі ветліва казырнуўшы, пагранічнік выйшаў з купэ, да гэтых трох прозвішчаў мы дадалі яшчэ дзесятак-другі. Узяць хаця б тое ж XVIII стагоддзе. Заснавальнік польскага сентыменталізму Ф.-Д. Князьнін парадзіўся ў Віцебску. Бацька польскага класіцызму А. Нарушэвіч — ля Пінска, здаецца, у Дубоі. Драматург і рэфарматар тэатра Ф. Багамалец — таксама ў Віцебску. Папулярны паэт і драматург Ю.-У. Нямцэвіч — у Скоках ля Брэста. На Пружаншчыне жыў славыты «паэт сэрца» Ф. Карпінскі, у Мінску — пладавіты прэзаік І. Быкоўскі, які толькі ў 1799 годзе выдаў 14 кніг. Ёсць звесткі, што гэтыя класікі польскай літаратуры цікавіліся жыццём беларускага народа, запісвалі і выкарыстоўвалі беларускі фальклор. Але ці маглі яны самі, хаця б патаемна, для сябе, пісаць на беларускай мове? А калі не яны, то хто? Павінна ж было ад беларускай літаратуры XVIII стагоддзя застацца нешта большае, чым некалькі інтэрмедый і духоўных вершаў. Не магло ж на працягу цэлага стагоддзя духоўнае жыццё нацыі выяўляцца толькі ў фальклоры... Мае субяседнікі далікатна пагаджаюцца: не магло. Пагаджаюцца больш катэгарычна: трэба шукаць, шукаць і шукаць!

Варшава сустрэла нас нязвычайнай для кастрычніка гарачынёй і пошчакам «цікі-цікі». Гэта такія два драўляныя або пластмасавыя шарыкі на вярочцы, якую круціць у руках кожны юны варшавянін. Сутыкаючыся, шарыкі ляскаюць, нібы кулямёт. Дзесяць «цікі-цікі» — гэта ўжо цэлая баталія... Але дарослыя цяпяць: што зробіш — мода. Зрэшты, і дарослыя рэагуюць на моду вельмі чуйна. Яна — і ў самых неверагодных спалучэннях міні, мідзі і максі, і ў сіне-зялёных «неонах» над жаночымі вейкамі, і ў старашляхецкіх пакручастых вусах, якія ўпрыгожваюць твары прадстаўнікоў няпекнай палавіны чалавецтва.

Вядома ж, мода — гэта вонкавае, часовае. Ніякая мода не ў стане змяніць сутнасці польскага характару. Пры любых абставінах паляк застаецца самім сабой: у меру экспансіўны, у меру стрыманы, заўсёды элегантны, карэктны, ветлівы. Гэтай ветлівасцю мы былі акружаны з першых жа крокаў, зробленых на перону Гданьскага вакзала. Нібы з-пад зямлі, з'явіліся нашы « апекуны », расадзілі па розных машынах і развезлі па адпаведных інстытутах польскай Акадэміі навук. Мною заапекаваўся супрацоўнік

Інстытута літаратурных даследаванняў Ежы Мыслінскі. Некалькі месяцаў назад ён быў у Мінску, вывучаў гісторыю польскага друку на тэрыторыі Беларусі, гасцяваў у нашым Інстытуце літаратуры АН БССР. А цяпер нашы ролі ў пэўнай ступені памяняліся. Па дарозе з вакзала ў Палац культуры і навукі Ежы з гордасцю паказвае мне варшаўскія новабудоўлі. З 1966 года, калі я быў апошні раз у Польшчы, іх з'явілася шмат: новыя «хмарачосы», цудоўная «ўсходняя сцяна» на Маршалкоўскай, новыя універмагі «Варс», «Сава», «Сезам». За пяць з нечым год Варшава непазнавальна памаладзела, папрыгажэла.

— І жыць вы будзеце ў прыгожым месцы, — абнадзейвае Ежы. — Праўда, на прыватнай кватэры, бо ўсіх, хто прыязджае больш, чым на месяц, мы селім на «прыватках». Але затое будзеце на славуці Бэльведэрскай вуліцы, побач з Лазенкаўскім паркам. Закончым фінансавыя і рэгістрацыйныя фармальнасці — і паедзем адпачываць.

Пакой, прызначаны для мяне, сапраўды аказаўся нішто сабе. З акна відаць нашае пасольства, некранутая яшчэ асенняя іржой зеляніна парку. Усе выгоды. Зручная сувязь з бібліятэкамі. Адно крыху бянтэжыць: у кватэры — двое сабак, усюдысная вавёрка. Вэрхалу хоць адбаўляй. Мабыць, гэта мне пакаранне за тое, што ў Мінску крыху скептычна ставіўся да Булькі, сімпатычнага цюціка адной з нашых супрацоўніц. Цяпер, у параўнанні з маімі новымі кампаньёнамі, ён мне здаўся проста анёлам.

— Нічога, прывыкнеце, — супакойваў Ежы. — Сабакі — неад'емная частка нашага жыцця. Ды і час вы будзеце праводзіць пераважна ў бібліятэках, архівах, музеех, тэатрах. Раю прайсціся па вячэрняй Варшаве.

Вячэрні горад ашаламіў мяне морам рознакаляровых агнёў. Водар кветак. Чырвань і золата фруктаў у вулічных ларках. Адмысловыя маркі машын. Стракаты натоўп. Карэта, запрэжаная парай коней, з фурманом у старадаўнім цыліндры і крылатцы. Хлопцы ў парыках збіраюць грошы на адбудову каралеўскага замка. Цыганкі абяцаюць вываражыць шчасце. Манашкі ў накрухмаленых чэпчыках. Усё гэта стварала атмасферу нейкай карнавальнасці і перэальнасці. Беларусь, хоць аб ёй нагадвалі назвы вуліц (Мінская, Брэсцкая, Нясвіжская) і кафэ («Свіцязянка»), здалася аддаленай не на некалькі гадзін,

а на некалькі дзён дарогі. Падумалася, што прыйдзеца затраціць сама меней дні тры на акліматызацыю. Каб прызвычаіцца да розных умоўнасцей. Напрыклад, гаварыць «дзякуй» нават там, дзе ў нас звычайна кажучь «калі ласка». Каб лічыць нармальным, што не ты аўтамабілю, а аўтамабіль табе ветліва саступае дарогу на «зебры». Каб звыкнуцца з польскай кухняй («татар»,— сырое мяса з вострымі прыправамі, фрутковыя супы, тварог з цыбуляй і перцам...). Каб навучыцца машынальна пераводзіць курс савецкага рубля на польскія злоты і грошы... Дарэчы, чаму гэта ўсюды красуюцца металічныя і неаавыя «залатоўкі»? Ага, кастрычнік абвешчаны месяцам ашчаднасці. На кожным магазіне — заклікі ашчаджаць. Вунь на «Суперсаме»: «Не дасць табе шчасця гульня ў карты (што праўда, то праўда!), не знойдзеш яго ты ў каханні (гм, з гэтым варта паспрачацца), дасць табе яго толькі ашчадная кніжка!»

«А што, — падумалася, — у мясячнік ашчаднасці эканоміць тут мне? Ашчаджаць на пакупцы кніг? Худзец на смачнай, хоць і нятаннай польскай кухні? Няма дурных! Калі што і ашчаджаць тут, то толькі час. Тры месяцы на архіўныя і бібліятэчныя пошукі — гэта да смешнага мала. А таму — ніякай акліматызацыі, ніякіх раскачак. З заўтрашняга ж дня — за работу!»

13 КАСТРЫЧНІКА, АБО ПЕРШЫЯ РАСЧАРАВАННІ

Папрацуеш тут, паэкапоміш час... Аказваецца, аддзел рукапісаў бібліятэкі Варшаўскага універсітэта, куды я пайшоў у першую чаргу, адчынены ўсяго чатыры гадзіны — з дзесяці да двух...

У былы палац Патоцкіх, дзе ў некалькіх упрыгожаных лепкай пакоях месціцца аддзел рукапісаў, мяне прывяло вось што. У 1929 годзе выйшаў у Кракаве складзены Я. Казлоўскай-Студніцкай «Каталог польскіх рукапісаў», якія ў канцы XVIII ст. былі вывезены з варшаўскай бібліятэкі братаў Залускіх у Пецябургскую імператарскую бібліятэку, а потым, у пачатку 20-х гг. нашага стагоддзя, вернуты ў бібліятэку Варшаўскага універсітэта ў адпаведнасці з пагадненнем паміж савецкім і польскім урада-

мі. Сярод 11193 рукапісаў, перавезеных з Ленінграда ў Варшаву, было многа матэрыялаў па старажытнай беларускай літаратуры. Казлоўская-Студніцкая называе «Драмы і 5 інтэрмедый на рускай, мазавецкай, цыганскай мовах», зборнік вершаў Д. Рудніцкага, у які ўключаны «рускія» песні з нотамі, зборнік вершаў «Carmina sacra», складзены вучнямі Пінскай калегіі. Праўда, у пачатку XX стагоддзя А. Брукнер і У. Ператц часткова выкарысталі гэтыя рукапісы. Але з беларускіх даследчыкаў ніхто іх у руках яшчэ не трымаў...

— Ці можна загазаць у вас зборнікі, названыя ў «Каталогу» Казлоўскай-Студніцкай? — пытаюся ў загадчыцы аддзела вядомага бібліёграфа Гэлены Казэрскай.

— Гледзячы якія. Амаль усе рукапісы, прывезеныя з Ленінграда, былі ў 30-я гады перададзены ў Нацыянальную бібліятэку (былая Красінскіх). У час акупацыі фашысты спалілі будынак гэтай бібліятэкі. Выпадкова захаваліся 292 рукапісы. Але сярод іх няма тых, якія вас цікавяць. Ды вы не адчайвайцеся, — дадае Г. Казэрская, бачачы маё засмучэнне. — Паглядзіце іншыя каталогі. У нас захоўваецца фонд былога Варшаўскага навуковага таварыства, а ў ім — рукапісныя зборы Міхала Федароўскага, які нейкі час, у пачатку 20-х гадоў, працаваў у гэтым таварыстве. Работы для вас хопіць!

14 КАСТРЫЧНІКА, АБО ПЕРШЫЯ СПАДЗЯВАННІ

Праглядаю матэрыялы Варшаўскага навуковага таварыства. Часта сустракаюцца подпісы маіх «напярэднікаў» — Уладзіміра Казберука і Янкі Саламевіча. Але ёсць і рукапісы, да якіх не дакраналася рука беларускага даследчыка. Асабліва зацікавілі мяне матэрыялы, якія за пасрэдніцтвам Федароўскага паступілі сюды з бібліятэкі Стравінскіх у Накрышках Навагрудскага павета. Заснаваў гэтую бібліятэку ў 60 — 70-х гадах XVIII ст. слоніmsкі стараста Фларыян-Брунон Стравінскі. Ён быў перадавым для свайго часу чалавекам, падарожнічаў па Заходняй Еўропе, перапісваў у свае рукапісныя зборнікі творы французскіх асветнікаў, артыкулы з французскай «Энцыклапедыі». Потым бібліятэку камплектаваў сын Фла-

рыяна — слонімскі харунжы Ян-Раймунд Стравінскі (падумалася: а ці не з гэтага роду паходзіць славыты кампазітар Ігар Стравінскі?!). З Накрышкай бібліятэкі захавалася больш 50 рукапісаў: копіі «Генрыяды» Вальтэра, «Марсельезы», вершаў Нарушэвіча і Карпінскага, вершаваная перапіска Карпінскага з уладальнікам Шчорсаў І. Храптовічам, інвентары слонімскага маёнтка, беларускія акты XVI стагоддзя. У адным са зборнікаў (рукапіс 274) ёсць копія вядомай «Прамовы Мялешкі», зробленая дзесьці каля 1770 года. Але асабліва зацікавіў мяне рукапіс пад назвай «Розныя рознасці даўнейшых і нашых часоў, куды ўключаны гістарычныя, палітычныя, юрыдычныя творы і розныя нязначныя вершыкі; змешчаныя тут творы пераважна паходзяць з 1703 і 1704 гадоў». Закажаў гэты зборнік на заўтра.

Вечарам быў на сустрэчы студэнтаў і выкладчыкаў Варшаўскага універсітэта з Мечыславам Яструнам. Зала перапоўнена. Сёння славыты паэт пачынае серыю лекцый на тэму: «Паэзія як мастацтва слова». Узнёслы, з высакароднай сівізной, Яструн сарамліва слухае пахвалы, якія выказвае па яго адрасу прафесар Якубоўскі, потым так жа сціпла ідзе да трыбуны і просіць прабачэння ў слухачоў, што адарваў іх ад паўсядзённых спраў.

Свой даклад Яструн пачаў з напаміну аб тым, што форму верша нельга аддзяляць ад яго зместу. Прааналізаваць форму — значыць увайсці «ўнутр» верша, паказаць працэс яго ўзнікнення, ускрыць у ім найбольш патаемныя сувязі. Як узнікае яго ўласны верш? Спачатку з'яўляецца думка без слоў. Потым яна ўвасабляецца ў словы. Паэзія — гэта будынак, складзены са слоў. Але апісаць «будынак паэзіі» пры дапамозе адных навуковых сродкаў амаль немагчыма. Мы павінны цаніць верш не за яго «квяцістасць», а за ўменне аўтара ў некалькіх словах, без «пустот» паміж імі, паказаць нешта істотнае ў чалавеку, адкрыць у ім нешта новае.

15 КАСТРЫЧНІКА, АБО ПЕРШАЯ ЗНАХОДКА

З раніцы зайшоў у наша пасольства. Прыняў мяне саветнік па навуцы Станіслаў Іванавіч Мінакоў. Доўга

гаварылі вось пра што. Нядаўна ў Торуні памерла пляменніца Адама Гурыновіча прафесар Яніна Гурыновіч, сушветнай славы біёлаг. У яе захоўваўся архіў беларускага паэта-рэвалюцыянера — яго вершы, перапіска. Перад смерцю Я. Гурыновіч пісала мне, што хацела б, каб усё гэта трапіла ў АН БССР, абяцала падрыхтаваць архіў для перадачы. Ды не паспела. Пасля смерці Я. Гурыновіч узнікла пагроза, што яе сваячка вывезе ўсе матэрыялы ў Канаду. Даведаўшыся аб усім гэтым з пісьма торунскага этнографа, беларуса родам, Мар'яна Пецюкевіча, бібліятэка АН БССР пачала перапіску з выканаўцам волі нябожчыцы дацэнтам Торунскага ўніверсітэта Л. Янішэўскім. Той пагаджаўся выканаць жаданне сваёй настаўніцы. Але, мабыць, трэба мне асабіста пад'ехаць у Торунь, высветліць усё на месцы... Станіслаў Іванавіч пагаджаецца са мной, абяцае ўсялякае садзейнічанне. Абназдзеены, еду ў аддзел рукапісаў бібліятэкі Варшаўскага ўніверсітэта — на сустрэчу з заказаным зборнікам пад нумарам 85.

«Сустрэча» аказалася прыемнай. На старонках 240—242 «Розных рознасцей» лацінкай перапісаны дзве невядомыя беларускія песні пачатку XVIII ст. яўна штучнага паходжання. Перапісчык быў, мабыць, не дужа пісьменны, бо ў тэксце многа памылак. Асобныя словы прыходзіцца «рэканструяваць».

Першая песня — пра сямейную нявернасць, пра маладую жонку, якая здраджвае старому мужу:

Красная ў пані ўрода,
Харашая малада.
А ей муж стар, пядуж. Ходзіма да хаты,
Што б вясёла пані было людзям забаўляці.
— Памагай бабе, барада!
А дзе жонка малада?
Леч ціха на ліха, бо вельмі стагнаеш,
Весяліці маладу нам перашкаджаеш.
Калі хочаш стагнаці,
Выйдзі, стары, з хаты.
Дзеду, проч ід на поч, барада сівая,
А будзь з намі твая жонка, будзе весялая.
У спакоі ўміраці
Будзеш, барадаты,
Сам, дзеду, на беду будзеш наракаці.
Мы за тваю душу будзем бога прахаці.

З дзеда душа выходзіць.
Красна жонка прыходзіць:
— Здарова, удава, пазбыла старога,
Любі ж цяпер, маладая, мяне маладога.

У другой песні — іншая, лірычная танальнасць. Невядомы нам аўтар расказвае аб радаснай сустрэчы двух закаханых:

Мілейка свайго падаждала,
— Чалом, ці здароў? — пытала.
— Чы дарожайка не шкодзіць,
Чы харош ся паводзіць?
Мілы мілую вітае,
За ручку ей імае
І кажэт в тыя слова:
— Я здароў, *(неразб.)* здарова?
— Я здаровая ўжо буду,
Тугі і смутку забуду,
Калісь павярнуў, міленькі,
З далёкай даражэнькі.
Хадзі, сэрданька любое,
Уцешма ся абое.
Нех да самага парога
Будзе шчасная дарога.

16 КАСТРЫЧНИКА, АБО ДРУГАЯ ЗНАХОДКА

Пачаў праглядаць іншыя рукапісныя зборнікі XVIII стагоддзя. Пераважна нічога цікавага: копіі лацінскіх, польскіх, французскіх вершаў ці лістоў розных славуцых асоб, медыцынскія і кулінарныя парады, звесткі аб монстрах і заморскіх дзівах. Зрэдку сустракаюцца факты па гісторыі Беларусі.

Урэшце ў зборніку вершаў і песень канца XVIII ст. (на вокладцы значыцца дата — 1791 год) зноў трапляецца на вочы старажытнабеларуская мова. З чатырох беларускіх тэкстаў гэтага рукапісу, занесенага ў вопіс пад нумарам 217, найбольш цікавыя «Казацкая дума» і песня «Аб сучцы» («Забіў тата сучку...»). Яны маюць выразныя беларускія рысы.

«Казацкая дума» пачынаецца, напрыклад, такімі радкамі:

Калі су (!) ў вечар з паўночы
Хадзіў казак, стогнучы,
З табакаю посячы,

У чым сцерць дастаў (?) просячы.
 — Чаго ходзіш, казача,
 Чаго ходзіш, бурлача,
 Валочышся па начы,
 Спаць людзім не даючы.
 — Як я не маю стагнаць,
 Калі не магу дастаць
 Табакі ў чым сцерці,
 Прыйдзецца і змерці...

А яшчэ ў зборніку ёсць «Літоўская песня», у якой пасля кожнага радка ідзе «ўсходні» рэфрэн — «Ачы кірды, казабулды, шалды чыры, кіры караімы, чыкі чабурат».

Герой песні абяцае паехаць у Вільню, кушыць локаць французскага сукна і пашыць контуш:

Што з контуша зойдзе, то на жупан будзе...
 Што з жупана зойдзе, то на порткі будзе...
 Што мі з портак зойдзе, то на пасак будзе...
 Што мі з паса зойдзе, то на шапку будзе...
 Што мі з року (?) зойдзе, то на каўнер будзе...
 Што з каўнера зойдзе, то на лапці будзе...
 Радуйцеся, куркі, будуць вам каптуркі...
 Радуйцеся, качкі, будуць вам каўпачкі...
 Радуйцеся, індычкі, будуць вам спаднічкі...
 Радуйцеся, гонскі, будуць вам падвёнзкі...

Толькі закончыў перапісваць апошні радок, як Гэлена Казэрская далікатна напамніла: ужо другая гадзіна, пара закругляцца.

— Шкада,— уздыхнуў я.— Няма чым запоўніць пасляабедзенны час.

— А вы ідзіце ў галоўную чытальную залу,— параіла Г. Казэрская.— Там можна загазаць старыя газеты і часопісы, кнігі, выдадзеныя ў мінулым стагоддзі.

Я ўспомніў, што ў маёй бібліяграфічнай картатэцы ёсць многа пазіцый, не бачаных, як кажуць бібліятэкары, *de visu*, і пасля абеду накіраваўся ў галоўны бібліятэчны корпус, упрыгожаны старадаўнім гадзіннікам з меладычным боем. Багаты падручны фонд, у якім ёсць, бадай, усе энцыклапедыі свету, апрача беларускай. Цэлы паверх адведзены на каталогі. Выпісваю сігнатуры перыядычных выданняў, якіх няма ў нашых бібліятэках. Раблю першыя заказы — і яшчэ раз пераконваюся, што, не праверыўшы ўласнымі вачыма, нельга верыць ніякім бібліяграфічным даведнікам. З аўтарытэтнай крыніцы выпісаў калісьці:

«Брацкае пасланне да беларусаў з 1863 г.», «Мысль народа», 1925, № 1, стар. 14—16. Але, узяўшы ў рукі камплект часопіса за 1925 год, я не знайшоў у ім нічога падобнага. Доўга прыйшлося шукаць і «Карэспандэнцыю» П. М., прысвечаную творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча і прыезду ў Мінск У. Сыракомлі. Яна павінна была быць у 288 нумары газеты «Дзеньнік Варшавскі» ад 9 ліпеня 1855 года. Аказалася ж, што «Карэспандэнцыя» толькі пісана 9 ліпеня, а надрукавана 20 ліпеня ў 188 нумары.

Затое з 203 нумара газеты «Кроніка вядомосці краёвых і загранічных» за 1858 год выйшаў забытую карэспандэнцыю з Мінска нейкага М. К. Ён паведамляў: «Пан Марцінкевіч, аўтар некалькіх твораў, надрукаваных у Мінску на беларускай мове, цяпер збеларушвае паэму А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш». Некалькі песень падрыхтавана ўжо да друку, а рэшта завяршаецца. Гэта цікава, бо арыгінальная мова, на якую зроблены пераклад. Друкавацца ён павінен у Мінску».

Як вядома, першыя дзве «быліцы» перакладу, якія выйшлі ў Вільні, былі знішчаны царскай цензурай. Ды ці толькі яны?! Дакастрычніцкая беларуская літаратура была б намнога багацей, калі б удалося ўваскрасіць усё, што закраслена росчыркам цензарскага пяра.

17 КАСТРЫЧНІКА, АБО ПЕРШАЯ ЭКСКУРСІЯ

Сёння — нядзеля. Усе бібліятэкі зачынены. Таму выбіраюся на экскурсію ў колішнюю рэзідэнцыю караля Яна Сабескага — Вілянаў. Ля ўпрыгожаных скульптурамі варот — даўжэзная чарга. З рук, вядома ж, пераплачваючы ў два разы, купляю білет, у вестыбюлі абуваю капці і падымаюся ў палац, які на чарзе належаў амаль усім вядомым магнацкім сем'ям Польшчы — Чартарыскім, Браніцкім, Патоцкім... І кожная з іх збірала тут мастацкія палотны, скульптуры, каштоўную мэблю, упрыгожанні. Пры народнай уладзе, пасля карпатлівай рэстаўрацыі, у Вілянове адчынены Нацыянальны музей, які прываблівае мільёны польскіх і зарубежных турыстаў і тым самым дае дзяржаве значны прыбытак.

У палацы ў першую чаргу шукаю палотны, напісаныя

ўраджэнцамі Беларусі або прысвечаныя нашаму мінуламу. Аўтапартрэты мінчан Валянціна Ваньковіча і Яна Дамеля. Напісаны Адамам Шэмешам партрэт Тэклі Янушкевіч. Карціны Івана Хруцкага. Пыхлівыя твары Радзівілаў, Сапегаў...

Доўга стаю ля партрэта слонімскага магната Міхала-Казіміра Агінскага, чья асоба ўвекавечана Анджэлікай Каўфман. Гісторыя прыпісвае яму аўтарства пяці опер, пастаўленых у Слоніме, ды некалькіх мастацкіх палотнаў. Цікава, ён сам пісаў усё гэта ці толькі прысвойваў працу іншых? Углядаюся ў партрэт: здзеклівы позірк, саркастычная ўсмешка. Але ва ўсім абліччы ёсць нешта бязвольнае, апатычнае, распешчанае. І зусім мала інтэлекту, каб напісаць такія філасофскія творы, як лібрэта оперы «Сілы свету».

18 КАСТРЫЧНИКА, АБО ўСЯГО ПАРРЫСЕ

У бібліятэцы Варшаўскага універсітэта трапіліся два цікавыя рукапісы. Першы — «Апошнія прызнанні самагубцы Юзафа Камінскага, землямера; з папераў, знойдзеных на паддашку ў Высоцкіх з Валицкаўшчыны». Са старонак гэтага рукапісу паступова паўставала перада мной жахлівая гісторыя юнака-разначынца. У 1843 годзе ён праводзіў абмер лясоў у Гродзенскай губерні. На свае грошы купіў інструмент, экіпіраваў экспедыцыю. І сустраўся са сцяной бюракратычнай абыякавасці, чыноўніцкіх злоўжыванняў. Усе і ўсюды бессаромна бралі хабар. «Доўга было б тут пералічваць усе зладзействы, — пісаў Камінскі перад смерцю. — Калі ўспомніш іх, у жылах закіпае кроў — тая самая кроў, якую я зараз уласнаручна выпушчу». Гэтыя зладзействы непазбежныя, бо царскі ўрад плаціць чыноўнікам такую малую пенсію, што на яе нельга пражыць. Камінскі, даючы парады тым, хто яго давёў да самагубства, нават не называе іх прозвішчаў. Навошта? На змену звольненым чыноўнікам будуць прызначаны новыя, яшчэ больш нахабныя. Адзіны выхад — смерць. Камінскі выбраў яе, каб такім чынам выказаць сваё непрыняцце прыгонніцкай рэчаіснасці.

Другі рукапіс — успаміны «Краі дзіцячых год» вядо-

мага мастака-фатографа Яна Булгака. Ён апісвае сваё дзяцінства, якое прайшло ў Асташыне Навагрудскага павета. Род Булгакаў паходзіў з Ігуменшчыны. Бацька Яна, Валерый Булгак, «любіў беларускую гаворку і карыстаўся ёю ў размове з дзецьмі». «Мы любілі гэтую мову, — піша аўтар успамінаў, — хоць і не ведалі, што яна звенца не «простай» або «мужыцкай», але беларускай».

Варта звярнуць увагу на беларускую прыпеўку яўна штучнага паходжання. Ян Булгак пачуў яе з вуснаў бацькі дзесьці ў 80-х гадах мінулага стагоддзя. Бацька, пэўна, і быў аўтарам той прыпеўкі:

Бамбізавы дачкі
Пагналі бычкі,
Пад ліпку.
А маленькі Янчык
Выцінае танчык
На скрышку.

У розных старых газетах і часопісах напаткаў некалькі невядомых матэрыялаў пра Яна Баршчэўскага. Сярод іх вылучаюцца некралогі, якімі адгукнуўся на яго смерць у кракаўскім «Часе» і «Дзенніку Варшавскім» Юльян Барташэвіч. Вядомы літаратуразнаўца піша, што Я. Баршчэўскі сустракаўся ў Пецярбургу з А. Міцкевічам. Апошні пахваліў вершы беларускага паэта і «ўласнай рукой некалькі з іх выправіў». Аўтар «Шляхціца Завальні» любіў вандраваць па сялянскіх кірмашах. «Сярод вёсак ён забыў аб класічных формах і тварыў не для літаратуры, а для Белаі Русі, на народнай мове. Настаўнікі казалі б пра яго тады, што ён прынізіў свой талент да проста-народдзя, але наша пакаленне добра зразумела тую праўду, што, каб мець нацыянальную паэзію, трэба перш выкупацца ў народнай песні, бо толькі ў ёй ёсць радзімыя элементы». Таму вершы Баршчэўскага пайшлі ў народ, яго песні нянькі спявалі ля дзіцячых калысак.

У часопісе «Тыгоднік Пэтэрсбургскі» знайшлася рэцэнзія на першыя тамы «Шляхціца Завальні». Яе аўтар, Вінцэнт Пракаповіч, параўноўвае зборнік Баршчэўскага з казкамі «Тысяча і адной ночы», і «Дон-Кіхотам» Сервантэса. Не даспадобы яму толькі шматлікія беларусізмы...

«На закусць» у варшаўскай «Ніве» за 1873 год чытаю карэспандэнцыю з Магілёва Феліцыяна Сурына. Ён паве-

дамляў, што гады два таму ў Магілёве заснавана публічная бібліятэка, а пры ёй — музей, у якім ёсць вырабы мясцовых фабрык, прылады сялянскай працы, старыя манеты. «Літаратурнага ж руху, — піша Сурын, — у Беларусі няма. Некалькі пісьменнікаў, што родам з гэтых мясцін, жывуць далёка і зусім не памятаюць аб родным гняздзе». Сярод літаратараў, якімі ганарыцца Магілёўшчына, названа невядомае сёння імя Дамазыя Дзеружынскага.

19 КАСТРЫЧНІКА, АБО АРКАДЫЯ ў ДЗЯТЛАВЕ

Г. Казэрская прыносіць мне ўсё новыя і новыя рукапісы з калекцый Федароўскага і Стравінскага. Многа матэрыялаў па гісторыі Беларусі: паперы з радзівілаўскага архіва, польскія, беларускія і рускія маёмасныя акты XVI—XVIII стагоддзяў з Міншчыны і Полаччыны, копіі полацкіх гарадскіх кніг, беларускі акт 1539 года аб надзеле зямлі для царквы ў вёсцы Гудзевічы цяперашняга Мастоўскага раёна.

Ёсць і рукапісы, больш звязаныя з маёй тэмай. Гэта — успаміны Адама Стравінскага пра Дзятлава. Аўтар расказвае аб сентыменталісцкіх замілаваннях колішняга ўладальніка Дзятлава Станіслава Солтана. Ля свайго фальварка ён загадаў разбіць парк, дзе былі пабудаваны домік у швейцарскім стылі і альтанка. У апошняй вядомы мастак Ян Рустэм вымаляваў краявіды шчаслівай Аркадыі, а на столі — Апалона з коньмі, які павінен быў сімвалізаваць усход сонца. На каменнях у парку былі выбіты французскія вершы, якія праслаўлялі вясковае зацішша, асуджалі шумныя гарады, заклікалі аддаць жыццё навуцы, сябрам, дабрачыннасці.

Цікавае сведчанне культуры Ж.-Ж. Русо ў Беларусі!

20 КАСТРЫЧНІКА, АБО КРЫХУ ПАДЛІКАЎ

Па маіх ранейшых падліках выходзіла, што ў XVIII стагоддзі на тэрыторыі Беларусі былі выдадзены 264 кнігі. Сёння гэтая лічба ўзрасла амаль да трохсот. Каталог Інстытута літаратурных даследаванняў даў магчы-

масць знайсці рэальныя сляды некалькіх дзесяткаў падручнікаў, кніг палітычнага і рэлігійнага зместу, надрукаваных на польскай, рускай, лацінскай і французскай мовах у Полацку, Магілёве, Мінску, Нясвіжы, Гродне, Слоніме і Пінску. Сустрадаецца нямала і мастацкай літаратуры. Напрыклад, выдадзеныя ў Гродне пераклады на польскую мову вальтэраўскай філасофскай аповесці «Задзіг» ці малераўскай камедыі «Доктар на прымусу». У 1784 годзе на польскай і нямецкай мовах друкавалася ў Гродне «Вяртанне з Варшавы ў вёску» Ф. Карпінскага. У мінскай друкарні базыльянаў убачылі свет перакладзеныя з рускай і французскай моў аповесці «Эма і Лемазаў», «Батмендзі», «Каханне, заснаванае на вопыце». А ў Полацку і Магілёве выдаваліся рускія, польскія і лацінскія вершы ў гонар Кацярыны II, Паўла I і іх фаварытаў.

На жаль, у гэтым пераліку няма беларускіх кніг. Беларускае друкаванае слова было ў Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі ў загоне. Праўда, ёсць сведчанні, нібы ў 1783 годзе полацкія езуіты выдалі «Кантычку, або набожныя песні на полацкай гаворцы». У свой час яе нібы нават бачылі на Дзісеншчыне. Але... гэтая кніжка не магла выйсці ў 1783 годзе, бо полацкая езуіцкая друкарня была заснавана толькі ў 1787 годзе. Не рэгіструе «Кантычкі» і аўтарытэтная бібліяграфія К. Эстрэйхера. А можа, даследчыкі проста пераблыталі год? Можа, мелася на ўвазе полацкая «Хрысціянская навучка», якую Эстрэйхер даў у 1793 годам? Калі верыць картатэцы, адзіны вядомы яе экзэмпляр захаваўся ў кракаўскай езуіцкай бібліятэцы. Прыйдзецца звярнуцца туды...

21 КАСТРЫЧНИКА, АБО АРХІЎ ГУРЫНОВІЧА

Толькі з рапіцы сабраўся ў бібліятэку, як зазваніў тэлефон. С. І. Мінакоў паведаміў з пасольства, што ў Торунь ехаць не трэба, бо дацэнт Л. Янішэўскі сам прывёз у Варшаву паперы А. Гурыновіча. Спяшаюся ў пасольства, на першую «сустрэчу» з архівам беларускага пісьменніка XIX стагоддзя. Адзіным пісьменніцкім архівам, які дайшоў да нас з таго часу... Мабыць, згарэў куфар,

у якім, па сведчанню Ядвігіна Ш., хаваў свае рукапісы В. Дунін-Марцінкевіч. Здаецца, у 1944 годзе загінула драўляная шкатулка, куды складваў свае паперы Ф. Багушэвіч. Дзесьці на Валыні трэба шукаць сляды спадчыны Я. Баршчэўскага. Хтосьці з Падгорскіх-Аколавых вывез са Случчыны лісткі з вершамі і перакладамі А. Абуховіча. Ад рукапісаў Я. Лучыны засталася толькі крыху пісем да З. Пшэмыцкага і А. Валіцкага. А вось архіў А. Гурыновіча захаваўся. За гэта трэба сказаць дзякуй пляменніцы паэта нябожчыцы Яніне Гурыновіч.

З хваляваннем адкрываю пажаўцелыя ад часу папкі, гартаю старонкі, спісанія дробным круглым почыркам. Беларuskія, польскія, рускія вершы Гурыновіча. Большасць з іх ужо вядома, апублікавана. Але часта сустракаецца і невядомае. Вось вершы на рускай мове — «Бегу я на бераг, дрожа от волнения», «Все светлые порывы в груди», «Несчастье это, как камень, упало», «Мчится по морю волна за волною», «Исполнился дух мой тоски и печали» і многа-многа іншых. Усюды бачна праўка аўтара, прастаўлены націскі. Калісьці былі сумненні, а ці пісаў Гурыновіч на рускай мове. Цяпер такія сумненні адпалі... Вось невядомыя раней польскія вершы і байкі паэта — «Гультайская ода», «Цялё і грамада», «Матылёк і жанчына», «Калодзеж і журавель над ім», «Клехіяда», «Чэрці пра гэта там зналі», «Нявінныя гульні», «Дуб», «Асенні дзень», «Нібы бязмежная скарга адчаю»... Вось этнаграфічныя і бібліяграфічныя матэрыялы, артыкул аб птушках Беларусі.

Або такія радкі: «Было ў палове лета. Сонца ўжо добра грэла. Пагода ад колькі дзён стаяла добрая. Жыта пачынала жаўцець...» Няўжо невядомая проза Гурыновіча? Так яно і ёсць! У невялікім, мабыць, аўтабіяграфічным абразку расказваецца аб тым, як на канікулы ў родную вёску вярнуліся з Вільні два вучні рэальнага вучылішча. Іх сустрэлі бацька, былы вайсковец, маці, браты і сёстры, гувэрнантка Зоф'я Балінская ну і, вядома ж, верны сябар Галас. Панічоў радуе прахалода ўтульнага дзіцячага накою, дзе ўсё — і дыван, і камода, і абраз — засталіся на тым жа месцы, што і да ад'езду.

Або неапублікаваны беларускі верш, які пачынаецца радкамі:

Есць царства на свеце большое,
Што многа зямлі заняло.
А хочаце ведаць якое?
То Русь!..

Але найбольшую важкасць у архіве Гурыновіча маюць пісьмы. Іх мноства. Ад Гурыновіча і да Гурыновіча. Сем пісем паэта да маці (тры з іх меў у копіі і часткова выкарыстаў у «Полымі» Я. Шутовіч). Карэспандэнцыя да сваякоў і ад сваякоў, часта без подпісу, без даты. Даследчыкам будзе тут над чым папрацаваць.

Крыху пагартаў пісьмы да Гурыновіча Станіславы Пяткевіч. 18 з іх адпраўлены з Вільні, 2 — з Цюрыха, а адно — без указання даты і месца. Калісьці Р. Гульман знайшла і апублікавала перахопленое царскімі ўладамі пісьмо, якое А. Гурыновіч адрасаваў С. Пяткевіч у Швейцарыю. З таго пісьма было відаць, што абодвух маладых людзей звязвала агульная рэвалюцыйная справа. Беларускі паэт прасіў прыслаць яму нелегальную літаратуру, творы Маркса і Пляханова. Але раней цяжка было сказаць, што за чалавек гэтая Станіслава Пяткевіч. Архіў, прывезены Л. Янішэўскім, дазваляе яе ахарактарызаваць больш поўна.

Гурыновіч і Пяткевіч пазнаёміліся, мабыць, у Вільні ў пачатку 1892 года. Ужо ў першым пісьме, адпраўленым праз сяброў, ёсць напамін аб шчырай сакрэтнай размове, якая адбылася напярэдадні. Беларускі паэт тады прапанаваў дзяўчыне, каб яна «дзеля супольных мэт стала яго нарочнай». Пяткевіч згадзілася на гэта. Яна гатова сябе цалкам аддаць рэвалюцыйнай барацьбе. «Больш за ўсё, — пісала Пяткевіч 18 студзеня 1892 года, — мяне хвалюе, як, пэўна, і вас, тая справа, дзеля якой, калі мне хоціць сіл, я буду працаваць усё жыццё».

У іншых пісьмах С. Пяткевіч паведамляе аб сваёй нелегальнай рабоце сярод віленскай рабочай моладзі, разважае аб тым, што павінна яднаць мужа і жонку ў сапраўднай, пчаслівай сям'і. Адносіны юнака і дзяўчыны становяцца ўсё больш сардэчнымі. «Калі б я верыла ў бога, — усклікае С. Пяткевіч, — я б малілася аб пчасці для вас!» Але гэтыя адносіны, мабыць, ніколі не перайшлі за межы звычайнай прыязнасці. Станіслава жадае свайму «беламу», фіктыўнаму нарочнаму, каб ён урэшце напаткаў сваё пчасце, бо

ёй яшчэ трэба закончыць універсітэт, ды яна і не пераканана, ці змагла б каго-небудзь пакахаць. Хоць сапраўднае каханне так дапамагае ў жыцці, у барацьбе... Міжвольныя імпульсы пачуцця свядома гасяцца рацыяналістычнымі разважанямі пра грамадскі абавязак, сацыяльныя мэты.

А побач існавала іншая дзяўчына — поўная супрацьлегласць Станіславе Пяткевіч. Экспансіўная, эмацыянальная, гарэзлівая, супярэчлівая, яна хоча пакахаць так, каб «аж шалець». І пісьмы яе недатаваныя, накрэмзаныя на шматках паперы дзесьці а першай ці трэцяй гадзіне ночы. Пісала яна шчыра і часам здэкліва. Гэта, мабыць, з-за яе, з-за Розы Швайніцкай, прафесар Яніна Гурыновіч сумнявалася, а ці варта, каб архіў трапіў у рукі даследчыкаў. Баялася, што звычайнае, зямное пачуццё можа ў нечым пашкодзіць памяці паэта. Баялася, як я пераканаўся, дарэмна.

Не скрыю, першыя пісьмы Розы Швайніцкай мне не спадабаліся. Называе Гурыновіча грызіпёркам, «паэтам, які ашуквае правінцыяльных гусак», папракае, што ён не прыслаў абяцаныя вершы, просіць, каб апісаў ёй сваю кашулю, бо яна хоча такую ж вышыць нейкаму ненагляднаму хлопцу... От, звычайны флірт, звычайная засцяпковая балбатлівасць. Але ўжо дзесьці з чацвёртага пісьма зразумеў, што пад вонкавай маскай каеткі скрываўся чалавек, здольны арыгнальна думаць і глыбока адчуваць. Пад налётам іроніі хавалася вялікая трагедыя сіраты, якая з цяжкасцю закончыла курсы ў Варшаве і цяпер жыве ў чужых людзей. Яна афіцыйна заручана з Казімірам, сябрам Адама Гурыновіча. Таму пад кожным пісьмом дэманстрацыйна падпісваецца: «Чужая Роза». Але не кахае свайго парачонага. З жахам думае, што станецца з ім пасля дзесяцігадовага прабывання ў маламестачковым асяроддзі. Узнімецца пад ім? Не, хутчэй апусціцца да яго, стане гуляць у карты. Вось каб ён быў такі, як Адам. Праўда, і Адам часам сумняваецца, ці варта жыць, кахаць, змагацца за вышэйшую адукацыю. Але гэта — хутчэй нявінная поза, жаданне, каб яго пераконвалі ў адваротным. І Роза пераконвае: жыць — варта, змагацца — варта! І дыплом аб вышэйшай адукацыі таксама патрэбны, бо вораг моцны і разумны. Галавой сценку не праб'еш...

А потым аказваецца, што «правінцыяльная гуска» ўме-ла і тактоўна накіроўвала думкі і ўчынкі сталічнага студэнта. Яна раіць яму, як паводзіць сябе з «Русской мыслью» (аказваецца, Гурыновіч супрацоўнічаў там); яна папракае яго, што ён недастаткова «скрытны» ў пісьмах, і паведамляе факты, якія могуць зацікавіць цэнзуру. Яе ідэалам становіцца сціплая варшавянка Ядзюня, што пайшла ў Сібір за сваім парачоным. Яна абураецца забабоннасцю натоўпу, які шэпча ў касцёле незразумелыя словы малітваў (усіх, хто ўзбуджае рэлігійны фанатызм, яна ахвотна «перавешала б»). Праўда, не ўсе пісьмы такія самаўпэўненыя і аптымістычныя. Розу Швайніцкую часам таксама агортваюць сумненні: «Навошта столькі людзей гіне марна, навошта столькі нараджаецца іх, праклятых, бедных, навошта мільёны багатым, калі іншыя павінны так страшэнна гінуць ад голаду?» Часам дзяўчыне здаецца, што лепш памерці, што супакаенне — пад шатамі цвінтарных дрэў. Тады яна просіць Гурыновіча напісаць ёй надмагільную эпітафію.

У чэрвені 1893 года ў перапісцы наступіў шасцімесячны перапынак. Перапынак зразумелы: за кіраўніцтва нелегальным студэнцкім гуртком 16 чэрвеня Адам Гурыновіч быў арыштаваны і пасаджаны ў Петрапаўлаўскую крэпасць. Па той жа справе была «на казённы кошт» адпраўлена ў Пецярбург і Роза Швайніцкая. З яе пісьма ад 25 снежня 1893 года відаць, што сядзела яна ў той жа Петрапаўлаўскай крэпасці, чула на допытах голас Адама. Турма многаму навучыла беларускую дзяўчыну. Яна пасябравала з сапраўднымі людзьмі, навучылася спяваць рэвалюцыйныя песні, прачытала многа кніг. Пасля арышту змянілася сама танальнасць пісем. Швайніцкая стала больш сур'ёзная, перайшла на «ты». І ўсё больш скептычна адносілася да свайго афіцыйнага жаніха, які, дарэчы, таксама сядзеў у турме.

У пісьме, датаваным 1 студзеня 1894 года, раптам у польскім тэксе з'явілася беларускае слова. Швайніцкая цытуе верш Францішка Багушэвіча «Мая дудка», прыводзіць радкі з яго ж «Думкі»:

Чагось мне маркотна, на плач забірае,
Мусіць, душа чуе якоесьці гора
Ці штосьці зрабілась... Што? Хто яго знае...

Прадчуванне бяды не ашукала Розу. Неўзабаве яна даведалася, што Гурыновіч захварэў на чорную воспу. Яна гатова кінуць усё і імчацца ў Крыстынопаль, што каля Свіра, — там, адпушчаны пад нагляд паліцыі, памірае яе каханы. Ёй не страшна, што яе можа асудзіць маці Адама — афіцыйна яна ж нявеста іншага, а той сядзіць у турме. Яна не баіцца заразы. Толькі хай напіша, што хоча яе пабачыць, хай перадасць праз каго-небудзь. У апошнім пісьме Швайніцкая адкрыта піша пра сваё вялікае пачуццё: «Каб ты толькі мог зразумець, што я цяпер думаю, што дзеецца ў душы». Але калі пісаліся гэтыя радкі, Гурыновіча ўжо не было ў жывых. Ён памёр 17 ці 23 студзеня, а пісьмо датавана канцом месяца... Абарвалася жыццё дваццаціпяцігадовага паэта-рэвалюцыянера і абарвалася перапіска, народжаная высакародным, палымяным пачуццём.

І апошняе, што кінулася ў вочы, калі я праглядаў архіў Гурыновіча. Роза Швайніцкая ўпарта называе паэта Ежы, Юркам: «Добрай ночы, пан Ежы Адам Гурыновіч», «З пана — добры Юрка», Казік хоча ўзяць «Юрку» дружкам на вяселле, «Уздзеньце на свой, Юркаў, уласны нос падвойныя акуляры»... Адкуль гэта? У паэта ж былі зусім іншыя імёны: Адам-Гіляры... І раптам успомніліся словы Янкі Шутовіча: калісьці, яшчэ ў 1921 годзе, Браніслаў Тарашкевіч, які ведаў сястру Гурыновіча, пісаў, што ў сям'і яго звалі Юркам у адпаведнасці з выбраным ім псеўданімам. Юрка... Значыць, Гурыновічу адрасаваў свой «Адказ Юрцы» Францішак Багушэвіч. Значыць, не Ф. Тапчэўскі, як гэта лічыцца ўслед за Б. Эпімах-Шыпілам, з'яўляецца аўтарам падпісанага псеўданімам Юрка беларускага верша «Панскае ігрышча». Тым больш што ў архіве Гурыновіча ёсць і забыты пачатак гэтага папулярнага ў свой час верша:

Ох! ох! ох! Умру ад смеху,
Жываточкі падарву.
Вось жа відзеў я пацеху,
Не забуду аж умру.
Так Янук да свайго таты
Стаў прыйшоўны гаварыць.
Трэба ж знаць, што з свайй хаты
Ён найшоў у двор служыць.
— Ціха, дурань, што рагочаш?
Ці ты з глузду ўжо сышоў,

Ці людзей смяшыць ты хочаш?
 Гавары, чаго прыйшоў?!
 — Ціха, тата, чаго ласш?
 Як не ведаеш, за што,
 Больш скажу, дык не стрываеш,
 Сам пабачыш, што смяшно.
 Да двара з самога рання
 Сталі госці прыязджаць,
 Мела быць там баляванне,
 І граць мелі, танцаваць.
 Пан і пані выхадзілі
 Гасцей сваіх сустрачаць,
 У пакоі ўвадзілі,
 Сталі есці, ніць даваць!
 А як толькі цямнець стала,
 Запалілі скрозь агні.
 Пакаёўка расстаўляла
 Усе крэслы ўкруг сцяны.
 Я бардзей тут захінуўся
 За кусты, проціў вакно,
 І гляджу, і сам дзіўлюся,
 Як на далоні, скрозь відно,
 Што ў пакоі тым было!
 На сценах там малявідла,
 А падлога — быццам шкло.
 У куце стаяла скрынка,
 Так як стол, на тры нагі,
 А к таму ж тая навінка
 Мела надта хвост даўгі.
 Так я думаў, аж тут сталі
 Усе госці ўхадзіць,
 Скрозь на крэслах пасядалі,
 Кожны ў куток глядзіць...

Вядома, з усёй катэгарычнасцю сказаць, што «Панскае ігрышча» належыць Гурыновічу, пакуль што нельга. Гурыновіч мусіў бы напісаць гэты верш у раннім узросце, яшчэ да дваццаці год, бо ўжо ў 1889 годзе пехта Іван Сіротка з-над Крэва апублікаваў пашыраны варыянт гэтага верша ў газеце «Виленский вестник». А можа, паэт напісаў толькі пачатак стылізаванага «Панскага ігрышча»? Можа, ён узяў сабе псеўданім, дзесьці пабачыўшы копію «Панскага ігрышча», напісанага Тапчэўскім? Ясна адно: Гурыновіч і яго сябры, тая ж Роза Швайніцкая, былі неяк звязаны з Багушэвічам. Ад Крыстынопаля ж, дзе жыла сям'я Гурыновічаў, да Вішнева, куды Багушэвіч часта прыязджаў да Я. Карловіча, каб наглядаць за яго маёнткам, — рукой падаць...

Відаць, да архіва Гурыновіча прыйдзецца яшчэ не раз вярнуцца, каб спакойна над усім падумаць*.

22 КАСТРЫЧНИКА, АБО ПЕРШЫЯ ВІЗІТЫ

Варшаўскія знаёмыя пачалі скардзіцца, што я іх яшчэ не наведаў. Прыйдзецца пачаць візіты. Першы з іх — прызнаму фалькларысту доктару Станіславу Свірку. Ён нарадзіўся на Навагрудчыне, ведае і любіць Беларусь. Напісаў для «Гісторыі польскай фалькларыстыкі» раздзел пра фалькларыстычныя зацікаўленні ў Беларусі і Літве ў першай палове XIX ст., а цяпер працуе над манаграфіяй пра Яна Чачота.

Седзячы за традыцыйнай кавай, мы з прыемнасцю ўспамінаем сумесную паездку па Навагрудчыне ў 1966 годзе, калі доктар Свірка быў госцем беларускай Акадэміі навук. Гаворым пра дзеячаў мінулага, якія абодвух нас цікавяць...

Пасля абеду паўз помнікі Каперніку і Міцкевічу іду ў Міцкевічаўскі музей на Старым рынку. На першым паверсе — суровая і журботная выстаўка, прысвечаная 150-годдзю з дня нараджэння Цыпрыяна Норвіда. З павялічанга да неймавернасці партрэта глядзяць на мяне несамавітыя вочы паэта-эмігранта, якога прызналі геніем толькі наступныя пакаленні. Сучаснікі ж лічылі яго маньякам, вар'ятам. А гэты забыты ўсімі дзівак верыў у перамогу справядлівасці, у сілу паэзіі. У 1879 годзе ён пісаў: «З рэчаў свету гэтага застануцца толькі дзве — паэзія і дабрата... і больш нічога».

У пачатку выстаўкі маю ўвагу звярнула «генеалагічнае дрэва» Норвідаў, засведчанае ў 1811 годзе подпісам... маршалка шляхты Мінскага павета Юзафа Валадковіча. Экскурсаводка, да якой я звярнуўся з пытаннем, не змагла нічога растлумачыць. І толькі потым, з кнігі Ю. Гамуліцкага «Уводзіны ў біяграфію Норвіда», я даведаўся, што бацька паэта, Ян, доўга жыў на Міншчыне, а маці паходзіла з Бабруйскага павета.

Незабыўнае ўражанне робіць міцкевічаўская экспазі-

* Цяпер архіў Гурыновіча знаходзіцца ў ЦДАЛІМ БССР.

цыя. Асабістых рэчаў паэта ў музеі няшмат: палачка, шахматы, луна, табакерка, якую завяшчаў Міцкевічу Ю.-У. Нямцэвіч, пяро, якое паэту падараваў Гётэ. Але ўсе пакоі абстаўлены тагачаснай мэбляй, упрыгожаны тагачаснымі гравюрамі. Узнікае ўражанне, што ўсё тут аўтэнтычнае. У адным з пакояў стаіць фартэпіяна першай паловы XIX стагоддзя. Гараць у старых падсвечніках свечкі. Ціха і таямніча гучыць запісаная на плёнку музыка вялікай сяброўкі паэта Марыі Шыmanoўскай. Музыка, якой ён захапляўся, будучы ў Маскве. І табе здаецца, што вось-вось адчыняцца дзверы і ў паўзмроку з'явіцца ён, геній польскай паэзіі, які нарадзіўся і вырас на беларускай, навагрудскай зямлі.

Па дарозе з музея заходжу ў Варшаўскае аддзяленне Беларускага грамадска-культурнага таварыства. Два невялічкія пакойчыкі, застаўленыя кніжнымі паліцамі і сталамі. Некалькі модных юнакоў чытаюць беларускія часопісы, п'юць каву, глядзяць тэлевізар. Сакратар аддзялення Я. Заброцкі і паэт В. Швед адразу ж дамаўляюцца, каб у бліжэйшую нядзелю я выступіў у іх з расказам пра свае пошукі, звязаныя з кампазітарам М. Агінскім. Потым В. Швед кажа, што Алесь Баршчэўскі (як Баршчэўскі, ён выкладае беларускую літаратуру ў Варшаўскім універсітэце, а як Барскі, піша добрыя беларускія вершы) запрасіў яго і мяне да сябе, у сваю халасцяцкую кватэру на Ялёнках. Пара ехаць.

Алесь Баршчэўскі сустракае нас сваім характэрным зваротам: «Юціку!» З цікавасцю аглядаем яго калекцыі самавараў і кішэнных гадзіннікаў. Арыгінальная разьба на дрэве, мадэрныя карціны. Пачынаецца гаворка пра справы Варшаўскага аддзялення БГКТ. У ім — каля трохсот членаў, пераважна студэнтаў універсітэта і політэхнічнага інстытута, якія родам з Беластоцшыны. Наладжваюць вечарынкi, навагоднія балі, прадстаўленні, сустрэчы. Потым пераходзім да спраў творчых. Алесь Баршчэўскі якраз піша і ўрыўкамі друкуе ў беластоцкай «Ніве» курс гісторыі беларускай літаратуры, вельмі патрэбны студэнтам аддзялення беларускай філалогіі Варшаўскага універсітэта. А Віктар Швед перакладае на польскую мову кнігу І. Шубітыдзе аб сумесных дзеяннях беларускіх і польскіх партызан.

23 КАСТРЫЧНИКА, АБО ў М. КАНДРАЦЮКА

Вечарам, пасядзеўшы гадзін з восем над рэдкімі выданнямі XVIII стагоддзя, заглянуў да Міхала Кандрацюка. Здаецца, ці так даўно ён першы раз прыехаў з Беласточчыны ў Беларускі дзяржаўны універсітэт, а паспеў ужо яго закончыць, ажаніцца з сімпатычнай мінскай студэнткай Ліляй, абараніць дысертацию пра назвы мясцовасцей на беларуска-польскім моўным паграніччы. Цяпер працуе ў сектары беларускай філалогіі Інстытута славяназнаўства ПАН, рэдагуе навуковы «Беларускі зборнік». У Кандрацюкоў якраз быў загадчык кафедры рускай літаратуры Варшаўскага універсітэта Базыль Белаказовіч. У свой час ён напісаў некалькі прац пра беларуска-польскія рэвалюцыйныя і літаратурныя сувязі.

— Мая мара, — абвясціў дацэнт Белаказовіч, — напісаць для польскага чытача кніжачку пра беларускую літаратуру, пра даўнія традыцыі нашай дружбы.

24 КАСТРЫЧНИКА, АБО ЧАТЫРЫ ПАКАЛЕННІ КАРАТЫНСКІХ

Памятаю, неяк гады з два назад зазваніў вечарам тэлефон. Гаварыла супрацоўніца агенцтва друку «Навіны»:

— З вамі хоча сустрэцца рэдактар газеты «Жыццё Варшавы» Генрык Каратынскі. Вы, здаецца, пісалі пра яго дзедка, беларуска-польскага паэта Вінцэся Каратынскага. Чакаем вас у гасцініцы «Юбілейная», пакой нумар...

Спачатку я падумаў, што гэта звычайны розыгрыш сяброў. Але ў той жа вечар усё ж паехаў у гасцініцу «Юбілейная». І не пашкадаваў. Некалькі гадзін прайшло ў гутарцы з цікавым чалавекам, эрудытам. Назаўтра ён меўся наведць зямлю сваіх продкаў — вёску Селішча на Навагрудчыне.

— Чакаю вас у Варшаве, — сказаў тады на развітанне Генрык Каратынскі. — Пазнаёмлю вас з рукапіснымі ўспамінамі майго бацькі, Бруна Каратынскага. Там ёсць многа пра беларускія справы, сяброўства Вінцэся Каратынскага з Уладзіславам Сыракомляй.

І вось мы сядзім на кватэры ў вядомага публіцыста, гартаем мемуары Бруна Каратынскага «Аб людзях і рэ-

чах». Рукапіс сапраўды многае праясняе ў біяграфіі беларуска-польскага пісьменніка-дэмакрата XIX ст. Каларытна перададзены рэаліі далекаватай ад нас эпохі.

Свае ўспаміны Бруна Каратынскі пісаў у 1944 годзе ў акупіраваным гітлераўцамі Кракаве. Пісаў па памяці, бо ўся бібліятэка засталася ў зруйнаванай Варшаве. Але памяць літаратара са здзіўляючай дакладнасцю захавала факты і дэталі пяцідзсяці, а то і стогадовай, даўнасці.

«Сям'я Каратынскіх, — пачынае мемуарыст, — ад вякоў арала прадзедаўскі загон на Навагрудчыне. Па свайму паходжанню яна несумненна беларуская — таксама як Касцюшкаў, Чачотаў, Кандратовічаў, Пяткевічаў». Беларусам пачуваўся і Бруна Каратынскі. Свае першыя нататкі ў варшаўскім часопісе «Вісла» ён падпісваў псеўданімам «Беларус». Адноўчы, прыгадвае аўтар, нехта са сваякоў «зрабіў мне заўвагу: «Які ты беларус, калі нарадзіўся ў Варшаве!» Я адказаў яму ў тыя словы: «Здараецца, што чалавек прыходзіць на свет у стайні, але ж па гэтай прычыне ён не становіцца канём».

Як відаць з мемуараў, бацька Вінцэся Каратынскага, Аляксандр, быў прыгонным уладальнікам Селішча Яна Залескага. Сям'я карысталася і беларускім прозвішчам Каратай і паланізаваным — Каратынскі, Каля 1831 года Залескі быў вымушаны даць свайму прыгоннаму вольную ў сувязі з тым, што той ажаніўся з засцяпковай шляхціцай Юзафатай Далідовіч. Неўзабаве Аляксандр Каратынскі ўтапіўся, купаючыся ў Нёмане. Удаве цяжка было выхоўваць трох сыноў. Старэйшы Вінцэсь, навучыўшыся рускай і польскай грамаце ў мясцовага арганіста, пайшоў у хатнія настаўнікі. Потым стаў сакратаром Уладзіслава Сыракомлі, супрацоўнікам многіх віленскіх і варшаўскіх газет і часопісаў. Вінцэсь Каратынскі з дзяцінства добра ведаў беларускую мову, якую тады называлі «простай», і напісаў на ёй нямала ранніх вершаў. Спачатку ён хацеў іх уключыць у першы свой зборнік «Чым хата багатая, тым рада». Але Сыракомля, ягоны духоўны настаўнік, прапанаваў аб'яднаць гэтыя вершы з яго ўласнымі беларускімі вершамі і выдаць у асобным зборніку. На жаль, гэтая задума ніколі не была ажыццёўлена.

У беларускім літаратуразнаўстве дагэтуль няма цвёрдай думкі, каму ж належыць вершаваная «Гутарка старога дзеда». Успаміны Бруна Каратынскага не пакідаюць ніякага сумнення. Абапіраючыся на сямейныя традыцыі, ён катэгарычна сцвярджае, што напісаў яе Вінцэсь Каратынскі.

З успамінаў «Аб людзях і рэчах» мы даведваемся, што Вінцэсь Каратынскі перакладаў на польскую мову творы Пушкіна і Лермантава, Тургенева і Л. Талстога, Гётэ і Гейнэ, Бераджэ і чэшскіх паэтаў. Ён доўга займаўся выясненнем, дзе ж, у Завоссі, Асаўцы ці Навагрудку, нарадзіўся А. Міцкевіч. У нашым друку катэгарычна сцвярджаецца: у Завоссі. А дарма. В. Каратынскі і І. Дамейка ў свой час выявілі многа аргументаў у карысць Навагрудка і Асаўца. Таму сучасныя польскія энцыклапедычныя даведнікі астаўляюць пытанне адкрытым...

Ва ўспамінах Б. Каратынскага (яны патрабуюць спецыяльнага даследавання) прыведзены некалькі беларускіх тэкстаў сярэдзіны XIX стагоддзя і макаранічных вершаў, народжаных у шматмоўным віленскім асяроддзі (Каратынскія пераехалі з Вільні ў Варшаву дзесьці каля 1870 г.).

Выпісваю яшчэ факты: Вінцэсь Каратынскі быў абвешчаны царскімі ўладамі нядобранадзейным; у Вільні ён сустракаўся з Лясковым; у Варшаве Каратынскія... Але ўжо, здаецца, каля сямі гадзін. Пара ісці на Сенатарскую, у Варшаўскае аддзяленне БГКТ.

— Калі б у 1944 годзе не згарэла бібліятэка майго бацькі, — гаворыць на развітанне гаспадар, — сёння мы мелі б не адзін дзесятак беларускіх вершаў В. Каратынскага. А можа, і Сыракомлі. Мелі б беларускі слоўнічак, які мой дзед складаў і, здаецца, часткова апублікаваў.

...Яшчэ на падыходзе да «Беларускага клуба» праз прыадчыненныя вокны пачуў знаёмую песню «Ой ляцелі гусі з броду». На ціхай па-нядзельнаму Сенатарскай вуліцы яна гучала нязвычайна. Людзі спыняліся і слухалі. Адны паціскалі плячыма. Другія, пераважна студэнцкая моладзь, заходзілі ў клуб.

Сустрэча зацягнулася: было многа пытанняў — пра агульныя для беларусаў і палякаў культурныя з'явы мі-

нулага, пра апошнія творы беларускіх пісьменнікаў, архіўныя пошукі. В. Швед сказаў, што ў наступную нядзелю мяне чакаюць у Гданьскім аддзяленні таварыства. Гданьск ляжыць убаку, і туды з Беларусі ніхто не глядае.

25—26 КАСТРЫЧНИКА,
АБО ЗАБЫТАЯ ПОСТАЦЬ ХVІІІ СТАГОДДЗЯ

Колькі іх, ураджэнцаў Беларусі, удзельнікаў вызваленчай барацьбы з царызмам, якія, апынуўшыся ў ссылцы, на катарзе, у выгнанні, з павагай ставіліся да мясцовых народаў, апісвалі іх жыццё і быт, змагаліся за іх прагрэс. Ігнат Дамейка, Бенедыкт Дыбоўскі, Адольф Янушкевіч, Канстанцін Ельскі, Тамаш Зан, Юзаф Кавалеўскі, Мікалай Судзілоўскі. А сёння я «пазнаёміўся» яшчэ з адным — Юзафам Копацем. Гэты ўраджэнец Пінскага савета ўдзельнічаў у касцюшкаўскім паўстанні, быў сасланы на Камчатку, а потым напісаў мемуары, якія маюць крыху даўгаватую назву: «Дзённік падарожжа праз усю Азію да порта Ахоцк, акіянам — праз Курыльскія астравы — да Ніжняй Камчаткі, а адтуль назад да таго ж порта на сабаках і аленях». Потым успаміны выдаваліся некалькі разоў у Вроцлаве, Берліне і Львове, але цяпер сталі бібліяграфічнай рэдкасцю.

У мемуарах Копаця найбольш цікавымі з'яўляюцца раздзелы, у якіх расказваецца пра язычаскія вераванні, экзатычныя абрады і каларытныя норавы жыхароў Курыльскіх астравоў, Камчаткі і Чукоткі. Напаўдзікія «туземцы» ахвотна дапамагалі ссыльным у час карабельнай катастрофы, паважалі іх за тое, што яны змагаліся за свабоду свайго краю. У сваю чаргу аўтар высока цэніць свабодалюбства і бескарыслівасць чукчаў і камчадалаў, палемізуе з тымі, хто не лічыў іх людзьмі. «Жыхары Еўропы, — гаворыцца ў мемуарах, — ганарацца сваім полерам і пэўнай перавагай у навуцы. Яны часта з пагардай ставяцца да жыхароў іншых частак зямнога шара... Але адукаваныя жыхары Еўропы не раз былі б прысаромленыя пры супастаўленні, бо яно ў многіх выпадках аказалася б не ў іх карысць».

27 КАСТРЫЧНИКА, АБО У ГАСЦЯХ У М. ВАНЬКОВІЧА

Са спазненнем даведаўся з «Жыцця Варшавы», што ў Варшаўскім універсітэце прайшлі выступленні аднаго са старэйшых і папулярнейшых польскіх празаікаў Мельхіёра Ваньковіча. Калісьці я з задавальненнем прачытаў яго аўтабіяграфічны раман «Шчанячыя гады». У ім апісаны «крэсовыя» шляхецкія двары, маёнтак Калюжыцы Ігуменскага павета, дзе прайшло дзяцінства пісьменніка. Запомнілася такая сцэна. Пап кніць з селяніна-беларуса, што той у Германіі не змог бы разгаварыцца з людзьмі. У адказ герой Ваньковіча з годнасцю ўсклікае: «А ці ж там, паночку, мужыкоў няма!» (гэтыя словы пададзены ў арыгінале па-беларуску).

Патрыярхальнае жыццё шляхты ў «Шчанячых гадах», безумоўна, ідэалізавана. Але аўтар усё ж знайшоў тады, у 30-я гады, дастаткова сілы, каб прызнаць, што апаэтызаваны ім свет па няўмольных законах гісторыі адышоў у нябыт. Як эпітафія, гучаць апошнія радкі рамана: «Крэсовыя двары намерлі ўжо. Іх былых жыхароў адводзіць на могілкі ўсё меншая і меншая горстка людзей у парудзелай апраццы».

А што, калі зайсці да Мельхіёра Ваньковіча? Тым больш што наш мастацтвазнаўца Л. Дробаў прасіў перадаць яму сваю кніжку «Беларускія мастакі XIX стагоддзя». Цікава, як колішні «зубр» будзе рэагаваць на «беларускасць» свайго прашчुरа — вядомага мінскага мастака Валянціна Ваньковіча...

— Лічу гэта ўнаўне нармальным, — сказаў Ваньковіч. Го! Наш род напэўна ж вядзе пачатак ад нейкага беларускага Ванькі.

Не даючы перадыху, гаспадар літаральна засыпаў мяне пытаннямі. Як жыве Танк, з якім ён не раз сустракаўся ў Вільні? Што піша Машара, чые вершы ў 30-х гадах ён перакладаў на польскую мову? Ці ўстаноўлена ўрэшце, хто аўтар «Панскага ігрышча»? Ці стаіць у Сляпянцы колішні двор В. Ваньковіча? Колькі ў Мінску цяпер тэатраў і выдавецтваў і што яны ставяць і выдаюць? Ці ведаю я, што ў 20—30-я гады ён многа вандраваў па Заходняй Беларусі і зрабіў мноства здымкаў розных помнікаў архітэктуры, жанравых сцэнак і кірмашовых ты-

паў? Дарэчы, вось гэтыя здымкі (на рухомым крэсле Ваньковіч пад'ехаў да кніжнай паліцы і напамяць выцягнуў некалькі альбомных фаліянтаў). Урэшце, ці хачу я паглядзець арыгіналы В. Ваньковіча і Н. Орды, што вісяць у ягонай зале?

Нашу размову перапыніў званок з тэлестудыі. Гаспадару трэба было ехаць. У гэты вечар ён збіраўся выступіць перад тэлегледачамі, каб расказаць чарговую гісторыю са сваёй багацейшай і складанейшай васьмідзсяцігадовай біяграфіі.

Сёння быў таксама госцем кафедры рускай літаратуры Варшаўскага ўніверсітэта, якую ўзначальвае Б. Белазавіч. Па яго просьбе расказаў аб славістычных даследаваннях у Беларусі. Потым слухалі і абмяркоўвалі рэферат Уладзімежа Стохэля «Польская, руская і украінская літаратура на старонках «Нашай півы». Дакладчык, ураджэнец цэнтральнай Польшчы, з энтузіязмам вывучыў беларускую мову і цяпер дапамагае Аляксандру Баршчэўскаму весці семінарскія заняткі па беларускай літаратуры. Збіраецца пісаць дысертацыю на тэму: «Міцкевіч, Пушкін і Шаўчэнка ў беларускай літаратуры 1863—1917 гадоў».

28 КАСТРЫЧНИКА, АБО «ЗЯМЛЯ» І ЯЕ АЎТАР

У тым, што зямля круглая, упершыню я пераканаўся год, мабыць, у дванаццаць, гледзячы на рэпрадукцыю ў нейкім польскім часопісе. Пад агромністым небам, на якім клубіліся хмары, ціха стаяла выгнутая лукам зямлякарміцелька. З-за гарызонта на мяне насоўвалася пара натруджаных валоў, якіх паганяў сагнуты ратай. Тады я не мог падзівіцца: на карціне ўсё стаяла, нібы ўрослае ў зямлю, і адначасова ўсё рухалася, усё нястрымна ішло ўперад. Па пукатай зямлі. Карціна так і называлася — «Зямля».

Тады я не ведаў, што карціну ў 1898 годзе напісаў наш зямляк Фердынанд Рупчыц, што пісалася яна з беларускіх краявідаў, у Багданаве каля Валожына.

І вось сёння іду ў Нацыянальны музей, на сустрэчу з арыгіналам «Зямлі», на сустрэчу з дачкой мастака Яні-

най Рушчыц, якая там працуе. Нясу ёй тую ж кніжку Л. Дробава «Беларускія мастакі XIX стагоддзя». Задаю ёй тое ж пытанне, што напярэдадні М. Ваньковічу.

— Адносна «беларускасці» майго бацькі я не буду спрачацца з панам Дробавым,— адказвае Яніна Рушчыц.— І «Зямля», і «Мінск зімой», і «Лясны ручай», і «Млын», і «Апошні снег», і «Крэва» — усё гэта ўзнікла на беларускай зямлі, пад уплывам яе характава. Летась я была ў Багданаве. Прыемна было, што ў мясцовай школе захоўваецца памяць пра бацьку, што дагледжана ягонная магіла. Прыемна, што спадчына бацькі сёння належыць тром братнім народам — польскаму, беларускаму і літоўскаму. Хацелася б толькі, каб у Багданаве быў створаны музей або пакой Рушчыца.

Пагадзіўшыся з гэтым, іду аглядаць экспазіцыі. У сувязі з выстаўкай, прысвечанай Варшаўскаму замку, «Зямлю» часова знялі. Але ёсць Рушчыцавы палотны «Стары дом» і «Інтэр'ер дома ў Багданаве». Палымнела асенняе лісце. Таямніча цямнелі гонты на старасвецкай хаце. І ад усяго гэтага агортвала супакаенне і радасць быцця.

Доўга стаяў каля палотнаў Матэікі «Бітва пад Грунвальдам», «Казанне Скаргі», «Рэйтан». Гэта часцінка нашай агульнай гісторыі. Як і карціны Я. Сухадольскага, В. Ваньковіча, «Бітва пад Оршай» невядомага кракаўскага мастака.

На развітанне Яніна Рушчыц падпісала мне прыгожа выдадзены том «Фердынанд Рушчыц». Асабліва каштоўныя ў ім урыўкі з дзённіка таленавітага мастака, вучня Шышкіна і Куінджы, настаўніка многіх віленскіх жывапісцаў. У дзённіку Рушчыц піша аб сваім прабыванні ў Мінску, Багданаве і Крэве, аб рабоце над «Зямлёй».

29 КАСТРЫЧЫЦКА, АБО ў НОВЫМ РУКАПІСНЫМ СХОВІШЧЫ

Здаецца, у бібліятэцы Варшаўскага універсітэта звольскага пошукі закончаны. Пара пераходзіць у Нацыянальную бібліятэку. Там, сярод папераў Зянона Пшэмыцкага, павінны быць невядомыя дагэтуль польскія паэмы Янкі Лучыны, перасланыя ім у варшаўскае «Жыце».

І зноў расчараванне. Зянон Пшэсмыцкі, будучы рэдактарам «Жыця», сапраўды атрымаў паэмы Я. Лучыны «Мая Віялета» і «Андрый». Ды не паспеў надрукаваць і разам з трыма «паляўнічымі абразкамі» перадаў іх свайму пераемніку Тэадору Папроцкаму. Захаваўся «Алфавітны інвентар» перададзеных твораў. Але саміх твораў у бібліятэцы не аказалася. Цікава, дзе можа захоўвацца архіў Папроцкага?!

Затое парадавала знаёмства з рукапісным фондам ардынацыі Замоіскіх. Сярод папераў Навагрудскага ваяводы Аляксандра Ябланоўскага аказаўся беларускі верш «Ох, інонічы зіма непагодліва была». А ў рукапісным зборніку «Розныя французскія і польскія вершы, сабраныя ў 1752 годзе ў Высокім» — «руская песня».

30 КАСТРЫЧНИКА, АБО «ЧЫРВОНЫ» ГРАФ СУЛІМА З БЕЛАЙ РУСІ

Адразу пасля вайны, у 1946 годзе, у часопісе «Беларусь» было апублікавана некалькі беларускіх вершаў Сулімы-Савіча-Заблоцкага. Там жа даводзілася, што гэты забыты паэт другой паловы XIX ст. жыў у Варшаве.

У адзеле рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі захоўваецца польская паэма «графа Сулімы з Белай Русі» «Аповесць пра мае часы». Пісалася яна ў 1876 годзе ў чэшскай Празе. Дзеянне паэмы адбываецца напярэдадні 1863 года ў беларускай вёсцы. Сяляне ў паэме гавораць па-беларуску (па адрасу польскіх рэвалюцыянераў: «Вольнасць хацелі нам даць, але — вольны ж яны?»). У цэнтры — мабыць, аўтабіяграфічны вобраз «чырвонага» графа, які раздае сялянам сваю зямлю, сядзіць разам з імі за бяседным сталом. Герой паэмы лічыць, што звергнуць царскае самаўладства можна толькі сумеснымі намаганнямі народаў Расіі, Беларусі, Польшчы. З ім пагаджаецца мясцовы рускі чыноўнік: «І мы таксама церпім. Дзе наша Айчына? Хіба рускія могуць прызнаць ёю Расію царскую? Расію, адкуль выгнаны народны дух, дзе трэба разам з палякамі царпець удары бізуноў?»

Хто ж гэты рэвалюцыйны дэмакрат з графскім тытулам? Варшаўская знаходка дазваляе ахарактарызаваць толькі яго светапогляд. Пра жыццёвы ж шлях мы ведаем

вельмі нямногае. Хіба толькі тое, што імя графа Сулімы — Вайніслаў-Казімір і што ў 70-х гадах ён прабываў у Чэхіі.

Вечарам хуткабежным «Нептунам» выехаў у Гданьск. На пероне сустрэў мяне сябар школьных год Чэсь Мекін, які нядаўна памяняў Вільнюс на Гданьск. Чэсь мне даводзіў, што і ён, і дзеці паспелі тут ужо акліматызавацца, што на чыгуначным вузле, дзе ён працуе, яго паважаюць. Але ў вачах увесь час жыла настальгія па родных мясцінах. Пачаліся распыты пра агульных знаёмых, пра навінкі беларускай літаратуры. А Чэсева дачка Галінка паспела нават арганізаваць хатнюю «беларускую» выстаўку.

**31 КАСТРЫЧНИКА, АБО НЯДЗЕЛЯ,
ПРАВЕДЗЕНАЯ ў ГДАНЬСКУ**

У Гданьску перш за ўсё здзіўляешся майстэрству рэстаўратараў. У час вайны горад быў ушчэнт разбураны, асабліва яго старая, гістарычная частка. А цяпер усё філігранна адноўлена па даўнейшых планах і чарцяжах. Падкрэслены кожны след польскасці горада, які доўга быў у нямецкіх руках. Напамінам аб тых цяжкіх часах гучыць «Рота» Канапіцкай, якую кожную гадзіну адзвоньвае гадзіннік на вежы. Нібы ў адказ рэваншыстам — упэўненыя лозунгі: «Мы тут былі, ёсць, будзем!»

З Чэсем доўга вандравалі па непаўторнаму Доўгаму рынку, глядзелі ў мутныя хвалі Віслы і яе затокаў, любаваліся цыбатым свірам — «журавом». А потым «зابلудзілі» да вядомага празаіка, шчырага сябра беларускай літаратуры Збігнева Жакевіча. У 1969 годзе ён быў у Мінску і на Маладзечаншчыне, дзе прайшло яго дзяцінства, цёпла апісаў гэтае падарожжа ў сваёй кнізе «Людзі і краявіды». Беларускай зямлі, успамінам дзяцінства прысвечаны многія апавяданні Жакевіча.

— Ды і новая мая аповесць, — прызнаецца гаспадар, — таксама будзе звязана з Беларуссю. Я пішу яе на дзвюх мовах. У час трызненняў, успамінаючы дзяцінства, мой герой Данель будзе гаварыць па-беларуску. Аповесць, мабыць, назаву «Гэта толькі сон, Данель».

Беларуская мова гучала ў доме Жакевічаў і цяпер. Маці Збігнева, калісьці вучаніца Ашмянскай гімназіі, добра памятала беларускія песні. Збігнеў прыгадваў, як ён у школе ўдзельнічаў у беларускіх амаатарскіх спектаклях.

Вечарам — сустрэча ў Гданьскім аддзяленні БРКТ. У Варшаве пераважала моладзь. Сюды ж прыйшлі і людзі больш пажылыя. Нават бабулькі, якія прынеслі з сабой бутэрброды і частавалі імі знаёмых. Сюды заглядаюць па-сямейнаму, па-свойску. Каб абмяняцца навінамі. Ну і, вядома, пачуць, што робіцца ў нашай краіне. Пытанніў задавалі столькі, што аднаму цяжка было справіцца. На «дапамогу» прыйшоў гданьскі даследчык польска-беларускіх сувязей Мацей Канапацкі.

1 ЛІСТАПАДА, АБО ДЗЕНЬ ПАМЯЦІ МЁРТВЫХ

Карыстаючыся выпадкам, прагледзеў старыя, друкаваныя гатычным шрыфтам каталогі Гданьскай дзяржаўнай бібліятэкі. Беларускіх рукапісаў, здаецца, тут няма. Бадай-што, толькі «Гісторыя аб знаходцы цудоўнага абраза і будаўніцтве царквы ў Купяцічах ля Навагрудка». Датавана «Гісторыя» XVII стагоддзем.

Значыць — пара назад.

У поездзе чытаў «Лісты» З. Жакевіча. Гэта маленькі томік апавяданняў пра трагічныя падзеі вайны, убачаныя вачыма дзіцяці. Дзеянне адбываецца ў Беларусі, на ўлонні беларускіх палёў і лясоў. Кніга напісана паэтычна, «густа».

А за акном праплывалі невядомыя гарады і вёскі, гатычныя саборы і новабудоўлі. Прывіднымі ў восеньскім паўзмроку здаваліся цвінтары. Для кожнай магілы — мора агнёў. І постаці журботных, засяроджаных людзей, што ішлі з букетамі хрызантэм. Сёння — Дзень памяці мёртвых. Кожны павінен наведаць могілкі сваіх родных, сяброў, знаёмых. На вуліцах Варшавы агні гарэлі ля кожнай дошкі ў памяць ахвяр фашызму, ля кожнага месца, акропленнага польскай крывёй. Стаялі ў ганаровай варце гарцэры. З пашанай здымалі капелюшы мужчыны. Аддавалі часць вайскоўцы.

Падумалася, што гэта вельмі патрэбнае свята — Дзень памяці мёртвых. Яно напамінае аб тых, хто, зрабіўшы сваё, адышоў у нябыт. Яно выклікае ў чалавеку пачуццё адказнасці за сваю справу перад тварам мінулых і будучых пакаленняў.

Успомніліся словы В. Сухамлінскага: «Могілкі — гэта людская святыня».

2 ЛІСТАПАДА, АБО НАД «НОВЫМ КОРБУТАМ»

Ажно зайздрасць бярэ, колькі ў Польшчы выдаецца розных біяграфічных і бібліяграфічных даведнікаў. Адзін з іх — «Новы Корбут». Доктар Збігнеў Галінскі, які ўзначальвае Інстытут літаратурных даследаванняў, ласкава даў мне сігнальны экзэмпляр шостага тома — аднаго з трох, прысвечаных XVIII стагоддзю.

У томе знайшліся невядомыя мне раней бія-бібліяграфічныя звесткі пра пісьменнікаў, якія нарадзіліся і жылі на беларускай зямлі. Праўда, пісалі яны на польскай, лацінскай, французскай і царкоўнаславянскай мовах — літаратурных мовах тагачаснай Беларусі. Але творы гэтых пісьменнікаў вызначалі характар мясцовага літаратурнага жыцця.

Коротка выпісваю найбольш цікавае.

Віхерт Ян, педагог і драматург. Нарадзіўся ў 1737 г. у Беларусі. Выкладаў рыторыку ў Бабруйску і Полацку. У 1764 г. у Полацку ставілася яго польская трагедыя «Тэадор». У 1768 г. бабруйскія вучні паказалі яго «Любоў да айчыны, або Фемістокл».

Вольскі Мікалай, паэт, перакладчык, публіцыст. Працаваў бібліятэкарам у Шчорсах. Удзельнік касцюшкаўскага паўстання. Пераклаў на польскую мову «Вяселле Фігара» Бамаршэ.

Вырвіч Кароль, географ, гісторык, публіцыст. Нарадзіўся ў 1717 г. на Браслаўшчыне. Выкладаў рыторыку, паэтыку, гісторыю і геаграфію ў Пінску і Навагрудку. Двойчы падарожнічаў па Заходняй Еўропе. Аўтар падручнікаў геаграфіі.

Граткоўскі Тамаш, паэт. З беларускай кальвінскай сям'і. Вучыўся ў Кенігсбергу і Лейдэне. Рэктар Слуцкай

гімназіі. Аўтар паэмы «Марское падарожжа», у якой апісаў свае прыгоды на шляху з Амстэрдама да Гданьска.

Жулкоўскі Алойзы, драматург, перакладчык, паэт. Нарадзіўся ў 1777 г. на Навагрудчыне. Удзельнік касцюшкаўскага паўстання. Славуты акцёр-комік. Аўтар некалькіх камедый на польскай мове.

Зубоўскі Ксаверы, паэт і перакладчык. З Мсціслаўшчыны. Доктар Віленскай акадэміі. У Варшаве, Вільні і Любліне выдаў некалькі тамоў вершаў.

Княжэвіч Гжэгож, паэт, перакладчык, эканаміст, гісторык, матэматык. Нарадзіўся ў 1737 г. у Беларусі. Выкладчык паэтыкі, рыторыкі і гісторыі ў Слуцку. Напісаў падручнік па матэматыцы і, бадай, першую на Славяншчыне кнігу аб грамаадводах.

Саковіч Фабіян, паэт, перакладчык Гарацыя. Вучыўся ў Віцебску і Нясвіжы, пасля там жа выкладаў лацінскую граматыку.

Свентажэцкі Юзаф, паэт, перакладчык з лацінскай і французскай моў, палітычны дзеяч, якабінец. Сын мінскага стражніка. Вучыўся ў Нясвіжы, Слуцку і Полацку. Аўтар перадавых для свайго часу публіцыстычных выступленняў.

Турскія Вінцэнт і Войцех, браты. Нарадзіліся ў Брэсце. Удзельнікі якабінскага руху ў Беларусі. Пісалі палітычныя вершы. Войцех пераклаў на польскую мову «Федру» Расіна.

Сустрэліся ў томе і «старыя» знаёмыя: дзядзька В. Дуціна-Марцінкевіча Станіслаў Богуш-Сестржанцэвіч і жыхар Полаччыны Ян Аношка. Пра першага з іх я ўжо ведаў, што ён быў магілёўскім архіепіскапам, аўтарам выдадзенай у Магілёве кнігі «Аб Заходняй Расіі» (1793), у якой даказвалася гістарычная роднасць беларусаў, украінцаў і рускіх. Ведаў, што потым, у Пецярбургу, яго выбіралі членам і — на нейкі час — прэзідэнтам Расійскай Акадэміі навук. Але ў «Новым Корбуце» было і новае для мяне. С. Богуш-Сестржанцэвіч нарадзіўся ў в. Занькі Ваўкавыскага павета. У Магілёве напісаў і паставіў трагедыю «Гіцыя ў Таўрыдзе». Аўтар паэмы аб узяцці Ачакава і невядомай нам сёння «Літоўскай граматыкі». Літоўскай, пэўна ж, у тагачасным разуменні, бо ў

этнаграфічнай Літве Богуш-Сестрыжанцэвіч ніколі не жыў.

А вось з артыкулам пра Яна Аношку хочацца папалемізаваць. З «Новага Корбута» мы даведваемся, што паэт нарадзіўся каля 1775 г. у Быхаўскім павеце, вучыўся ў Магілёве і Полацку. За свой талент ён быў празваны «беларускім спеваком». Усё гэта, мабыць, так. Не верыцца толькі, што потым Аношка быў рэктарам духоўнай семінарыі ў Варшаве, што яго ў 1831 годзе прагнаў з гэтай пасады паўстанцкі ўрад. Справа ў тым, што ў час паўстання 1831 г. паэта ўжо не было ў жывых. Яшчэ ў 1828 г., выдаючы ў Полацку «на карысць убогіх» польскія «Вершы» Аношкі, Тэклія Врублеўская пісала ў прадмове, што гэта — пасмяротнае выданне. Так і сказана: «У мінулым годзе я даведалася, што ён выкраслены са спісу жывых». Да таго ж ні Т. Врублеўская, ні пазнейшы выдавец Аношкі П. Мядэкша нідзе не ўпамінаюць, што ён быў ксяндзом (а такое тады ўказвалася абавязкова). Не бачна гэтага і з яго сентыменталісцкіх вершаў...

Значыць, былі два Аношкі, злучаныя ў «Новым Корбуце» ў адну асобу.

3 ЛІСТАПАДА, АБО БЕЛАРУСКАЯ ПАЭТЭСА

У Адама Міцкевіча ёсць цудоўны верш «Смерць палкоўніка», напісаны пасля паўстання 1831 г. Паэт праславіў подзвіг юнай патрыёткі, якая апанулася ў мужчынскае адзенне і са зброяй у руках змагалася з царскім самаўладствам. Варожая куля напаткала яе ў баі. І вось дзяўчына памірае, акружаная вернымі сябрамі.

У гераіні Міцкевіча быў рэальны прататып — Эмілія Плятэр. Пра подзвіг яе паэту раскажаў Ігнат Дамейка, які попlech з ёю ваяваў у беларускіх і літоўскіх лясах. Праўда, Плятэр ніколі не была палкоўнікам і памерла крыху ў іншых абставінах. Але ж кожны паэт мае права на гіпербалу.

З кнігі Д. Цяпенька-Зяліпскай сёння я даведаўся, што нацыянальная гераіня польскага народа была яшчэ і... беларускай паэтэсай. Жывучы ў Віцебскай губерні, яна «душой аддалася беларускаму народу», збірала і за-

пісвала яго песні. Потым «сама спрабавала іх належаваць». Паводле працытаваных у кнізе ўспамінаў віцэблянкіна Максіміліяна Маркса, Плятэр часта бывала ў Віцебску і ў кожны прыезд іграла на фартэпіяна беларускія мелодыі, танцавала «Лепятуху». Юнай аматарцы ўдавалася «перадаваць жывасць і тугу народных матываў і нават — тэмбры жалейкі і басадуды». Госця знаёміла прысутных са сваімі «галашэннямі». Адно з іх, пра рэкрутчыну, пачыналася са слоў:

Авой, авой, дзяцюк ты мой!
Не на радасць, не на шчасце ты радзіўся!

Ідучы ў сляды філаматаў, падкрэслівае Д. Цяпенька-Зялінская, Плятэр спрабавала «стылізаваць, тварыць» народныя песні. Значыць, яе можна лічыць беларускай паэтэсай.

Шкада, што памяць М. Маркса не зафіксавала ніводнай з гэтых песень.

4 ЛІСТАПАДА, АБО БЕЛАРУСЬ ВАЧЫМА РЭАКЦЫЯНЭРА

Ніколі мне не даводзілася чытаць такіх адкрыта рэакцыйных мемуараў, як «Семдзсят год успамінаў» пана «на Геранонах і Лаздунах» Гіпаліта Корвіна-Мілеўскага. Ён аблівае гразёю ўсіх і ўсё. Міцкевіча — што непачціва адазваўся пра аднаго з яго продкаў. Беларускіх сялян — што ў 1861 годзе не адстойвалі... прыгоннае права і наладзілі ў Іўі колькітысячную асаду плябаніі. «Авантурыстаў» 1863 года — што лезлі на ражон, усведамляючы немінучасць паражэння. «Злачынных» камунараў 1871 года — што нібы праз іх у Еўропе перасталі паважаць палякаў. Беларусаў — што стварылі «нацыянальны гнайнік». Лае нават Пілсудскага — маўляў, ён... «настойваў на тым, што просты люд на крэсах уласна не з'яўляецца польскім».

На пахвалу член царскай думы збіваецца толькі двойчы. У першым выпадку — паблажліва піша пра цёмнага селяніна, які, атрымаўшы з сотню розаг за ўдзел у бунце, каецца па-беларуску: «І добра было, паночку, чаго мне было там лезці». У другім — выказвае сімпатыю да

магілёўскага гісторыка А. Дэмбавецкага за тое, што ён быў... няшлюбным сынам Аляксандра II.

І ўсё ж карыць ад чытання такіх мемуараў ёсць. Скажам, адкуль я даведаўся б, што ў 1861 годзе ў беларускай вёсцы Кір'янаўка знайшоўся юнак, які гаварыў людзям, што «не будзе шляхты, уласнасці, духавенства, а будзе народ і нацыя...».

5—7 ЛІСТАПАДА, АБО ТРЫ ДНІ НА БЕЛАСТОЧЧЫНЕ

Тры дні, праведзеныя на Беласточчыне па запрашэнню Галоўнага праўлення БГКТ, прайшлі нібы адзін незабыўны дзень.

Міхась Хмялеўскі, старшыня таварыства, і Янка Зенюк, яго сакратар, удала спланавалі маршрут: Беласток — Міхалова — Белавежа — Бельск — Орля — Беласток. Усюды якраз праходзілі ўрачыстыя сходы, прысвечаныя гадавіне Кастрычніцкай рэвалюцыі. Прыемна было прымаць у іх удзел, расказаць аб традыцыях польска-беларускай дружбы, нашых культурных і літаратурных сувязях, а потым слухаць польскія, беларускія, рускія і ўкраінскія песні і вершы ў выкананні мастацкай самадзейнасці. Асабліва запамнілася сустрэча ў Бельскім беларускім ліцэі імя Б. Тарашкевіча. Густоўна аформлены кабінет беларускай мовы. Удумлівыя педагогі, якім прыходзіцца працаваць у складаных умовах беларуска-польскага моўнага пагранічча. Вучні, што з захапленнем дэкламавалі вершы Купалы і Коласа...

Уразіў Беларускі рэгіянальны музей імя К. Каліноўскага ў Белавежы. Ён працуе з 1966 г. Мясцовыя сяляне падаравалі музею каля тысячы экспанатаў — узоры ткацтва, ганчарныя, кавальскія і бандарныя вырабы, прылады земляробства, рыбалоўства, пчалаводства. Многа унікальных рэчаў. Нідзе я не бачыў такіх пляцёнак з бярозавай і дубовай кары, такіх кросенцаў для ткання сітаў з лыка і конскага воласу, такой прылады для нацягвання на колы абручоў. Сіне-чорна-белым бляскам пераліваюцца «сівакі» — посуд, які вырабляюць з гліны ў Кляшчэлях ля Гайнаўкі. Вокіс жалеза надае яму непаўторны сівы колер.

**8 ЛІСТАПАДА,
АБО ПОЛЬСКІ ПРЫХІЛЬНІК «ТАРАСА НА ПАРНАСЕ»**

Выдатная польская пісьменніца Эліза Ажэшка была цесна звязана з беларускай зямлёй, беларускім фальклорам, сябрвала з Ф. Багушэвічам. Таму рашыў загазаць рэдкую кнігу «Як журавы, што ляцяць у вырай». Выйшла яна ў 1906 годзе на польскай мове ў Пецярбургу. Зборнік быў прысвечаны творчаму юбілею пісьменніцы.

У кнізе аказаўся невядомы беларускаму літаратуразнаўству артыкул Уладзіслава Калашэўскага «Тарас на Парнасе». Аўтар пераказвае змест паэмы, цытуе ў арыгінале радкі аб народных стравах. «У другой частцы твора, — сцвярджаецца ў артыкуле, — у алегарычнай форме прадстаўлены абразок з жыцця заможнага беларуса. Палац Юпітэра — гэта заможная беларуская хата...»

**9 ЛІСТАПАДА,
АБО БЕЛАРУСКІ СЛОЎНІЧАК В. КАРАТЫНСКАГА**

Знайшоўся беларускі слоўнічак Вінцэся Каратынскага, пра які нядаўна ішла гаворка ў ягонага ўнука. Гэты «Слоўнічак менш зразумелых беларускіх слоў» апублікаваны ў другім томе «Бібліятэкі Ардынацыі Красінскіх» за 1876 год. Як відаць з падзякі, выказанай у прадмове выдаўцом В. Хамянтоўскім, Вінцэсь Каратынскі вёў карэктурку змешчаных у томе інвентароў вёсак Глыбокае, Радамысль і Пенькава, а потым дадаў да інвентароў тлумачальны слоўнік, бо пісаліся яны на беларускай мове XVI стагоддзя.

Некаторыя словы, прыведзеныя Каратынскім, сёння ўжо не ўжываюцца або ўжываюцца ў іншым значэнні. Грыдня, напрыклад, у XVI стагоддзі абазначала пакой для чэлядзі; нівішча — поле, якое ляжыць аблогай; раз — скібу зямлі, загон; свірэп — неаб'езджаную кабылу; жываціннік — хлеў для жывёлы.

10 — 14 ЛІСТАПАДА,
АБО ХТО ТАКІ «СЛОЊІМСКІ ГРАМАДЗЯЊІН»?

У 1782 і 1788 гадах у Варшаве былі выдадзены два польскія вершаваныя зборнікі, на вокладцы якіх замест прозвішча аўтара стаяў інтрыгуючы для мяне псеўданім — «Слонімскі грамадзянін». У першым са зборнікаў, «Гістарычных і маральных аповесцях», змешчана вершаванае «Пісьмо да народа». Як відаць з гэтага выдатнага помніка асветніцкай думкі XVIII стагоддзя, яго аўтар быў перадавым для свайго часу чалавекам. Ён лічыў працоўны народ асноўнай рухаючай сілай гістарычнага прагрэсу, смуткаваў, што гэты народ пазбаўлены элементарных умоў для існавання, «гібее ў пагардзе».

«Пісьмо да народа» пачынаецца з рытарычнага звароту да таго, хто зносіць «цяжар законаў», «даруе Айчыне крывавую працу». Гэта — працоўны люд. Ён адзін заслугоўвае права на тое, каб звацца вялікім, каб яго «адкрыць» для сучаснікаў і патомкаў. Магнаты, на думку аўтара, здольны толькі губіць і растрачваць «плод зямлі». Усе ж матэрыяльныя даброты стварае народ. Яго плуг і барана ў эстэтычным сэнсе куды больш вартыя, чым «пышныя арнаменты».

Усё «Пісьмо да народа» пабудавана на супрацьпастаўленні багатых і бедных — «Крэзаў, змораных нудой у палацах», і простых людзей, што «ўмеюць жыць і памерці годна». Просты чалавек мае чысціню нораваў, якой не знойдзеш сярод арыстакратаў. Як прыхільнік сентыменталізму, невядомы нам аўтар сцвярджае, што сапраўдная цнатлівасць захавалася толькі ў вёсцы, удалечыні ад разбэшчанага горада.

Такія ж перадавыя для свайго часу ідэі ярка выражаны ў другім зборніку «Слонімскага грамадзяніна» — «Байках і не-байках». Тут асабліва вылучаецца вершаванае лібрэта «Сілы свету». Побач з Прыродай, Прыгажосцю, Любоўю і Часам у ім дзейнічае Розум. Ён абвясчаецца самай значнай філасофска-эстэтычнай катэгорыяй. Веды і праца — вось, на думку аўтара, крыніца чалавечага багацця і шчасця.

Хто ж хаваецца пад таямнічым «Слонімскім грамадзянінам»? Гэтае пытанне мучыла мяне некалькі дзён.

Праўда, вядомая бібліяграфія К. Эстрэйхера сцвярджала, што абодва зборнікі напісаў славуты кампазітар Міхал-Клеафас Агінскі. Але ж я ведаў, што ў Слоніме ён жыў толькі ў дзяцінстве, а ў час, калі выдаваліся зборнікі, быў яшчэ занадта юны. Тады, можа, дзядзька кампазітара вялікі гетман літоўскі Міхал-Казімір Агінскі? Ён доўга пражываў у Слоніме, акружаў сябе музамі. На слонімскага магната ўказвае і бібліяграфічны даведнік «Новы Корбут». Да таго ж у рукапісным аддзеле Нацыянальнай бібліятэкі мне трапіліся «Песні пана Міхала графа Агінскага, гетмана Вялікага княства Літоўскага, укладзеныя ў верасні 1770 г. у Слоніме». Многія вершы з таго рукапісу былі... у «Байках і не-байках».

Але... Тут усплыў у памяці партрэт, бачаны ў Вілянове. Слабавольны і спешчаны твар... З мемуарных крыніц я ведаў, што такім гетман быў у жыцці. Не меў сілы волі, каб пастаяць за сябе нават перад жонкай. Цешыў сябе музыкай нават тады, калі войска, якім ён камандаваў, ішло ў смяротны бой пад Сталовічамі. Насцярожвала і іншае. У рукапісных «Песнях» былі толькі вершыкі пра бясхмарнае каханне на ўлонні прыроды — звычайнае сентыменталісцкае сюсюканне. Зноў жа: у зборніках «Слонімскага грамадзяніна» некалькі разоў ідзе гаворка пра гетмана як... пра трэцюю, адсутную на даны момант у Слоніме асобу...

Дык ці мог бесхарактарны і асцярожны эстэт напісаць такі рэвалюцыйны твор, як «Пісьмо да народа»?

Не, не мог! Прынамсі, так мяркуе Анджэй Цеханавецкі, які дасканала праштудзіраваў архіў Агінскіх, што знаходзіцца ў зборах Чартарыскіх у Кракаве. У 1961 годзе ён выдаў у Кёльне на нямецкай мове кніжку «Міхал-Казімір Агінскі і музы пры яго двары ў Слоніме». Там звяртаецца ўвага на 144 старонку «Гістарычных і маральных аповесцей». Павучаючы сына, Скандэрбег раіць яму мужней змагацца, «быць часцей на кані, чым у сваім ложку», менш давяраць міністрам і куртызанкам, бо інакш... лёгка можна страціць уладу. Цеханавецкі слушна падкрэслівае, што гэтыя радкі маглі ўспрымацца як яўны намёк на слабавольнага польскага караля Станіслава-Аўгуста. І такі намёк гетман мог сабе дазволіць, бо ў асобе караля ён бачыў асабістага канкурэнта.

Але... парады Скандэрбега рыкашэтам білі па надзеле-
наму тымі ж недахопамі Агінскаму. Таму ён, заключае
Цеханавецкі, не мог напісаць «Аповесці» па «псіхала-
гічнай несумяшчальнасці», не мог высмеяць самога
сябе.

Паводле Цеханавецкага, пад псеўданімам «Слонімскі
грамадзянін» скрываўся набліжаны гетмана Ігнат Лях-
ніцкі. Па заданню Агінскага ў 1780 годзе ён пераклаў на
польскую мову і выдаў «Альзіру» Вальтэра. Потым, у
1815 годзе, апублікаваў «Біяграфію селяніна, што жыве
над берагамі Нёмана, вышэй Ласосны».

Але — хацелася запярэчыць Цеханавецкаму — мы не
ведаем нават, ці пісаў Ляхніцкі вершы...

Хто ж пісаў вершы ў акружэнні гетмана, у тагачас-
ным Слоніме?

А што, калі паглядзець мемуары зарубезных пада-
рожнікаў, якія наведвалі тагачасную Беларусь? Скажам,
мемуары К. Г. Гейкінга...

Праз дзень на стол кладзецца заказаная кніга.

Па дарозе з Гродна ў Мінск Гейкінг сапраўды «зача-
піў» за Слонім. Баляваў тут, глядзеў прадстаўленні. Але
да гетмана ўсё ж ставіўся дужа скептычна. І, што самае
важнае, сведчыў, што гетман... прысвойваў чужую літа-
ратурную працу: «З дапамогай італьянскага майстра
кампановаў ён оперы, з дапамогай Хамінскага складаў
па-польску вершы... У сапраўднасці ж не вызначаўся ні
густам, ні ведамі...»

Чарговая загадка — хто ж такі Хамінскі? — выраша-
лася даволі проста. «Новы Корбут» паведаміў мне, што
гэты літаратар другой паловы XVIII ст. сапраўды вало-
даў «густам і ведамі», якія адчуваюцца ў абодвух збор-
ніках «Слонімскага грамадзяніна». Мсціслаўскі ваявода,
а потым маршалак шляхты Мінскай губерні, Ф.-К. Ха-
мінскі быў знаёмы з французскай асветніцкай думкай,
перакладаў на польскую мову вершы Гарацыя, Расіна,
Дэлілія, Карнеля. Як перадавы для свайго часу чалавек
ён выступаў за буржуазна-дэмакратычныя свабоды, за
прыняцце канстытуцыі 1791 г. У 70-я гады Хамінскі жыў
у Слоніме, быў даверанай асобай гетмана. Праўда, по-
тым, у 80-х гадах, прабываў у Пінску, займаў там пасаду
старасты. Але ж Пінск ад Слоніма недалёка. Ранейшае

«супрацоўніцтва» магло працягвацца. Значыць, хутчэй за ўсё, Хамінскі пісаў за Агінскага вершы, лібрэта опер. У тым ліку — і «Пісьмо да народа».

15 ЛІСТАПАДА, АБО «АГАТКА»

У 1784 годзе, калі ў Нясвіж прыязджаў польскі кароль Станіслаў-Аўгуст, мясцовы тэатр паказаў у яго гонар аперэтку «Агатка». Музыку да яе напісаў Ян-Давід Голанд — тады кіраўнік нясвіжскага аркестра, а польскі вершаваны тэкст — Мацей Радзівіл. Сам спектакль даволі падрабязна апісаны ў «Дыярыушы» каралеўскага падарожжа, але пра змест аперэты там гаворыцца вельмі прыблізна.

І вось — рукапіс «Агаткі», які захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы. Падзеі адбываюцца ў вёсцы. Галоўная гераіня — сялянская дзяўчына Агатка. Яна кахае Антона Цалку. Але падстараста Піяшка хоча разладзіць шлюб і выдаць яе за Антона Гайдака (усе непаразуменні адбываюцца з-за таго, што ў абодвух хлопцаў аднолькавыя імёны). Здаецца, нішто не можа выратаваць закаханых. Але ў вёску якраз вяртаецца добры пан. Даведаўшыся ад аканома Дбальскага аб злоўжываннях Піяшкі, ён звольніў дрэннага слугу і дазволіў Агатцы выйсці замуж за таго Антона, якога яна пакахала.

Што ж, скажа чытач, звычайная саладкавая гісторыя ў сентыменталісцкім гусце... Яно-то было б так, калі б не даволі моцныя... антыпрыгонніцкія акцэнты. Песцячы птушанят, Агатка спявае арыю аб цяжкім жыцці прыгонных, якія церпяць здзекі ад злога пана-«тырана». У іншай арыі гаворыцца, што сяляне — карміцелі паноў, што «крывавай працай сялянскіх рук жывяцца ўсе са слоўі». Антак кажа Піяшку, што толькі сярод паноў модна гандляваць каханнем. А ў той час такія радкі мог напісаць толькі чалавек перадавых поглядаў, прыхільнік ідэй Русо.

Значыць, як і Мураўёвы, Радзівілы былі розныя... Пра Мацея Радзівіла ўдалося ўстанавіць толькі тое, што нарадзіўся ён у 1749 і памёр у 1800 годзе, сябраваў з заснавальнікам польскага сентыменталізму Ф. Карпінскім.

Апрача «Агаткі» напісаў лібрэта аперэты «Войт альбанскага сялення» (прыгадаем, што Альба — прыгарад Нясвіжа).

16 — 17 ЛІСТАПАДА, АБО СЯРОД РЭДКІХ КНІГ

У Нацыянальнай бібліятэцы працягваў пошукі рэдкіх кніг, выдадзеных на тэрыторыі Беларусі ў XVIII стагоддзі. Сёння трапляліся пераважна польскія. Адзначаю найбольш цікавыя.

«Баечкі і забаўкі прозай і вершам» Станіслава Кубліцкага. Выйшлі яны ў Гродне ў 1785 годзе. Мала вядомы нам аўтар займаўся і эстэтыкай. У «Асобных думках аб прыгожым» ён разважаў аб суадносінах этычнага і эстэтычнага, прыгажосці фізічнай і маральнай.

«Ахвяра Мінервы» — «міфічна-гістарычная» трагедыя Міхала Бончы-Тамашэўскага. Выдадзена ў Гродне каля 1798 г. ва ўласнай друкарні аўтара, які ў пасляслоўі абяцае выдаць і наступныя свае творы.

Некалькі перакладных кніг. «Індыйскія аповесці»: «Падарожжа, пачатае дзеля каханых дзяўчат» і «Птах, што гаворыць, ды дрэва, што спявае» А. Галанда. Абедзве выйшлі ў Гродне ў друкарні Яна Ясенскага. Падзеі аповесцей адбываюцца дзесьці на мусульманскім Усходзе. Цяга да ўсходняй экзотыкі тады была значная. Аб ёй сведчыць і «Любоў, заснаваная на вопыце». Пераклала яе з французскай на польскую мову нейкая паненка Б. О. В. К. Выйшла ж аповесць у Мінску ў 1797 годзе.

18 — 19 ЛІСТАПАДА, АБО АГАД

АГАД — гэта скарочаная польская назва Дзяржаўнага архіва старажытных актаў. У ім для мяне найбольш цікавы фонд Прозараў і Ельскіх. Скамплектаваў яго беларускі пісьменнік-ліберал Аляксандр Ельскі. Жывучы ў Замосці пад Мінскам, ён збіраў беларускія старажытнасці, выкупіў у Мінску паперы сваёй бабкі — Розы з Прозараў Ельскай (частка яе папераў праз букініста Ігеля павандравала ў Львоў).

У фондзе пераважаюць маёмасныя і генеалагічныя дакументы. Але ёсць і матэрыялы па гісторыі беларускай літаратуры — творы сялянскага паэта з Навагрудчыны Мікалая Марозіка, верш «Пазнаў праўду» невядомага паэта з Івянца, цікавае пісьмо Р. Зямкевіча, які паведамаляў Ельскаму, што пасылае яму копію беларускага верша 1794 года. А вось і сам Зямкевіч. Ён стаіць на фота варшаўскага «Беларускага гуртка» ў чыгуначным мундзіры, з вусамі. Ва ўсёй постаці вядомага бібліяфіла, які не толькі збіраў беларускія рукапісы, але і краў іх, дзе толькі мог, адчуваецца нейкая поза, бравада.

Я разумеў, што перада мною толькі пязначная частка багатага архіва Аляксандра Ельскага, у якім павінны быць невядомыя творы Дуніна-Марцінкевіча і іншых беларускіх пісьменнікаў XIX ст. Але дзе шукаць асноўную частку архіва? У Мінску, у архіве літаратуры і мастацтва, з калекцыяй Ельскага засталася толькі некалькі аўтографіў. Не раз даводзілася чуць, што нашчадкі Ельскага вывезлі яго паперы ажно ў Італію...

20 — 21 лістапада,

АБО ПРА КАРЫСЦЬ ПЕРАЧЫТВАЦЬ «ВЯДОМЫЯ» КРЫНІЦЫ

Прызнаюся ў смяротным граху: неяк у адной працы мне трэба было спаслацца на артыкул «Пісьмо Адама Плуга да Фелікса Пяткевіча, некалькі ўражанняў з падарожжа па Літве», у якім давалася ацэнка беларускай творчасці Дуніна-Марцінкевіча, расказвалася аб вечары на яго кватэры з удзелам Манюшкі і Коіцкага. Але паколькі 265 і 267 нумараў газеты «Кроніка вядомосці краёвых і загранічных» за 1858 год, дзе быў надрукаваны той артыкул, не аказалася ні ў Мінску, ні ў Вільнюсе, ні ў Львове, часова прыйшлося ўзяць патрэбную цытату з кнігі Ю. Галомбака «Вінцэнт Дуні-Марцінкевіч». Думалася: зверу цытату ў карэктуры. Потым аказалася: позна...

Таму сёння раныў запіўніць прабел, які трывожыў мяне год з дзесяць. І не пашкадаваў. Аказалася, што «Пісьмо» А. Плуга куды даўжэйшае і цікавейшае, чым лічылася дагэтуль у беларускім літаратуразнаўстве. «Пісьмо»

пачынаецца не з 265, а з 234 нумара. Гэта — вялікі да-
рожны нарыс пра Пінск, Нясвіж, Смаргонь, Вільню,
Мінск, Слуцк. Аўтар расказвае пра мясцовых пісьмен-
нікаў — Ул. Сыракомлю, В. Каратынскага, А. Бартальса,
А. Глінскага, Р. Зянькевіча, І. Ходзьку, прызнаецца ў
свайёй сталай любові да Беларусі, якая ў яго «заўсёды на
першым месцы», сведчыць, што Сыракомля ў корчмах га-
варыў па-беларуску («А каханенькі, а міленькі!»). Ціка-
выя апісанні літаратурных і музычных вечароў у Мінску
і Слуцку, сустрэч са слуцкім прэлатам Шантырам, які
«смяшыў» арыстакратаў сваімі казаннямі на беларускай
мове. Дарэчы, з «Пісьма» вынікае, што вядомы «Верш
Наума Прыгаворкі» першапачаткова пачынаўся не «За-
свяцілі тры зорачкі», а «Засвяцілі дзве зорачкі». Першая
зорачка — Манюшка, другая — Кюцікі. Гэта — пера-
канаўчы аргумент у карысць таго, што Ул. Сыракомлі ў
той вечар у доме Дуніна-Марцінкевіча не было.

22 ЛІСТАПАДА, АБО НІТАЧКА ДА ПАПЕРАЎ ЕЛЬСКАГА

Нарэшце ў адным рэдкім выданні натрапілася кан-
крэтная нітачка да збораў Ельскага. Яго біёграф Ю. Таль-
ка-Грынцэвіч засведчыў, што большасць рукапісаў і кар-
цін з Замосця была аддадзена або прададзена ў Кракаў.
«У паперах, што засталіся пасля Ельскага, — пісаў вядо-
мы антраполог, — ёсць сотні папак, дзе змяшчаюцца яго
нататкі, манаграфіі, запіскі і карэспандэнцыі аб людзях
і фактах. З цягам часу яны будуць мець вялікую каштоў-
насць для гісторыі».

...У Кракаў еду з адзінай думкай: дзе ж тыя «сотні
папак» з матэрыяламі Ельскага?!

23 ЛІСТАПАДА, АБО ПЕРШЫ ДЗЕНЬ У КРАКАВЕ

Паўз універсітэцкія мury, якія помняць Францыска
Скарыну, паўз Сукяніцы, помнік Міцкевічу і вежы Мар'-
яцкага касцёла іду ў бібліятэку Чартарыскіх, дзе багата
рукапісаў з Беларусі. Першае пытанне да загадчыка ад-
дзела рукапісаў: ці ёсць архіў Ельскага? Не, няма, загад-

чык пра яго нават не чуў. Другое і трэцяе пытанне: ці ёсць зборнік з беларускімі вершамі, занатаваны Ул. Казберуком, а таксама рукапісны дыярыуш падарожжа па Беларусі польскага караля Станіслава-Аўгуста, дзе прыведзены тэкст беларускага віншавальнага верша? Так, абодва рукапісы ёсць. На жаль, зрабіць фотакопіі з іх амаль немагчыма. Чарніла выцвіла, перайшло з адной старонкі на другую. Хіба што ў інфрачырвоных ці нейкіх там іншых праменнях. Але гэта патрывае доўга, страшэнна доўга. Што рабіць? Расшыфруваць радок за радком.

Апошнія мяне не дужа засмучае. Страшэнна не люблю чытаць рукапісы па фотакопіях. Знікае водар старой паперы. Не адчуваеш яе шорсткасці. Не бачыш філіграняў. Знікае аўтэнтычнасць.

25 ЛІСТАПАДА, АБО АРШАНСКІ ЗБОРНІК

Нарэшце трымаю ў руках рукапіс пад нумарам 2337— «Збор вершаў польскіх і рускіх». Пісаны ён лацінкай чатырма рознымі почыркамі. Адзін з іх амаль зусім неразборлівы. Пачынаецца зборнік польскай вершаванай пераробкай апавядання «Вельмі пацешная гісторыя», якое ў праявічым перакладзе з французскай на польскую мову выдавалася ў 1642 і 1662 гадах. Гэта дазваляе хаця б прыблізна датаваць зборнік: не раней другой паловы XVII стагоддзя.

А ўслед за пераробкай ідзе беларускі вершаваны тэкст:

ПЕСНЯ 1

— Ой, хто ж мяне будзе ў маім жалю цешыці.
 Хто ж са мною будзе горкі слёзы піці,
 Калі нет дзеванькі, каторую люблю,
 Бо для нее жыцце мое, здароўе згублю.
 Ой, глянць хто, на бога а пацеш ты мене,
 Скажы, шчо дзеванька дзелае без мене?
 Чы спіць, чы начуе, чы з кім бесядуе,
 Чы так цяжка, як я, горанька гаруе?
 Шчасліва ж то была гадзінанька міла,
 Калі мене ад яе ведамасць была —
 З далёкага краю, як бы з-за Дунаю.
 А цяпер не маю, забыла мяне, знаю.

Ой, калі забыла дзяўчынацька міла,
 А свае словы ў няпамяць пусціла,
 Знадзь жа маё сэрца само ся асудзіш,
 Чы я таму вінец, шчо ты ў слове блудзіш?
 — Я помню на бога і на свае словы,
 Какая там была нашая ўмова.
 І служыці буду, пакуль света стоіць,
 А хто мяне губіць, бога ся не боіць.
 Сам бог тое знае, шчо каму даці мае,
 Ліхія варогі прэч паразганяе.
 З табою мне міла гора гараваці.
 — Дай жа, божа, хутка міленькую знаці.

ПЕСНЯ 2

Няволенька ж мая з вамі,
 З харошымі вочанькамі,
 Шчо мне спаці не даеце,
 Тугу сэрцу задаеце,
 Я ж ня могу ні спатанькі,
 Шчо мне тошна да дзеванькі.
 Прынясі, божа, гадзінаю,
 Шчо б ся бачыў з дзяўчынаю.
 Дзяўчынацька харошая,
 Будзь на мене ласкавая.
 Любі, харошая дзяўчына,
 Не будзь нуднасці прычына.
 Лепей было не ўшчынаці,
 Ніж любіўшы перастаці.
 Сам бог таму суддзя будзе,
 Хто каго пярвей забудзе.

На расшыфроўку дзвюх песень пайшло нешта каля чатырох гадзін: расплывісты почырк, знакаў прыпынку няма, многія словы перакручаны на польскі лад. Цікава, колькі ж тут усяго беларускіх тэкстаў? Перагартаў зборнік і падлічыў: 68! Адны з іх нумараваны, другія не. Адны нумары прапушчаны, другія паўтараюцца. Ёсць падобныя тэксты. Ёсць ужо знаёмая мне па варшаўскаму зборніку песня «Красная ў пані ўрода, харашая малода». Але калі нават адкінуць паўторы, работы тут на добрых два тыдні.

Не менш хвалююць мяне пытанні, дзе ж узнік зборнік, кім ён перапісваўся. Ніякіх прозвішчаў падзе не відаць. Толькі ў канцы рукапісу каліграфічна выведзена: «Мосці падчашыц Аршанскі мне вельцэ міласцівы Пане і Дабрадзей». Ды яшчэ акраверш у польскім панегірыку

на стар. 162—164: «Падчашанка Оршанска, пан мой мілосьцівы». Значыць, зборнік пісаўся або перапісваўся ў Оршы, для адной з аршанскіх падчашанак (а можа, і яна руку сваю прыклала). А потым, дзесьці ў канцы XVIII ці пачатку XIX ст., ён трапіў у бібліятэку вядомага мецэната і калекцыянера Чартарыскага, які бываў на Аршаншчыне — у Шклове, Дуброўне. У бібліятэцы Чартарыскіх у пачатку XX стагоддзя зборнік адшукаў А. Брукнер. У 1911 годзе ён апублікаваў некалькі вершаў — поўнасю або ва ўрыўках — у часопісе «Паментнік Літэрацкі» (публікацыя чамусьці прайшла міма ўвагі некалькіх пакаленняў беларускіх даследчыкаў). Але якасць публікацыі А. Брукнера невысокая. Жывой беларускай мовы ён не ведаў і таму расшыфроўваў «рубаткі» замест «рубашкі», «сянічанькі» замест «сунічанькі», «шырша» замест «шэршань», «невадзіўся» замест «не ўрадзіўся» і гэтак далей. Вядома, няма гарантыі, што не будзе памылак і ў мяне.

26 ЛІСТАПАДА, АБО НАСТУПНЫЯ ДЗВЕ ПЕСНІ

У песнях аршанскага зборніка ёсць многа агульнага. Часцей за ўсё — гэта тужлівы маналог хлопца ці дзяўчыны, якія скардзяцца на разлуку. Радзей — дыялог двух закаханых. Але амаль у кожнай песні — адметная танальнасць. Можна было б скласці цэлую «шкалу» па-чуццяў: ад нясмелага, нявіннага прызнання да яўнай эротыкі.

З перапісаных песень найбольш спадабаліся лірычныя:

ПЕСНЯ 4

Ўспамажы, божа, маё сардэнька,
 Няхай не тужыць вельмі цяжэнька,
 Няхай не тужыць, шчо ад варога
 Церпіць, бедное, пра бог для бога.
 Чаго ты, сэрца, з мысляю блудзіш,
 Як бысь не знала, каго ты любіш.
 — Я тое знаю, шчо тобе міла,
 Тое ж бо мене вельмі сушыла.
 Знаюць і людзі, бесу іх долі,
 Як бых не любяць людзі ніколі.
 Якія дзівы, шчо хто міл кому,

Сабе я люблю, нікому інному.
 Няхай гавораць, як сабе знаюць,
 Калі інное журбы не знаюць.
 А я на тое крыху не дбаю,
 Бо шчо цяжшого на сэрцы маю.
 Ой, я ж го вельмі цяжка кахаю,
 Ой, калі любы, таго не знаю.
 Шчо за доленька мая такая,
 Чы мяне згубіла інна якая.
 — Перад табою, любя дзяўчына,
 Нуднасці майго сэрца прычына.
 Жый здаровенька, як сабе знаеш.
 Нех здароў будзе, каго кахаеш.

ПЕСНЯ 5

— Сам я не знаю, шчо дзелаці маю, шчо мілае не віжу,
 Ой, дай жа, божа, у борздзенькім часе шчо б была паблізу.
 Сам я паеду, мілую найду, па садуньку ходзячы —
 Аж мая міленькая слёзкі раняе, думанькі спяваючы:
 — Галованька ж мая бедная, каму жа я падабаю,
 Хто ж пажалуде журбанькі мое, шчо мілы не бывае?
 Бывай, міленькі, атры слязюнькі,
 пацеш сэрданька мое,
 Шчо б не тужыла, цябе любіла, вазьмі мяне з сабою.

27 ЛІСТАПАДА, АБО НАД ТЫМ ЖА АРШАНСКІМ ЗБОРНІКАМ

Не дае спакою перапісаная сёння «Песня 10». Мяркуйце самі:

Ой, ляцела галубанька з Украіны,
 Ураніла сіва пер'е на даліне.
 — Не жаль жа мне сівага пер'я на даліне,
 Як жаль жа мне айца і матанькі на Украіне.
 Пакінь жа, дзеўка, айца і матку, усю радзіну,
 Едзь са мною, з казачэнькам, на Украіну!
 — Як я маю айца і матку пакідаці,
 Будзець мяне ўся радзіна праклінаці.
 Чы на тое мяне матка гадавала,
 Шчо б я ойца і матку сваю пакідала?
 — На Украіне шчука рыба з шафранам,
 Будзеш жыці ды з казакам, як за панам.
 На Украіне шчука рыба і з вадою, будзеш
 Жыці за казакам — з бядою не забудзеш.
 — Ой, прыехаў мой міленькі дый з вайнонькі,
 Закалатаў у аконка дай да ізбонкі.
 — Чы спіш, міла, чы гадаеш, бог з табою,

Калі не спиш, мая міла, моў са мною.
 — Як я маю з табою гаварыці,
 Нялюб ляжыць подле мяне як забіты.
 — Адсунь жа ся, мая міла, ад нялюба,
 Заб'ю яго з таго лука, як галуба.
 — Як ты маеш ой нялюба забіваці,
 З кім я буду дзеткі свае гадаваці?
 — З богам, мая міла, і са мною,
 Не журыся, сэрца мое, бог з табою.

Тут, мабыць, перапісчык злучыў у адно два розныя тэксты. Хлопец угаворвае дзяўчыну паехаць з ім на Украіну. І тут жа, вярнуўшыся з «вайнонькі», застае каханку з нялюбам. Нелагічна.

З «Песні 10» у аршанскім зборніку часта стала ўпамінацца Украіна. А Брукнер калісьці лічыў, што ўсе падобныя вершы пісаліся палякамі, якія жылі на Украіне, у прадгор'і Карпат. Але чаму ж тады герой заклікае гераіню паехаць з ім на Украіну? Значыць, дзея адбываецца не на Украіне. Значыць, песня ўзнікла ў Беларусі... Вядома ж, тагачасная ўкраінская і беларуская паэзія развіваліся ў цеснай сувязі. Супастаўленне аршанскага зборніка з украінскімі крыніцамі напэўна ж пакажа, што паміж імі ёсць пераклічка, ёсць узаемныя перайманні. Але нават пакінуўшы такое супастаўленне на пазнейшы час, можна сказаць, што абсалютная большасць твораў аршанскага зборніка — беларуская.

У той жа бібліятэцы Чартарыскіх гартаў рукапісны зборнік «Orsa rhetorica», датаваны 1696 годам. Мноства лацінскіх і польскіх вершаў мясцовых выкладчыкаў.

29 ЛІСТАПАДА, АБО АРШАНСКІ ВАРЫЯНТ ПЕСНІ ПРА «КАРДАША»

Як цесна Беларусь заўжды была звязана са славянскім светам! У аршанскім зборніку ёсць прамая пераклічка не толькі з украінскімі, але і з сербскімі песнямі. Мабыць, з Сербіі перавандравала да нас і турэцкае слова «кардаш», якое, здаецца, абазначае адзінаўтробнага брата, і характэрны прыпеў: «Брэ, брэ, морэ».

ПЕСНЯ 20

Ой, яшчэ кардаш, яшчэ кардаш не ўрадзіўся,
 А на вайну пахваліўся.

Эй, кардашу, маладзенькі казачонку, брэ, брэ, морэ.

Сынка matka, сына matka наўчала:

— Ой, сынку, кардашку, ой,

калі паедзеш дай на вайноньку,

Да наперэд ся не выдавай,

на задзе ся не заставай, брэ, брэ, морэ.

Кардаш маткі дай не слухаў,

Дай наперад ся выдаваў,

Дай на задзе ся аставаў, брэ, брэ, морэ.

Ой, гдзе ся ўзяў індэрбаша,

Забіў каня з-пад кардаша,

Маладога канічэнька варанога, брэ, брэ, морэ.

Ой, зойдземся да раданькі казацкае,

Да раданькі маладзецкае,

Да раданькі рээстравое, брэ, брэ, морэ.

Ой, скіньма ся па шастакові,

Купім каня кардашаві,

Маладога канічэнька варанога, брэ, брэ, морэ.

Яшчэ дзве песні з аршанскага зборніка. Адна — туж-
лівая, лірычная. Другая — жартаўлівая, задзірыстая.

ПЕСНЯ 18

Шчаслівая дарожанька, куды мілы прыязджае,

Нешчасліва гадзінанька, калі мяне пакідае.

Слава яго ўспамінаці — мушу горка плакаці,

На асобу ўспамінаці — мушу сэрданькам уздыхаці.

Узаемнасці не відаю, людскім мовам не вераю,

Бо ў аблудзе ся кахаюць і шчырасці не знаюць.

Так і а табе не дбаю, як кахала, так кахаю.

Адно: няроўная асобе, мушу даць пакой тобе.

ПЕСНЯ 21

Гэй, пасла дзеўка качку пры зялёным мачку.

Гэй, пасучы загубіла, ідучы заблудзіла.

Гэй, аблудзіла ся ў поле, аж там міленькі орэ.

Гэй, ні орэ дай не плужыць, па сваей дзяўчыне тужыць.

— Гэй, памагай бог, ты, спажа.—

Чы здаровенькась, гожа?

— Гэй, бог мя ж, бо не знаю, яко ся цяпер маю.

30 ЛІСТАПАДА,

АБО БЕЛАРУСКАЯ ПЕРАРОВКА УКРАЇНСКОЙ БАЛАДЫ

Усё ж аршанскі зборнік не мог узнікнуць у другой па-
лове XVII стагоддзя. Як сведчыць А. Брукнер, «Песня 22»
зборніка ёсць беларускі варыянт украінскай думы Шум-

лянскага, прысвечанай перамозе польскіх войск на чале з Янам Сабескім над туркамі пад Венай. Дума напісана ў 1690 годзе. А яшчэ ж патрэбны быў нейкі час, каб яна дайшла да Оршы, каб узнікла беларуская пераробка. Таму зборнік трэба датаваць пачаткам XVIII стагоддзя.

1 СНЕЖНЯ, АБО ў БІБЛІЯТЭЦЫ ПАН

Куды ўсё ж падзеліся «сотні папак» з архіва Ельскага? У Ягелонскай бібліятэцы? Здаецца, яе рукапісныя фонды я добра вывучыў яшчэ ў час камандзіроўкі 1963 года. А можа, у бібліятэцы Польскай акадэміі навук на Слаўкоўскай?

— У нас ёсць толькі пісьмы Ельскага да Гжэгажэўскага, — развеяў новую надзею дырэктар бібліятэкі. — Але раю паглядзець у нас іншыя матэрыялы, звязаныя з Беларуссю. Напрыклад, «Беларускія паданні», спісанія Эмай Дмахоўскай у Мазырскім павеце. Або хроніку гістарычных падзей у Мінскім, Мсціслаўскім і Віцебскім ваяводствах, даведзеную І. Сманеўскім да 60-х гг. XVIII ст. Ёсць у нас і крыху матэрыялаў пра Савічаў — Францішка і Вайніслава. Можам на заўтра вам прынесці са сховішча...

3 АРШАНСКАГА ЗБОРНІКА:

ПЕСНЯ 26

Дзеўча мое маладое, харашо ока твое, пад дубінаю пад зялёнаю.
Ой, для твайго белага ліца ўтраціў я каня, пад дубінаю...
Ой, для тваіх белых ручок залаты ўтраціў я лучок,

пад дубінаю...

Для тваіх харошых очак не спаў я чатыры ночы,

пад дубінаю...

Ой, для твае краснае ўроды скакаў не раз чэраз воды,

пад дубінаю...

Недалёка керж (?!) дэмбіны пайшлі панны па маліны,

пад дубінаю...

Адна другую запытала, а ці многа назбірала, пад дубінаю...

— Нямнога ж я назбірала: на мілага паглядала, пад дубінаю...

Недалёка рэчкі пайшлі панны па парэчкі, пад дубінаю...

Адна другую запытала, ці многа назбірала, пад дубінаю...

— Нямнога ж я назбірала, бо на мілага ждала, пад дубінаю...

Ой, недалёка вада-воды пайшлі панны па ягоды, пад дубінаю...

Адна другое запытала, ці многа назбірала, пад дубінаю...

— Нямнога ж я назбірала, бо з міленькім размаўляла,

Пад дубінаю пад зялёнаю.

ПЕСНЯ 28

Каціўся крыштал па сенажаці,
 Хочэць ляшэнка русанку ўзяці.
 — Ой, я ляшэнка, а ты русенька,
 Прыпала да цебе мая душэнька.
 Ляцелі гусі з Белае Русі.
 Ой, замуцілі ваду Марусі.
 — Ой, гыля, гыля, гусенькі, на стаў,
 Дабранач, дзеўчына, яшчэ я не спаў.
 — А калі не спаў, не будзеш спаці,
 За гадзіноньку будзе світаці.
 Ой, маці, маці, шэршань у хаце,
 Як гудзе, так гудзе, не дае спаці,
 — Бі яго, доню, хоць кацюбою.
 — Баюся, маці, што б не каяці.
 — Няхай сядзіць, няхай сядзіць, ах жа дай насядзіцца,
 Прыляцела да доманьку дай на голаву дай разбаліцца.

2 СНЕЖНЯ, АБО НА ПРЫЁМЕ ў КОНСУЛА

За ранішняй чорнай кавай прыйшла думка: а чаму б не звярнуцца за дапамогай, за парадай да савецкага консула ў Кракаве Уладзіміра Аляксандравіча Несцяровіча?! Калісьці сакратар Маладзечанскага райкома партыі Вячаслаў Антонавіч Ляшковіч расказваў пра яго, што ён беларус, нарадзіўся ля Радашковіч, працаваў на партыйнай рабоце ў Маладзечне і Крывічах. Можа, якія чуткі пра архіў Ельскага дайшлі да консульства?!

— Я б параіў вам устанавіць кантакт з доктарам Янам Станкевічам, — сказаў консул, ветліва частуючы чаем. — Ён родам дзесьці з-пад Дунілавіч, гісторык, працуе ў Нацыянальным музеі. Зараз пашукаю ў стале яго візітную картачку і дам вам яго тэлефон...

3 АРШАНСКАГА ЗБОРНИКА:

ПЕСНЯ 29

Учора была суботавька, а сягоння дай нядзеленька,
 На казаку кашуленька хоць тоненька, дай не беленька.
 Ой, не мае казак сястры дай ні радзіны,
 Ой, некаму казакові выпраці рубашкі.
 — Ліха ж табе, казачоньку, маладому дай не ўдаўшыся,
 Сядзіць твая міленькая ой з іншымі абняўшыся.
 — Ой, сам я не знаю, дай што дзелаці ся: адбіўшы

Рукі, ногі, дай пакінуці з намі.
 — Ой, бадай цябе дай нядоля пабіла,
 Ой, ці я цябе маладзенька любіла.
 Ці я была не дзеўчына, ці я ж была дай некрасная,
 Далі мяне за нелюба — доля ж мая дай нешчасная.
 Ой, бадай цябе дай цяжкі пярун забіў,
 Ой, што ты мяне маладзеньку здрадзіў.

ПЕСНЯ 31

Чаго ж маё сэрданька цяжанька ўздыхае,
 Лібо ж яно на себе вялікі жаль мае?
 Чаго ж мае очкі смутенькія плачуць,
 Лібо ж яны на сябе вялікі жаль бачаць?

Ой, сніўся мне сон вельмі дзіўнюсенькі,
 Як бы мяне, як бы мяне здрадзіў, ах! мой мілюсенькі.
 Я ж бо ся таго дай не спадзявала,
 Што б якую здраданьку ад мілога знала.

— Ой, у полі вербанька дай не пахіляя,
 Не бойся, Анусю, не пакіну я.
 Ой, хоць я паеду, так вярнуся,
 А для тваго імя дай што ты, Гануся.

3 СНЕЖНЯ, АБО ЗНОЎ ТАЯМНІЧЫ ГРАФ

Цікавы ўсё ж быў чалавек, гэты граф Вайніслаў Суліма-Савіч-Заблоцкі! Яго пісьмы да Ю. Крашэўскага і А. Гілера, што захоўваюцца ў кракаўскіх бібліятэках, дазваляюць прыўзняць заслону над таямнічай біяграфіяй нашага земляка.

Першае пісьмо да Крашэўскага Савіч-Заблоцкі адправіў з Варшавы ў 1871 годзе. Было яму тады 22 гады (значыць, дзесьці 1849 года нараджэння). Хацеў «не марыць, а дзейнічаць». Перакладаў на польскую мову «Гісторыю разумовага развіцця ў Еўропе» і прасіў, каб Крашэўскі дадаў да тлумачэння ўступ пра Славяншчыну. Падпісаўся: «Грамадзянін з Белай Русі».

У 1875—1876 гг. Савіч-Заблоцкі ў Львове. У 1878 рэдагуе ў Тарнове газету «Гвезда». Пад псеўданімам Павел Завіша пасылае Крашэўскаму апавяданне «Не тыя часы, не тыя людзі». Просіць устроіць яго бібліятэкарам у Кур-

ніку, бо ведае некалькі моў, а ў Беларусі сам меў вялікую бібліятэку. У 1881 г. у Парыжы выдае газету на французскай мове.

Больш падрабязныя і шчырыя пісьмы да Агатона Гілера. Савіч-Заблоцкі, «бландзін са шведскай барадой», называе сябе яго прыхільнікам, «гілерцам». Скардзіца, што сядзіць у Кракаве без грошай, начуе з рамеснікамі ў агульным пакоі. У 1876 годзе графа арыштавалі за «сацыялістычныя прошукі» і выслалі з Кракава ў Прусію. Ён не ведае, куды дзецца. У царскай Расіі яго чакае «толькі шыбеніца». Эміграцыя ж таксама расчароўвае. Сілу, здольную вызваліць яго радзіму, ён бачыць не ў эмігрантах, а ў беларускім селяніне, цёмным, пакінутым без кіраўніка. У тым самым селяніне, ад якога эміграцыя адступілася, каб «падбрыкваючы за межамі краіны, цкаваць таго ж селяніна, адзіную сёння (бо шляхта, гэтая хвалёная, любімая мая шляхта, памерла ўжо і пахавана!) аснову нацыі».

Адным словам, граф аказаўся чысцейшай вады рэвалюцыйным дэмакратам...

4 СНЕЖНЯ, АБО «ЎВАСКРЭСЕННЕ З МЕРТВЫХ» Ф. САВІЧА

Цяжка ўстанавіць аўтарства рукапісу, калі яно не ўказана ні на вокладцы, ні ў бібліятэчных вопісах. І ўсё ж аўтара мемуараў, якія захоўваюцца ў бібліятэцы ПАН пад нумарам 6893, устанавіць удалося па тэксту. Гэта — кіеўскі ўрач Петрашкевіч. У 1886 г., перабраўшыся ў Кракаў, ён пачаў апісваць найбольш памятных сустрэчы юнацкіх год. А сярод іх — сустрэчу з беларускім паэтам і рэвалюцыянерам Францішкам Савічам.

З мемуараў Петрашкевіча высвятляецца, што яшчэ да ссылкі Ф. Савіч неаднаразова бываў у Кіеве. Як лекара і патрыёта яго тут вельмі шанілі, а «бядота ўсюды благаслаўляла». У канцы 30-х гадоў XIX ст. і Савіча, і аўтара мемуараў саслалі за рэвалюцыйную дзейнасць на Каўказ. Яны ніколі не сустракаліся, але хадзілі аднымі сцежкамі, чулі адзін пра аднаго. У перадышцы паміж сутычкамі з горскімі плямёнамі Петрашкевічу неяк расказвалі, што Савіч падобны на вядомага ўсім кіяўляніна Гордана. По-

тым, лежачы ў тыфліскім шпіталі, аўтар з засмучэннем пачуў, што Савіч утапіўся, што на беразе Церака знайшлі толькі яго апаратку...

Прайшло некалькі год. Петрашкевіч вярнуўся ў Кіеў, паступіў ва універсітэт. І вось аднойчы да яго ў пакой зайшоў невядомы чалавек у зашмальцаванай доўгай капоце. Незнаёмы быў дужа падобны на Гордана. Але Петрашкевіч прыняў яго за шпіёна: як жа давяраць падабенству, калі Савіча даўно няма ў жывых... Тады нечаканы госць выклаў усю праўду: на Каўказе ён толькі інсцэнізаваў самагубства, уцякаў на поўнач, быў злоўлены, прыгавораны да прагону скрозь строй. У Палтаве ляжаў у шпіталі, уцёк і адтуль, а цяпер просіць дапамогі, каб перабрацца за граніцу. Петрашкевіч даў Савічу грошы, бялізну, адрасы знаёмых. Праз некалькі дзён прыйшло пісьмо з Жытоміра: усё ў парадку. Потым да аўтара заглядваў чалавек, на руках якога Савіч памёр. Было гэта каля Вінніцы, у час халеры. Самаахвярнага лекара тлумна хаваў народ.

Мемуары Петрашкевіча, як і дзённікі самога Савіча, якія ёсць у Ягелонскай бібліятэцы, шмат у чым прасвятляюць біяграфію беларускага паэта-рэвалюцыянера.

З АРШАНСКАГА ЗБОРНІКА:

ПЕСНЯ 33

— Ой, не любіў жа я Марыну дай і ўсю зіму,
Калі вясна прыйшла, Марыну пакінуў.
Ой, гаварыла Марына падціўшы:
— Не пакідай, казачэньку, вельмі палюбіўшы.
— Ой, я Марыну век не пакіну,
Ой, я за Марыну дай і сам загіну.
Ой ты, Марына, не з нашага поўка:
На Марыне сарочанька з чырвонага шоўка.
Ой ты, Марына, хараша дзяўчына,
І сядзіш, і ходзіш — глядзець на це міла.
Ой, пайшла Марына ў дубы па губы,
Ой, сустрэла ж Марына старэнькую маці,
Пачала Марыну праўданькі пытаці:
— Ой ты, Марына, харошая дзяўчына,
Чы ты майго сына вельмі палюбіла,
У зялёны гай заблудзіла?
— Калі б я твайго сына вельмі не любіла,
То б я ў гай зялёны не хадзіла.

5 СНЕЖНЯ, АБО ў МУЗЕІ ЧАРТАРЫСКІХ

Час пачаў ляцець, як апантаны. Не паспеў агледзецца — зноў нядзеля. Праз тыдзень трэба ехаць у Вроцлаў, а тут яшчэ нічога не высветлена з архівам Ельскага. Званю доктару Яну Станкевічу. Не, пра Ельскага ён нічога не чуў. Займаецца нумізматыкай, працуе ў зборах Чапскага, што калісьці былі ў Станькаве каля Мінска, а цяпер захоўваюцца ў Кракаве. Але ён раіць падысці ў новы будынак Нацыянальнага музея. Там ёсць спіс рэчаў і рукапісаў, набытых музеем за апошнія 70—80 год. Каго спытаць? Спытайце дасведчанага музейзнаўцу паню Тухольскую. Вядома, сёння вы яе не знойдзеце. Заўтра, у панядзелак.

Пакуль тое заўтра, іду ў музей Чартарыскіх. Знаходжу мноства цудоўных рэчаў, зробленых беларускімі майстрамі ў XVIII стагоддзі.

...Шкло з Урэчча, што каля Слуцка — келіхі, шклянкі, пугаркі, шклянцы. Некаторыя па паўлітра, а асушыць жа іх трэба было адным глытком. На адным з келіхаў — жанравая сцэнка: беларус дрэсіруе мядзведзя, мабыць, выхаванца Смаргонскай «акадэміі». На другім — вершаваны надпіс з пажаданнем здароўя. Арыгінальны выгляд «кулявак». У іх няма падстаўкі — як ні круціся, а выпіць мусіш. Усяго ў музеі я налічыў дзесяць урэцкіх вырабаў.

...Слуцкія паясы. Адзін чырвоны, другі жоўты, у сахах — нібы плястар старога мёду.

...Карэліцкія і слонімскае габелены і шпалеры. Усю сцяну ля ўвахода займае карэліцкі габелен са сцэнай агледу літоўскіх войск пад Заблудавам 24 верасня 1744 года. На пярэднім плане ганарліва ўспёрся Міхал Радзівіл па мянушцы Рыбанька. Прыгонная майстрыха пакінула ўнізе сваё імя: Анастасія Маркевічава. Слонімскае мануфактура гетмана Агінскага прадстаўлена «Габеленам з вакханкай». У вакханкі — незямная, вытанчаная постаць і — сумны твар беларускай сялянкі. Спакойны шэра-жоўта-карычневы каларыт — нібы асенняе поле.

А над усім гэтым багаццем пануе непараўнальная «Дама з гарнастаем» Леанарда да Вінчы. Здаецца, намалявана проста, будзённа, а летуценная ўсмешка чароўнай італьянкі застаецца ў памяці на ўсё жыццё.

6 СНЕЖНЯ, АБО СПІС ПАДАРУНКАЎ ЕЛЬСКАГА

Магістр Тухольская прынесла мне вялізную разграфленую кнігу, у якой зафіксавана ўсё, што было падаравана Нацыянальнаму музею ў Кракаве. Унёс сюды сваю долю і калекцыянер з Замосця. Ён перадаў музею — ні больш ні менш — табакерку Адама Міцкевіча з партрэтам Касцюшкі. А таксама папку з аўтографамі Міцкевіча, пярсцёнак Касцюшкі, два кавалкі лістоўніцы ад будынка старой слудкай фары і мноства іншых рэчаў. Але «соцень папак» няма і тут. Каб неяк суцешыцца, прашу дазволу паглядзець хаця б на тую табакерку. Адказваюць: загінула ў завірусе апошняй вайны (падумалася: можа, гэта якраз яна экспануецца ў Міцкевічаўскім музеі ў Варшаве). Затое можна глянуць на рэшткі старой слудкай фары...

У бібліятэцы Чартарыскіх перапісаў некалькі даволі фрывольных песень. І сярод іх:

ПЕСНЯ 36

— Ой, улiцы, ой, студнiцы, мне па тобе не хадзiці,
Чарнявае, бялявае за ручаньку не вадзiці.
Ой, хоць яна чарнявая, такi ж яна хiтлявая.
Што дзяўчына беленькая — ота ж мая каханая.
Ой, стану ж я на каменю беленькiмi дай ножанькамi,
Абярнiся, дзяўчыненька з чорнымi очкамi.
— Шкода маеi пасцеленькi, шкода маеi маладосцi,
Пагубiла лета свае з лiхiм рабом дай у нялюбосцi.
Ой, я ў лесе не была, а ў сябе не кахалася,
Шкада маеi маладосцi, што гультаёвi дасталася.
Не здрадiлi ягаданькi, не здрадiлiся палунiчанькi,
Мiнулiся жарты мае i познiя вечарнiчанькi.
I здрадiлiся ягаданькi, здрадiлiся сунiчанькi,
Ажанiўся мой мiленькi, а я пайду ў чэрнiчанькi.
Ой, на латок вада рыне, а ка лесу не павернецца.
Хоць очанька ўзгляне, а сэрданька не прывернецца.
Ой, мiленькi, маё сардэнька, пагавары са мною.

ПЕСНЯ 37

— Пастой, прашу, галубанька, размоўлю з табою,
Калi будзе воля божа, жыць будзем з сабою.
— Ой, як жа мi, мой паночку, з табою стаядi,
Маю ж бо я варажэнькi, што будуць брахацi.
А шчэ к тому, мой паночку, цяпер ад'язджаеш,
Змоўляць мае варажэнькi, што а мне не дбаеш.

— Ой, хаця ж жа я паеду, цябе не забуду,
 На злосць нашым варажэнькам спамінаці буду.
 Пабі, божа, варажэнькі, што нам зычаць ліха.
 Мы з табою, галубанька, любімося ціха.
 — Тотчас сваім варажэнькам завяжэм губу,
 Калі з табою, любаньку, станема да шлюбу.

7 СНЕЖНЯ, АБО ў БІБЛІЯТЭЦЫ ЕЗУІТАў

Першы раз у жыцці пераступіў парог дзекучага кляш-тара. І не абы-якога, а езуіцкага. Сустрэлі ветліва, хоць і насцярожана. Хударлявы бібліятэкар з аскетычным тварам за некалькі секунд прынёс полацкую «Хрысціянскую павуку» 1793 года. Але беларускага ў кнізе нічога няма: польская азбука, польскія малітвы. Адкуль даследчыкі ўзялі тую «полацкую гаворку»?!

— У прыныце такое выданне магло быць, — прырэчыць бібліятэкар. — Каб заваяваць больш трывалыя пазіцыі, езуіты імкнуліся авалодаць і мясцовымі гаворкамі. У тым жа Полацку ў канцы XVIII стагоддзя выйшла некалькі кніг на латышскай мове, дакладней, на латгальскім дыялекце. Вось паглядзіце на адну з іх. Бачыце, колькі тут белару-сізмаў...

І трэба ж такое. Пасля абеду, нібы спецыяльна для кантрасту з першай паловай дня, у Кракаўскім ваяводскім архіве напаткаў рукапісны верш XVIII стагоддзя з яўна атэістычнай закваскай:

Гэй на гары, на высокай цэркаўца святая,
 Там пападзія да цэрквы людзі заклікала.
 Прыйшлі людзе да цэрквы богу ся маліці,
 Не зналезлі папа ў цэркві, шоў да карчмы піці.
 Пайшлі людзе да карчмы, папа выганяюць:
 — А чыж то ту(т), гаспадзіне, службу адпраўляюць.
 Білі папа кіёма, білі абухома,
 Уцякаў поп чэрэз поле з сваеі кнігома.
 Уцякаў поп чэрэз поле, згубіў чэрэвікі,
 Самі оны паспадалы, бо былі вялікі.
 Пападзія, добра жонка, вельмі нажэкала:
 — Ніколі я такоўго папа не звідала.
 — Пападзія, красно жонко, чом мене так лаеш?
 — Не дзівуйся, гаспадзіне, чом ся ўпіяеш?

8 СНЕЖНЯ, АБО У ЯГЕЛОНЦЫ

Доктар Ян Станкевіч згадзіўся паказаць мне зборы польскага выяўленчага мастацтва XX стагоддзя, выстаўленыя ў новым будынку Нацыянальнага музея. Выспяньскі, Мальчэўскі, Дунікоўскі. Ультрамадэрнісцкія аб'ёмныя канструкцыі. І каля іх — як добры знаёмы — «Стары млын» Ф. Рушчыца.

Гаварылі не столькі пра мастакоў, колькі пра архіў Ельскага.

— Я раіў бы вам яшчэ раз уважліва прагледзець каталогі аддзела рукапісаў Ягелонскай бібліятэкі, — сказаў на развітанне доктар Станкевіч. — Кожны год інвентарызуюцца новыя адзінкі.

...Як для каго, а для мяне праглядаць каталогі, вопісы, картатэкі — вельмі цікавая і прыемная работа. Сэрца трывожна і надзейна б'ецца: а раптам — тут! Мабілізуеш сваю памяць і, вядома ж, інтуіцыю. Сярод тысяч незнаёмых прозвішчаў імкнешся адшукаць адзінае, патрэбнае табе.

У вопісах Ягелонскай бібліятэкі прозвішча Ельскага сапраўды сустракаецца даволі часта. Ён падараваў сюды частку карэспандэнцыі Ю. І. Крашэўскага (як яна трапіла з Жэневы, дзе памёр Крашэўскі, у Замосце пад Мінскам — вядома аднаму богу), 116 пісем да А. Кіркора, нататкі мінскага ваяводы Хмары, паперы Прозараў, Хмараў, старадаўнія беларускія акты, прывілеі. На 17 папках стаіць пячатка Ельскага. Можна, усё гэта і ёсць тыя «сотні папак», пра якія пісаў Ю. Талька-Грынцэвіч?!

Заказваю на заўтра два рукапісы — «Мачаху» Адэлі з Устромя, якая трапіла сюды хутчэй за ўсё з паперамі Ельскага, ды «рускія» калядныя песні 1738 года («Таго дня вельмі слаўнага» і «Пастушкове, пастушкове, новага гасця знайце»).

У аршанскім зборніку скончыліся «песні» і пачаліся «думы». Але і тыя і другія амаль не адрозніваюцца паміж сабой. Усюды адчуваецца блізкасць да фальклору, народныя элементы. Вось будзе яшчэ задача даследчыкам — вызначыць, што ў творах аршанскага зборніка ідзе ад фальклору, а што стала фальклорным пасля, у выніку вуснага бытавання.

А цяпер падамо тэкст трох «дум»:

ДУМА 1

Ой, я, маладая, гдзе розум падзела?
 За жалнера, за зладзея самам захацела.
 Ой, я разумела, што з нім буду жыці,
 Бедна мая галованька, што маю чыніці.
 Ой, пажалься, божа, маея маладосці:
 Пагубілам лета свое, жыючы ў жалосці.
 Краса, маладосць мая, гдзе ся ты падзела?
 Журба ж мяне, нядоленька ліхая ўзела.
 Ой, пайду я ў поле: жытка ся плонее,
 Добра мая галованька, што не акалее.
 Ой, зацяклі очы рудою вадою,
 Жый жа сабе, мой міленькі, са ўсёю бядою.

ДУМА 2

Ой, стаяла калінанька ў лузе, у лузе,
 Кажуць маго міленькага ў тузе, у тузе.
 Ой, выму я калінаньку з луга, з луга,
 Мінець маго міленькага туга, туга.
 Ой, варыла дзяўчынанька лабадзіцу
 І паслала міленькага па вадзіцу:
 — Ой, бегам жа, мой міленькі, бегам, бегам,
 Бо прыпадзець дарожанька снегам, снегам.
 Ой, шчвалом жа, мой міленькі, шчвалом, шчвалом,
 Бо прыпадзець дарожанька калом, калом.
 Ой, свістам жа, мой міленькі, свістам, свістам,
 Бо прыпадзець дарожанька лістам, лістам.
 — Ой, я ж тога да лістонька не баюся,
 А з табою, сэрца маё, настаюся.
 — Ой, бегам жа, мой міленькі, і з вадою,
 Міла мая размованька і з табою.

ДУМА 3

Ой, развязаўся мой чаравічак на позе,
 Ой, зажурыўся мой міленькі ў дарозе...
 Ой, завяжу я свой чаравічак на носе —
 Развяселіцца мой міленькі ў дарозе.
 Ой, пашлю ж я шэсць канічэнькаў, сёдмы воз,
 А восьмага вазнічаньку, што б прывёз.
 Раўняй жа, божа, горы, даліны роўненька,
 Прынясі, божа, каго я люблю, борздзенька.
 Ой, хоць і рана, хоць і не раненька — не дбаю:
 Я сваго галубанька голасаньку пазнаю.
 Ой, прыяцела стада галубоў на мой двор,
 Ой, што беленькі, то мой міленькі самаўтор.

9 СНЕЖНЯ, АБО «МАЧАХА» АДЭЛІ З УСТРОНІ

З раніцы бібліятэкар прынёс мне дзве тоненькія папкі з рукапісамі. У адной аказаліся чатыры старонкі пажаў-целай паперы, спісаныя лацінкай, уборыстым вуглаватым почыркам. Над вершаванымі радкамі буйнымі літарамі выведзена назва невядомай дагэтуль паэмы: «Мачаха». Чытаю першыя радкі:

Па зямлі віхар пагнаўся,
 З буйным ветрам паспіраўся,
 Віхар — туманочкам ляцеў,
 Чорну буру відзець хацеў.
 Бура — да Нямна хадзіла,
 І чысту воду муціла,
 І з беражочка ў беражочык
 Калыхала ўвесь Нямночык.
 Сваёй нотай зарыкнула,
 На бяседу заклікнула:
 «Туманы!.. Цёмныя хмары!
 І ты, круты віхар, ў пары!
 На бяседу прыляціце
 Дай на мяне паглядзіце!
 Бо сягоння ж праз рэчаньку
 Будзе плыці — у чоўнінку
 Дзяцюк — што смеў пахваліцца:
 Ён!.. мне, чорнай, не баіцца!!»
 І засмяялася страшна,
 І блыснула злосцяй ясна...

Але, аказваецца, пра намер злой буры пачула нямнова вадзіца. Яна ўсё расказала літоўскаму бору, што рос на беразе. Прыгадваю, што ў XIX ст. слова «літоўскі» часта ўжывалася ў значэнні «беларускі»: Мінск Літоўскі, Брэст Літоўскі, Палессе Літоўскае. За этнаграфічнай жа Літвой пераважна захоўваўся тэрмін «Жмудзь»... Ды вернемся да рукапісу. Пачуўшы аб намерах буры, наднёманскі лес гучна выказаў сваё абурэнне:

«Што!! — расшумеўся барочык.—
 Ці гэта я не літоўчык!
 Каб дазволіў буры гукаць,
 Чэраз сосны віхрам веяць!
 Пачакайце нямножка,
 Не сюдымі вам дарожка.
 Не на тое сосны расціў,
 Каб вас у родну зямлю пусціў.

Не на тое бары раслі,
 Каб тут вецер чужы ўняслі!!!»
 Пасля азваўся Нямночык:
 «А я ж гэта — не літоўчык!
 Ці ж я буду сябе бурыць,
 Ці ж дазволю сваіх тапіць!
 Ці ж я смелінька не плыну!
 Дай і буры не падкіну!
 О! Не знала! То пазнае,
 Яку ваду Нёман мае!
 Я ж у лужках купаюся,
 На ніўках расцілаюся,
 З віцінамі праплываю,
 Літоўскае сэрца маю!
 І пярвей высахне мора,
 Як мне з вадой змуціць бура.
 Пярвей увесь свет у вадзе стане,
 Як мой сваяк у дно глянэ!
 Не на тое я разліўся,
 Каб Ліцвяк у мяне тапіўся!
 Не на тое мне бог стварыў,
 Каб роднага брата забіў!»

Несумненна, што паэма надзелена алегарычным сэнсам. У ёй маюцца на ўвазе сілы рэакцыі і сілы вызвалення, якія выстаець у змаганні.

У другой частцы паэмы з'яўляюцца новыя героі: дзяўчына-сіротка, якая чакае мужанага весляра, і яе жорсткая мачаха:

З таго места на рык вала
 Маленькая хатка была,
 Каля хаткі — дубровачкі,
 А у хатцы літовачка.
 Сягоннешняга дзянёчка
 Меў пляць мілы ў чаўночку.
 Літовачка ля аконца
 Стаяла — як бледна слонца,
 І ў неба паглядала
 І да мачыхі казала:
 «Скажы ж ты мне, дай маці,
 Ці не страшна цяпер гнаці
 Цераз Нёман? Да ці чоўна
 Не пабяжыць вады поўна?»
 Чужа маці — адгадала,
 Чаму дзяўчына пытала.
 Ей мілага не любіла,
 У лыжцы б вады ўтапіла.

Далей ідзе маналог мачахі, якая забараняе падчырыцы сустракацца з каханым. У адказ —

Літовачка ўздыхнула,
 Пайшла — дзверы адамкнула,
 Не баялася грывота
 Дай адчыніла варота,
 Белы ручкі заламіла
 І плачучы — гаварыла:
 «Ох! Матулька! На што ж мяне
 Чужой волі і людзіне
 Аставіла! Пакінула!
 Мяне ж доля памінула,
 Я ж сірота ў роднай хатцы,
 Не схінуся к чужой матцы!
 Бо яна ж мне чужа-чужым!
 Не злажуся і слонцам адным.
 Ці душа твая не гяне,
 Як яна мне заганяе.
 Ты мне з мілым абручыла
 І звянчала бы, каб жыла.
 Яна ж кажыць мне, маладой,
 Каб ён згінуў гдзе пад вадой.
 Як яна стала так мовіць,
 Здаецца, бы сэрца кроіць.
 Аж кроў мая закіпела!
 І душа мая памлела!!
 Грымот страшна так загрымеў,
 А ён пэўне ў чаўнок усеў!»

Нават пры першым чытанні заўважаецца, што «Мачаха» напісана на даволі высокім для свайго часу мастацкім узроўні. Асабліва прывабныя апісанні прыроды. Адчуваецца ўплыў рамантызму. Паэма выйшла з-пад пяра здольнага чалавека, які па свайму таленту не ўступае В. Дуніну-Марцінкевічу.

Хто ж і калі напісаў «Мачаху»?

Пад паэмай стаіць дата: 1850 год. І подпіс: Адэля з Устроіні. На жаль, слоўнікі псеўданімаў XIX стагоддзя такога псеўданіма не рэгіструюць. Прыйдзецца пошукі аўтара весці па іншаму шляху. Як відаць з чатырнаццацітомнага «Геаграфічнага слоўніка Каралеўства Польскага і іншых славянскіх краін», у тагачаснай Беларусі было некалькі вёсак і фальваркаў з назвай Устроінь. Былі Устроіні ў Барысаўскім, Чэрыкаўскім паветах. Але ж у паэме ўпамінаецца Нёман. Ён цячэ непадалёку ад хаты беднай сіроткі. А паводле таго ж геаграфічнага слоўніка, над Нёманам у тагачаснай Беларусі знаходзілася толькі адна Устроінь — у Лідскім павеце, за 60 вёрст ад Ліды. Значыць, трэба бу-

дзе неяк устанавіць, каму належала гэтая Устронь у сярэдзіне мінулага стагоддзя.

Адно несумненна: побач з Эміліяй Плятэр Адэля з Устроні была адной з першых беларускіх паэтэс. Яна пачала пісаць па-беларуску на паўстагоддзя раней за Цётку.

10 СНЕЖНЯ, АБО ПЕСНЯ ПРА АНУСЮ

Зноў вярнуўся да аршанскага зборніка. Выпісаў «рускую» песню, першы радок якой здаўся знаёмы:

- Анусю, сардэнька, паліш маю душу,
Сярод ночы а паўночы да цябе прыйсці мушу.
— Трэба табе, мой паноньку, вельмі дзякаваці,
Што для мяне не ў часаньку хочаш падымаці.
— За шчаслівасць няўчасанькі ты сабе маю,
Калі твае, Анусенька, ножкі абймаю.
— Панусеньку, галубоньку, чы маю верыці,
Шчо тваё сардэнька хочэт мні служыці?
— Анусеньку, галубоньку, богу прысягаю,
Чэрэз всі гадынаныкі а табе гадаю.
Тыя ў мяне, галубанька, бальшыя тужосці,
Не спадзеючыся ад цябе взаемносці.
— Прашу ж цябе, мой паноньку, не дзівуй ся тому,
Калі маё сэрданька належыць іншому.
Не хачу ж я сэрданька ад любонька браці,
Только хачу в ласцы твоей всягды прабываці.
Не магу ж я, мой паноньку, па весь дзень забыці
Тваей ласкі, каторую для мяне хацеў меці.
— Ожэ ж тваі, Анусеньку, ножкі абймаю,
В далекую стараноньку сам ся аддаляю.
Будзь ласкава, Анусеньку, на служаньку свога,
Каторы ці служыць будзе да жыцця сваёга.
— Нясі, божа, мой паноньку, у добры гадзіпанькі,
Дай ці, божа, прывітаці з харошаю жонанькай.

Успомніў! Гэтая песня названа ў польскіх «Мемуарах» мінскага ваяводы К. Завішы. Тэрмінова загазаў кнігу Завішы. На старонцы 152 знайшоў запіс, зроблены дзесьці ў 1712 годзе: «Меў я добрую музыку мінскую з цымбаламі; рэзалі добра старасвецкія танцулькі: «Або мэнэ баршчу дайце», таксама «Чэрнец чэрніцу завёў у півніцу», таксама «Анусю, сардэнька, паліш маю душу» і г. д.»

Значыць, песні, якія ёсць у аршанскім зборніку, дуэ-

ты нахшталт «Анусі» выконваліся ў час танцаў! Пад іх танцавалі...

І сапраўды ў многіх творах зборніка лёгка праглядваецца рытміка казачка, мазуркі, кракавяка ці падвана — быў такі павольны, меланхалічны танец, прывезены з Італіі беларускімі выхаванцамі Падуанскага універсітэта.

Няўжо няма ў жывых людзей, якія помнілі б мелодыі да тэксту з аршанскага зборніка?

11 СНЕЖНЯ, АБО БІБЛІЯТЭЧНЫ МАРАФОН

Нарэшце закончыў капіраваць аршанскі зборнік. Адзін тэкст паэтычнейшы за другі.

Возьмем хаця б вось гэтыя песні (пасля дум нумарацыя пачынаецца нанова):

ПЕСНЯ 12

Казала мне дзяўчынанька і да сябе прыйці,
Калі будзе гадзінанька сёмай на ноч біці.
Ой, я прыйшоў да ёй, яна спіць, не чуе,
Няхай сабе з мілым богам здарова пачуе.
— Дзяўчынанька, галубанька, пусці ж мя да себе
Альбо ж ты мне дарожаньку ўкажы ад себе.
— Як я цябе не знала, так не хочу знаці,
Ой, не буду ж бо я тобе дарогі казаці.
— Зжалься, божа, з небаракі, што дарма прыходзіў,
Сукмананьку пакаляў, чаботанькі збродзіў.

ПЕСНЯ 17

— Ой, ішоў я міма твой двор, тай дзяўчынанька мая,
Ой, зачуў я твой галасок, тай галубанька мая.
— Цябе матанька лае, тай і мяне праклінае,
Цябе матанька лае, мяне зле ўспамінае.
— Не журыся, дзяўчынанька, перабудзеш ты тое,
А я буду твой служанька за ўтрапненне твое.
— Многа маючы беданькі, прабываці ліха,
Калі многа грызотанькі, ад мэі матонькі ціха.
— Дзяўчынонька міленькая, тое ж і мене сушыць,
Калі тобе мэ сардэнька, тай в абмованьках служыць.
Тут старшыя забараняюць, тут да цебе аскаржаюць,
Як бым ці няверна службыў, бадай бы мя бог не множыў.

ПЕСНЯ 18

— Ой, дабранач, тай ці чуеш?
 Ой, з кім жэ ты сюю ночаньку начуеш?
 — Не сплю ж бо я тай гарую,
 Калі цебе блізка себе я не чую.
 Не забывай жэ ты мене,
 Прыбывай жэ, мой міленькі, тай да мене.
 — Як да цебе прыбываці?
 Будуць цябе варожанькі абмаўляці!
 — Я ж а тое тай не дбаю,
 Калі цебе, вашэці, сэрца мое прывіраю.

Разам з работнікамі бібліятэкі наладжваем невялікі кансіліум. Здымаем пыталыныя знакі, на жаль, далёка не ўсе. У «кансультанты» запрашаем нябожчыкаў А. Брукнера і К. Бадэцкага, якія калісьці пісалі пра гэты і іншыя аналагічныя зборнікі. Прыходзім да вываду, што пры ўсёй блізкасці да фальклору перад намі — творы штучнага, літаратурнага паходжанья. Пісаліся яны студэнтамі, бакалярамі, вандроўнымі музыкантамі, а потым выконваліся ў час танцаў. К. Бадэцкі адносіць падобныя зборнікі да «мяшчанскай» паэзіі, літаратуры «трэцяга саслоўя».

Цікава, што некаторыя з беларускіх песень ужо ў XVII стагоддзі трапілі ў польскія «нелегальныя» зборнікі. «Нелегальныя» — бо яны праследаваліся царкоўнай цэнзурай за фрывольнасць і «натуралізм». Беларускія тэксты ёсць, напрыклад, у польскай вершаванай «анталогіі» «Новыя дворскія песні», выдадзенай у другой палове XVII стагоддзя (дакладная дата і месца выдання неведомыя):

ПЕСНЯ 24

Да пайду я, пайду
 Да па падсенеіку,
 Сціханька ступаючы;
 Да знайду я, знайду
 Сваю міленькую,
 З іншым размаўляючы.
 Я за нею хожу,
 Чэрэвічкі ношу,
 Руцяны вянок прошу;
 Абярніся, дзеўка,
 Дзеўка-чарнабрэўка

Нехай у тебе ўпрошу.
 Але мая міла,
 Та не сужана,
 А на мяне не пагляне;
 Бадай па калена,
 Дзеўка-чарнабрэўка,
 Паўпадалі ножкі твоі.
 Калі табе міла,
 Да несужаная,
 Не вдзяк чаравічкі моі;
 А я сабе буду
 Таковай шукаці,
 Шчо не дасць доўга прахаці.

ПЕСНЯ 25

Да зраўнай, божа, горы, даліны роўнейка,
 Да шчобыць мыні да маеі Касі віднейка.

Палажу лаўку
 Чэрэз мураўку
 Да ней;

Лаўка шырока,
 Рэка глыбока
 Да ней.

Да бадай ці горы, даліны прапалі,
 Шчо міні Касіны очанькі парвалі.

Да хаця ж увіжу,
 Хаця ж не дбаю,
 Калі я міленькога
 Па голасе знаю.

Чы я табе не гаварыла, Мацею,
 Накладзі мене на очы землі жменею.

З бібліятэкі Чартарыскіх падбегам (заўсёды не хапае аднаго «студэнцкага» дня) іду ў Ягелонку. Перад ад'ездам у Вроцлаў трэба хаця б перагартаць некалькі выдадзеных у Беларусі польскіх кніжак, якіх я дарэмна шукаў у савецкіх бібліятэках. Назаву некалькі такіх рэдкасцей. Ян Віхерт, «Тэадор, трагедыя, выкананая ў школах пінскіх у 1764 г.». Людамір Шчарбовіч-Вечар, «Кветкі мараў», Мінск, 1860. А. Буцькевіч, «Сельскагаспадарчая гутарка паміж ліцвінамі», Гродна, 1861. «Скарга грамадзян Полацкага ваяводства на ваяводу свайго Жабу», выдадзеная каля 1790 г., мабыць, у Полацку.

12 СНЕЖНЯ, АБО ПЕРШЫ ДЗЕНЬ У ВРОЦЛАВЕ

Вроцлаў зрабіў крыху змрачнаватае ўражанне. Ці то таму, што дзень выдаўся шэры, імжысты. Ці то таму, што ўсюды ўзнімаліся ўгору цагельна-чорныя гатычныя і неагатычныя вежы напаяўразбураных нямецкіх кірхаў. А можа, ва ўсім быў вінаваты польскі дэтэктыўны фільм «Праказа», які я глядзеў колькі дзён назад у Кракаве. Фільм заснаваны на сапраўдных здарэннях, што адбыліся ў Вроцлаве: банда злачынцаў нахабна вербавала непаўналетні «жывы тавар», забівала ўсіх, хто станавіўся на яе шляху. Фільм глядзеўся з напружаннем. Можа, толькі занадта ў ім апаэтызавана жорсткасць.

Першы званок з гасцініцы «Панарама» — да пісьменніцы Эміліі Кунавіч. Яна з 1925 па 1941 год працавала настаўніцай у беларускай вёсцы каля Вілейкі і потым напісала пра гэта раман «Ненасытныя сэрцы». Не так даўно мы бачыліся ў Мінску, а цяпер дамаўляемся сустрэцца тут — пагаварыць аб агульных знаёмых, навінках беларускай і польскай літаратур. Эмілія Кунавіч дзеліцца прыемнай навіной: яе новы раман «Зблытаная пража», прысвечаны вроцлаўскім прадзільшчыкам, здабыў папулярнасць сярод рабочых. Яны засыпаюць аўтара зацікаўленымі пісьмамі.

13 СНЕЖНЯ, АБО АДКРЫЦЦЕ НЕ АДБЫЛОСЯ

У Вроцлаў мяне звабіў «Асалінэум» — бібліятэка, заснаваная ў Львове вядомым мепэнатам Асалінскім на пачатку XIX стагоддзя, а ў 1946 годзе перавезеная сюды ў адпаведнасці з савецка-польскім пагадненнем. У «Асалінэуме» ж мне рупіць паглядзець дзве вершаваныя кніжкі Яна Пратасовіча — «Inventores rerum» і «Jalmużnik». Першая з іх выдадзена ў Вільні ў 1608 г., другая — у 1597 г. Не так даўно даследчык віленскага кнігадрукавання А. Анушкін пісаў у «Книжном обозрении», што абедзве яны належаць беларускаму паэту. Калі б гэта пацвердзілася, гісторыя нашай літаратуры ўзбагацілася б новай цікавай старонкай.

На жаль, адкрыццё не адбылося. Хтосьці ўвёў А. Ануш-

кіна ў зман, а ён — чытачоў. Абедзве кніжкі напісаны на польскай мове. Да Беларусі ж маюць толькі тое дачыненне, што іх аўтар, Ян Пратасовіч, жыў у вёсцы Магільная Пінскага павета і ў кніжках паведамляў некаторыя падрабязнасці мясцовага побыту (напрыклад, што ў Беларусі добра... цалуюцца).

Затое намеснік дырэктара бібліятэкі доктар Шчэпа-нец парадаваў мяне двума рэдкімі выданнямі канца XVIII ст. Першае з іх — невядомая раней адова «Савет літовскій пад начальствам Фаддзея Костюшкі». Тэкст яе надрукаваны паралельна на-польску і на-беларуску — царкоўнаславянскімі літарамі. Другое — «Пісн украинців козаків». Тэкст яе адпавядае «Песні беларускіх жаўнераў 1794 года», якую гадоў з пяць назад мне ўдалося знайсці сярод вільнюскіх рукапісаў. Трэба будзе неяк устанавіць, ці беларускі тэкст быў перакладзены з украінскага, ці украінскі з беларускага.

15 СНЕЖНЯ,

АБО КАЛІНОЎСКІ ВАЧЫМА ЛЮДВІКІ РАДЗЕВІЧ

У біяграфіі слаўнага рэвалюцыянера і публіцыста Кастуся Каліноўскага, асабліва ў апошніх днях яго нелегальнага жыцця, ёсць многа нявысветленага, таямнічага. Таму асабліва каштоўным здаўся мне рукапіс Людвікі з Ямантаў Радзевіч «Горсьц успамінаў з 1863 года», які захоўваецца ў бібліятэцы Асалінскіх і дагэтуль быў апублікаваны толькі ва ўрыўках. Успаміны напісаны чалавекам аўтарытэтным, дасведчаным і блізкім да легендарнага Кастуся — маладзейшая сястра Людвікі, Марыя Ямант, была яго нарачонай.

Успаміны Радзевіч праліваюць святло на абставіны той драматычнай ночы, якую Каліноўскі правёў на абледзянелым даху дома, акружанага царскімі жандарамі. Аказваецца, аўтара «Мужыцкай праўды» тады выратаваў... старшы паліцмайстар Вільні нехта Саранчоў. Вонкава афіцыйны і грубаваты, ён патаемна памагаў паўстанцам.

Аднак дамо слова самой Радзевіч:

«Адным відавочным фактам з жыцця вядомага началь-

ніка горада Канстанціна Каліноўскага (калі апошні прыбыў у Вільню, каб заняць гэтую пасаду) ён (Саранчоў — А. М.) пацвердзіў такое аб ім меркаванне. І за тое, што Каліноўскага з самага пачатку не напаткаў яго пазнейшы лёс, трэба быць удзячным дабрачыннасці Саранчова. Каліноўскі, які пазней жыў у Вільні пад прозвішчам Вітажэнец, быў ужо моцна скампраметаваны ў палітычных адносінах. Яго шукалі. Не маючы пакуль што надзейных дакументаў, ён павінен быў патаемна пражываць на Зарэчнай вуліцы, дзе на трэцім паверсе займала два пакоікі асоба з заможнай калісьці сям'і. Тады яна кармілася працай сваіх рук — шыцём. Гэтая асоба — панна Догель — была вельмі дабрачынная. Не вельмі ўжо маладая, тактоўная, спакойная, негаваркая, але рэдкага характару. Была яна ўсёй душой адданая нацыянальнай справе. Таму яе кватэра часта выручала ў крытычных момантах. Апрача ўсяго іншага ў ёй хавалі друкарню. У маленькай кватэры са скромнай мэбліроўкай такую рэч можна схаваць толькі ад звычайнага вока. Знайсці ж нават пры самым павярхоўным вобыску не склала б ніякай цяжкасці. Каліноўскаму, за якім сачылі ўжо ў дарозе, жандары дазволілі заняць тую кватэру.

Было гэта позняй восенню. Пачаліся ўжо маразы. Светлай, месячнай ноччу дом акружылі ўзброеныя людзі. Значным атрадам паліцыі камандаваў сам Саранчоў. Каліноўскі, якога абудзілі са сну, ужо не меў часу нешта накінуць на сябе. У адной бялізне выскачыў ён праз акно і, чапляючыся за выступы, з вялікай цяжкасцю лёг на дах, прыціснуўся грудзмі да заснежанай чарапіцы. Яна была адзінай яго апорай. Прыходзілася зважаць, каб яго знізу не пабачылі салдаты, каб не зваліцца на іх, калі ад марозу скасцянеюць рукі. Толькі дзякуючы незвычайнаму гарту душы і цела ён вытрымаў тое страшнае выпрабаванне, завешаны паміж жыццём і смерцю, спруццанелы ад холаду.

Тым часам Саранчоў кожнаму з паліцэйскіх вызначыў пазіцыю на двары ці на лесвіцы, загадаў ім не адлучацца без дазволу. У кватэру ўварваўся адзін. Ужо з лесвіцы быў чуваць яго голас, грубая лайка: «Павесіць мярзаўку! Павесіць!» Бедная дзяўчына не сумнявалася, што менавіта такі чакае яе канец. Сустрэла яна паліцмаистра з найвялікшым спакоем. Ужо загадзя крыху высунула шуфля-

ды камоды, дзе былі часткі друкарні, прыкрытыя зверху рэчамі,— каб, пацягнуўшы за шуфляду, не адразу можна было б адчуць яе цяжар. Іншыя часткі ад друкарні былі ў ложку, пад матрацам. Вобвык праходзіў пры гучнай лаянцы. Саранчоў высоўваў кожную шуфляду і зверху кратаў рэчы. Ложак таксама праверыў. І нібы не знайшоўшы нічога нелегальнага, гэты сумленнейшы чалавек выскачыў з такім жа шумам і імпэтам, як і пры з'яўленні. А мог жа, як іншыя ў тых часы, спадзявацца, што атрымае шчодрую ўзнагароду... І толькі маленькая жменька людзей ведала, які высакародны ўчынак зрабіў гэты ўяўны грубіян».

Далей Радзевіч расказвае пра абставіны арышту К. Каліноўскага і Ц. Далейскага. Усе нелегальныя паперы Каліноўскаму перадавала Караліна Яцына. Прачытаўшы, ён хаваў іх у выдлубанай ножцы стала. Пасля арышту Каліноўскага жандары доўга не маглі знайсці тое патаемнае месца. Але праз колькі дзён Караліна Яцына сама ўказала сховішча...

У турме, працягвае Радзевіч, Каліноўскі паводзіў сябе можна, праяўляў жалезную сілу волі. «Апекавалася ім, наколькі было мага пры выключна суровых правілах, адна асоба, вельмі тады дзейсная, калі справа датычылася тых, каму найбольш пагражала небяспека. Удава Ядвіга Макрыцкая была непаўторнай індывідуальнасцю. Вытанчаная, ладна складзеная постаць, добрае выхаванне. Немаладая, адукаваная, у скромным адзенні, якое не вызначалася асаблівай элегантнасцю. Яна заўсёды ведала, як прайсці туды, куды для іншых шлях быў закрыты». Макрыцкая даставала Каліноўскаму неабходныя рэчы, перадавала «патаемныя карткі». Некаторыя з іх потым, на жаль, трапілі ў рукі жандараў.

16 СНЕЖНЯ, АБО ЯШЧЭ АДНА ПАЎСТАЊЦАЯ БІАГРАФІЯ

Адзел рукапісаў «Асалінеума» з'яўляецца галоўным у Польшчы цэнтрам па збіранню мемуарнай літаратуры. Бібліятэка купляе яе ад нашчадкаў мемуарыстаў, на аукцыёнах. Робяцца заказы грамадскім дзеячам і проста бывалым людзям, каб яны напісалі ўспаміны спецыяльна

для «Асалінэума». Нярэдка трапляюць сюды і мемуары, звязаныя з Беларуссю.

Сёння чытаў рукапіс Міхаліны Граковіч-Гаўснер «Вачыма дачкі». Яшчэ адзін жыццяпіс паўстанца 1863 года. Яшчэ адзін сын зямлі беларускай, які працаваў на карысьць іншых, далёкіх народаў.

Юзаф Граковіч, бацька мемуарысткі, нарадзіўся 13 чэрвеня 1834 года ў фальварку Міхалева на Міншчыне. Вучыўся ў Мінску, потым у Пецярбургскай вайскавай школе. Служыў у палку, які кватараваўся ў Віцебску і Чанстахове. У 1863 годзе сарваў з сябе афіцэрскія пагоны і далучыўся да інсургентаў. Паўстанцкі ўрад прызначыў Граковіча ваенным начальнікам Калішскага ваяводства. Ужо ў першых баявых сутычках праявіліся арганізатарскія здольнасці трыццацігадовага камандзіра. Але потым была трагічная бітва пад Шклярамі, несправядлівыя абвінавачванні ў здрадзе. Давялося эміграваць у Парыж.

Закончыўшы ў Парыжы інжынерную школу, Граковіч паехаў на Балканы. Будаваў у Балгарыі чыгункі і чыгуначныя масты. У 1881 годзе завербаваўся на Гаіці, дзе таксама спраектаваў чыгунку. Апісваў гаіцянскую прыроду, вераванні мясцовага насельніцтва. Потым вёў геалагічныя пошукі на Марцініцы. Памёр 26 ліпеня 1912 г.

17 СНЕЖНЯ, АБО «УСПАМІНЫ» ПАРОЎСКАГА

Свае «Успаміны» Мечыслаў Пароўскі пісаў ужо ў народнай Польшчы, у 1961—1962 гадах. Але датычацца яны дарэвалюцыйнага мінулага Беларусі. У 1904—1917 гадах аўтар працаваў намеснікам дырэктара і дырэктарам Мінскага сельскагаспадарчага сіндыката і быў сведкам многіх мясцовых падзей.

М. Пароўскі прыводзіць звесткі пра бібліятэчныя і музейныя калекцыі тагачаснай Беларусі. Напрыклад, у Дабосні Бабруйскага павета, у маёнтку Эдгара Булгака, былі «багатыя зборы кніг, старой зброі, карцін, крышталю, якія прыводзілі ў захапленне сапраўдных знаўцаў». Павел Ваньковіч з Шыпян таксама меў «багатую калекцыю твораў мастацтва».

Не менш «багатую калекцыю» рэдкіх кніг і твораў

мастацтва пабачыў я вечарам у кватэры загадчыка аддзела камплектавання «Асалінеума» Рамана Афтаназы. Паходзіць ён з Піншчыны, імквецца, каб у бібліятэцы былі добра прадстаўлены беларускія выданні (у яго рабочым кабінцеце я ўпершыню ў Польшчы пабачыў беларускую энцыклапедыю). А яшчэ ў пана Афтаназы ёсць унікальная калекцыя фотаздымкаў амаль усіх помнікаў палацавай архітэктуры на тэрыторыі Беларусі. Гэта яго хобі.

18 СНЕЖНЯ, АБО «УСПАМІНЫ» ШАНТЫРА

Калі хто стане рабіць фільм, падзеі якога будуць адбывацца ў Беларусі другой паловы XVIII стагоддзя, — гораचा раю як даведачную крыніцу «Успаміны» Станіслава Шантыра, пісання ў Слуцку ў 1846 годзе. Па просьбе магільёўскага літаратара І. Галавінскага 83-гадовы слуцкі прэлат скрупулёзна ўзнавіў быт і норавы шляхты ў часы свайго дзяцінства. Прайшло яно на Полаччыне, у маёнтку Горсплі (аўтар мяркуе, што гэтая назва паходзіць ад беларускага словазлучэння «гор сплёт»). Чытаючы «Успаміны», выразна бачыш старашляхецкі двор з вялізнымі сенямі, дымнымі грубамі, «двухпавярховымі» шафамі. Чуеш галасы рэзідэнтаў, афіцыялістаў, гайдукоў, пароха Кутырлы з яго любімым прыслоўем «Каб це грывнула». Шантыр сведчыць, што шляхта на Полаччыне гаварыла тады пераважна па-беларуску, і ў пацвяджэнне спасылаецца на наступны анекдатычны выпадак. Адноўчы да пана Грабніцкага прыбыў з выклікам на дуэль пасланец ад полацкага ваяводы Жабы. Гаспадар, прыкінуўшыся глухім, адказаў у адно: «Не чую!» Пасланец раззлаваўся і пачаў лаяцца: «Пан Жаба казаў, што ты нікчэмны, подлы, адным словам к...» На тое Грабніцкі адказаў: «Скажы Жабе, што к... — не вужака, не ўкусіць».

А яшчэ Шантыр сведчыць, што ў тагачасную Беларусь пранікалі ідэі французскіх матэрыялістаў. Яны рабілі тут сапраўдны «пераварот у розумах». У Беларусь тады хлынула «незлічонае мноства кніг» розных «вальнадумцаў». Іх перадавалі з рук у рукі. Рэвалюцыйныя ідэі «запаланілі не толькі галовы моладзі, але нават дам і, што асабліва дрэнна, духавенства».

Гісторыка бібліятэчнай справы ў Беларусі, мабыць, зацікавіць тое месца з «Успамінаў», дзе гаворыцца, што ў Горсплі была старадаўняя бібліятэка, а ў ёй — «амаль усе хронікі, зборы законаў, творы слаўных класікаў і мноства аўтараў, якія не адзначаны нават у бібліяграфіі Бянткоўскага».

19 СНЕЖНЯ, АБО АБ КАРЫСЦІ ТЭЛЕФОННЫХ КНІГ

Часам карысна чытаць нават тэлефонныя кнігі. Сёння ўзяў вrocławскую — трэба было спытаць у прафесара Закржэўскага, ці не ведае ён чаго пра лёс архіва Рудольфа Абіхта. Быў такі славiст у Вроцлаўскім універсітэце на пачатку XX стагоддзя, які вывучыў беларускую мову і нават выдаў тут у 1918 годзе беларускую граматыку (дзеля арыгінальнасці імёны і прозвішчы ў ёй рэкамендавалася пісаць... з малой літары). А потым, пачуўшы ад прафесара Закржэўскага, што лёс абіхтаўскага архіва яму невядомы, пачаў чытаць кнігу падрад: ці многа ў Вроцлаве людзей з беларускімі прозвішчамі? Раптам бачу: Аляксандр Снежка. Ці не той гэты Снежка, чый краязнаўчы рукапіс пра Мір я знайшоў калісьці ў вільнюскай акадэмічнай бібліятэцы? Памятаецца, тады напісаў у «Літаратуры і мастацтве»: лёс аўтара рукапісу невядомы... Званю: так, той! Да вайны працаваў у Міры на пошце, займаўся краязнаўствам, выдаў у Лідзе некалькі прац. Пасля вайны быў тут, у Вроцлаве, дырэктарам Музея пошты і тэлеграфа (ёсць такі цікавы музей!). Цяпер на пенсіі, апрацоўвае бібліяграфію прац па творчасці Ул. Сыракомлі. Вельмі ўзрадаваўся, даведаўшыся, што яго рукапіс пра Мір не загінуў у ваеннай віхуры.

Карыстаючыся нядзеляй, пачаў чытаць кнігу Марыі Чапскай «Еўропа ў сям'і», пазычаную мне Р. Афтаны. Кніга выдадзена на польскай мове ў Парыжы ў 1970 годзе. Напісала яе ўнучка таго Эмерыка Гутэна-Чапскага, якому на Міншчыне належалі два вялікія маёнткі — Станькава і Прылукі. Пайшоўшы ў адстаўку з пасады Пецярбургскага віцэ-губернатара, ён сабраў тут вялікую калекцыю манет і медалёў (каталог калекцыі, перавезенай каля 1896 года ў Кракаў, выдадзены ў пяці тамах).

Кніга Марыі Чапскай здалася мне ўвогуле аб'ектыўнай. Ёсць разуменне таго, што дваранства было ў цэлым паразітам на народным целе, што няўмольныя законы гісторыі павінны былі змяніць «стан уладання» ў тых жа Прылуках і Станькаве. Ёсць нават кампліменты па адрасу «шырока разбудаванай сталіцы Беларускай Савецкай рэспублікі». Але ўсё ж у кнізе ёсць крыху прыкрытая тэндэнцыя, якую я не магу прыняць. «Еўропа ў сям'і»... Спачатку я не прыдаваў увагі загаловку. Аказваецца ж, аўтар хацела ім падкрэсліць «еўрапейкасць» сваіх продкаў — шведаў, немцаў, «курляндцаў», каго хочаце. Усе яны былі «культуртрэгерамі» ў Беларусі. Усе — толькі не самі беларусы, «тутэйшыя», як называе іх Чапская. «Аб прабуджэнні нацыянальнай самасвядомасці беларусаў мы тады нічога не ведалі», — прызнаецца яна. У Прылуках «тутэйшыя» атрымоўвалі на дажынках, як найвялікшую міласць, па 20 капеек, а «дабрачынцы» ў гэты час збіралі паштовыя маркі, каб за іх выкупіць з няволі маленькіх негрыцят... Красамоўнейшае прызнанне ў адрыве ад народа і яго патрэб.

...Крыху прайшоўся па Вроцлаву. У бляску сонца ён ужо не здаваўся змрачнатым. Ёсць свая прыгажосць у шырокай плыні Одры, апранутых у камень каналах, непаўторным саксонскім барока і асабліва Тумскім востраве з яго сівой катэдрай. Запомніўся лозунг ля будынка панарамы Рацлавіцкай бітвы: «Ахова помнікаў — гэта фундамент культуры».

21 СНЕЖНЯ, АБО «ДЫЯРЫУШ» ЯНА КАМАРА

Куды толькі не трапілі рукапісы з пячаткай Аляксандра Ельскага! Багата іх і ў «Асалінэуме». Бадай, найбольш цікавы — «Дыярыуш пецярбургскага падарожжа Адама Хмары, мінскага ваяводы». Пісаўся ён набліжаным ваяводу Янам Камаром.

У верасні 1793 года, пасля злучэння з Расіяй цэнтральнай часткі Беларусі, з Мінска ў Пецярбург адправілася дэлегацыя, каб засведчыць сваё падданства Кацярыне II. Апрача Хмары і Камара ў дэлегацыю ўваходзілі Завіша, Тышкевіч, Кужанецкі, Валадковіч, полацкі ваявода Жоба,

мазырскі стараста Яленскі, Лапацінскі з Браслаўшчыны, Бярновіч з Піншчыны і іншыя. Ехалі з Сёмкава на Даўгінава, Докшыцы, Полацк, Аночку. Яна Камара цікавілі пераважна цэны на прадукты, стан дарог. Але ён занатоўваў таксама звесткі аб земляробстве, становішчы прыгонных сялян. У Полацку дэлегацыя аглядзела калегію, а ў ёй — «механічныя і электрычныя інструменты».

Ян Камар быў, бадай, першым беларусам, які падрабязна апісаў Пецярбург, яго помнікі і музеі.

Дзве бібліяграфічныя рэдкасці «Асалінэума». Першая — аповесць «Турак-падарожнік» А. Галанда, перакладзеная з рускай мовы на польскую. На вокладцы значыцца, што выйшла яна ў 1789 годзе ў Магілёве. Але намеснік дырэктара бібліятэкі доктар Шчэпанец выказвае сумненне: шрыфт — супрасльскі! Хутчэй за ўсё, супрасльскія базыльяне хацелі паправіць свае фінансавыя справы выданнем «усходняй» фрывольнай казкі, але баяліся духоўнай цэнзуры. Таму ўказалі на вокладцы Магілёў, які быў ужо за кардонам, у складзе Расійскай імперыі. Паспрабуй даказаць, што кніжка выйшла не там!

Другая рэдкасць — польская трагедыя «Марнасць над марнасцямі, або Томас Паунд». Напісана яна на тэму з англійскай гісторыі прафесарам рыторыкі і паэтыкі Нясвіжскай калегіі Юзафам Катэнбрынкам. 27 ліпеня 1755 г. трагедыя была пастаўлена ў той жа калегіі. Ролю вялікага канцлера англійскага Цэцылія выконваў навагрудскі падстоліч Ян Вайніловіч, Томаса Паунда — мазырскі падчашыч Адам Вайніловіч, яго брата Кароля — навагрудскі гараднічы Аляксандр Яблонскі. У тым жа годзе трагедыя была выдадзена нясвіжскай друкарняй.

22 СНЕЖНЯ, АБО ПТРЫХІ ДА ДЗВЮХ БІЯГРАФІЙ

Памятаю, неяк з БелСЭ спыталі, ці ведаю я што-кольвек пра віцэбскага мемуарыста Максіміліяна Маркса (яго ўспаміны ўжо называліся ў першым раздзеле кнігі, цытаваліся, калі гаворка ішла пра Эмілію Плятэр) і мастака Эдварда Паўловіча, які жыў на Навагрудчыне і таксама пакінуў мемуары. Тады прыйшлося адказаць: канкрэтных звестак вельмі мала.

Рукапісныя зборы «Асалінэума» сведчаць, што гэтыя два ўдзельнікі паўстання 1863 г. і палітычныя ссыльныя былі звязаны паміж сабой. У 1891 г. Максіміліян Осіпавіч Марк пісаў Паўловічу, які працаваў тады ў бібліятэцы Асалінскіх у Львове, што хацеў бы яму пераслаць свае дзённікі, пачатыя ў дзесяцігадовым узросце. «Многа з гэтага матэрыялу, — гаворыцца ў пісьме, — дзесьці загразла ў руках жандармерыі; засталіся толькі рэшткі. Я іх старанна сабраў, дапоўніў, наколькі хапіла памяці на восьмым дзесятку год жыцця». Свае мемуары Марк пераклаў з польскай на рускую мову. Іх абяцала надрукаваць «Русская старина», але «цэнзура шалела». Публікацыю можна было б параўнаць «з ампутацыяй аж да смяротнага калецтва». Таму аўтар узяў мемуары назад і хацеў іх пераслаць у Львоў: «Апрача большага рукапісу пад назвай «Записки старика» ёсць у мяне яшчэ меншыя польскія і рускія артыкулы. Ці не знойдзеца для іх месца ў бібліятэцы?»

Мабыць, тады ж, у 1891 г., Марк пераслаў Паўловічу «Рэшткі» — зборнік сваіх польскіх вершаў, пачаты ў 1869 г. і дапоўнены ў Енісейску ў 1889 г. Пісаліся вершы яшчэ ў Віцебску, Смаленску, Маскве. У адным з твораў, «Да Л. Д.», выкарыстаны матывы беларускіх народных песень.

Захаваліся ў «Асалінэуме» і «Асабістыя паперы» Эдварда Паўловіча. З іх відаць, што нарадзіўся ён у Тургелях каля Воранава. У 1833 г. паступіў у Слуцкую гімназію, з якой праз тры гады быў звольнены. Вучыўся жывапісу ў Пецябургу. У 1853 г. яму дазволілі зрабіць у Зімнім палацы копію з карціны Мурыльо «Узнясенне багародзіцы». У 1863 г. быў сасланы з Мінска ў Аланецк, а затым Екацярынаслаў. Выкладаў маляванне ў Львове, працаваў кансерватарам у львоўскіх музеях, бібліятэкарам у «Асалінэуме».

Поўных біяграфічных партрэтаў з гэтых штрыхоў яшчэ не складзеш, але штрыхі да партрэтаў ужо ёсць. Трэба будзе перадаць іх нашым энцыклапедыстам.

У адпаведнасці з няўмольнай праграмай (у «Асалінэуме» варта было б пасядзець яшчэ дні з тры) вечарам выехаў у Познань.

23 СНЕЖНЯ, АБО КУРНІК

Уласна кажучы, мяне прывабіў не столькі сам Познань, колькі Курнік, маленькі гарадок кіламетрах у дваццаці ад Познані. Тут захаваўся старадаўні замак, акружаны ставамі і унікальным паркам. Пабудаваны ён ажно ў XIV стагоддзі, але ў XIX стагоддзі перабудаваны ў негатычным стылі. Як і належыць саліднаму замку, Курнік мае свой прывід, сваю белую даму, якая з'яўляецца роўна апоўначы. А яшчэ Курнік славіцца тым, што ў ім знаходзіцца найбагацейшая бібліятэка, заснаваная Тытусам Дзялынскім на пачатку XIX ст. У ёй захоўваюцца арыгіналы твораў Міцкевіча, Славацкага. Мне было вядома, што Дзялынскі пры таямнічых абставінах набыў таксама частку рукапісаў з радзівілаўскай бібліятэкі ў Нясвіжы...

Для пачатку заняўся адной з самых загадкавых і рэдкіх кніг сярод тых, што былі выдадзены друкарнямі Беларусі ў XVIII ст. Гэта — лацінска-польскі зборнік «усялякай усялячыны» для «хатняга чытання» пад назвай «*Otia Domestica*». Склаў яго маршалак Навагрудскага павета Казімір Несялоўскі. А выдадзена кніга ў Пінску, мабыць, у 1745 годзе. Пішу «мабыць», хаця год указаны на вокладцы. Уся загадка заключаецца ў тым, што ў зборнік 1745 года трапілі прамовы, сказаныя... значна пазней. Відаць, частка кнігі дадрукоўвалася (пры адзінай нумарацыі старонак) у наступныя гады.

24 СНЕЖНЯ, АБО ЗНОЎ ЕЛЬСКІ

Па колькасці напісанага Аляксандр Ельскі, безумоўна, трымае пальму першынства сярод беларускіх пісьменнікаў XIX ст. (іншая справа — якасць, ідэйнае гучанне). Беларускія дыдактычныя паэмы. Пераклад «Пана Тадэвуша» А. Міцкевіча. Фундаментальныя даследаванні па гісторыі культуры. Тысячы артыкулаў для энцыклапедычных выданняў. Сотні карэспандэнцый у пецярбургскі «Край» і іншыя газеты і часопісы. Дзесяткі брашур па рознаму поваду... Адна з іх прысвечана памяці зусім забытага кампазітара Міхала Грушвіцкага. Нарадзіўся ён 29 лістапада 1828 года ў Выганічах ля Ракава. Вучыўся

ў Пецябургскім універсітэце. У музычных кампазіцыях Грушвіцкага «гучала свойская, чуллівая мелодыя». Напісаў ён музыку да «Дзядоў» Міцкевіча, «Вясковага лірніка» Ул. Сыракомлі. Часта выступаў з аўтарскімі канцэртамі. Памёр у Ракаве 5 сакавіка 1904 г.

Брашура Ельскага адкрыла нам яшчэ адну старонку музычнага жыцця Беларусі XIX стагоддзя.

27 — 28 СНЕЖНЯ, АБО КУРНИЦКАЯ ЗНАХОДКА

Цяпер ужо ведаю, якім чынам Тытус Дзялынскі набыў 96 рэдкіх рукапісаў з радзівілаўскай калекцыі. У 1822 годзе К. Квяткоўскі, нявіжскі бібліятэкар, украў іх, а затым прадаў за 2000 талераў (12 тысяч злотых) познанскаму магнату.

Побач з пергамінамі XIII стагоддзя ў «левай» здабычы Дзялынскіх, мабыць, знаходзіўся і рукапіс, які цяпер мае нумар 1280. От, нават не рукапіс. Некалькі пісем, адрасаваных у Мазыр нейкаму Падвысоцкаму. І — лацінкай — некалькі старонак з беларускімі творамі XVIII стагоддзя. Першым ідзе вершаванае віншаванне, з якім унукі звяртаюцца да сваіх дзеда і бабкі:

Всем многі век у новай хаце
 Пры гойнай неба заплаце.
 Жывіце без всякай тугі
 І як паны, тако ж і слугі
 Пры новай гадыне.
 Палац гойны, в нім прыгожа,
 Паўбірана ўсюды гожа,
 Гдзе пойдзеш, напасеш очы —
 Глядзеўбысь аж да цёмнай ночы,
 Пачаўшы ад свету.
 У сені ўходжу, паглядаю,
 Гдзе паном чалом біці маю,
 І вхожу в тые пакоі,
 Гдзе з гасцьмі панове двое,
 А з німі дружына.
 Папрысяг бы, шчо як в раю,
 Ока свога не стрымаю,
 Глянуўшы на все староны,
 Не найдзеш толька кароны,
 Всяго пад дастаткам.
 Бог мя ж, жытла там гасподне,

Пры всякай долі свабодна.
 Нет тугі і ліхой хвілі,
 Бо дабро з шчасцем прыбылі
 Да сего палацу.
 Пан уважны, вялікое
 Славы з паняю абое,
 Казімер і Тэафіля,
 Многі век, добра ім хвіля —
 Гасподзь благаславіць.
 Племя оных сын едыны,
 Адам імя, з палавіны
 Веку зашчыт ахту (?) споры,
 Шчо як дойдзець веку поры,
 Надзея то справіць.
 Хто ж вылічыць всіе цноты
 І многія статку квоты?
 Хто ж іх можа толькі знаці,
 Не прастане велічаці —
 За всіх руку даю.
 Я сам, першы ўнук ваш малы,
 Буду в сваім слове сталы,
 Павек Вашы не забуду
 Ласкі, покуль жыці буду
 І печалавання.
 І я з братам нахіляю
 Сву галову і спяваю
 Бабцэ й дзеду з дружыною
 Пры здароўі і накою
 Усім многія леты.
 Брат з сястрою — адно здане,
 Вас славіці не прастане.
 Без разлукі, як чытаюць,
 Нашы імёна спамінаюць:
 Іяхім і Анна.
 Зачынайце ж лета новы,
 У новай хаце все здаровы,
 Свях варогаў памініце,
 В краснай долі все жывіце —
 Внук з внучкаю зычы.

Пачакайце. Імя Іяхім магло належаць вядомаму ўжо нам Іяхіму Храптовічу. Як звалі яго сястру? Яго дзеда і бабу? Трэба праверыць «генеалагічнае дрэва» Храптовічаў, глянуць у польскія «гербоўнікі» Банецкага і Нясецкага. Так і ёсць! Адзіную сястру Іяхіма Храптовіча звалі Аннай. А дзедам яго па мацярынскай лініі быў таксама вядомы ўжо нам маршалак канфедэрацыі Навагрудскага ваяводства Казімір Несялоўскі, аўтар некалькіх кніжак, выдадзеных у Пінску і Варшаве. Жонку яго звалі Тэафі-

ляй. Ёсць і Адам Несялоўскі, іх сын, які таксама двойчы, у 1741 і 1746 годзе, выдаваў у Пінску свае вершы. Усё правільна, усё становіцца на месца.

Застаецца адказаць на найбольш цяжкія пытанні: дзе, калі і кім было напісана віншаванне. Старая польская энцыклапедыя сведчыць, што І. Храптовіч выхоўваўся якраз у доме свайго дзеда ў Ясенцы (з «Геаграфічнага слоўніка»: Ясенец — вёска і фальварак у Навагрудскім павеце над р. Сервеч, пры дарозе з Гарадзішча ў Туганавічы). А паколькі будучы канцлер Вялікага княства Літоўскага нарадзіўся ў 1729 годзе, значыць, верш узнік дзесьці ў саракавых гадах XVIII стагоддзя. Аўтарам віншавання хутчэй за ўсё быў сам юны І. Храптовіч. У доме Несялоўскіх ён, безумоўна, вывучаў пад кіраўніцтвам губернераў і паэтыку, і рыторыку. Набытымі ж ведамі — як тады было прынята — пахваліўся перад сваімі дзедам і бабай, перад іх гасцямі.

29 СНЕЖНЯ, АБО ЯШЧЭ ДЗВЕ ПЕСНІ

Апрача віншавання, у курніцкім зборнічку пад нумарам 1280 ёсць таксама дзве беларускія песні XVIII стагоддзя. Першая з іх не сказаць, каб была незнаёма сённяшняму чытачу. Прынамсі, у паасобных радках:

На даліне мак, мак, да ўсё капателькі,
 Прыляцелі птушкі, да ўсё верабелькі.
 Да я ж таму верабею кіем ножку перабею.
 Верабейка скача, па ножанцы плача.
 Ой, пайду я ў гарод і знайду я агурок:
 Чы самой мне з'есці, чы мілому несці?
 Да ў гародзе пастарнак, салодка карэне,
 Да хто ж мяне пацалуе, вяліка спасене.
 Вяліка спасене, грахоў адпушчэне.
 На ўліцы агонь як гарыць, так гарыць,
 Да дзецюком жылот як баліць, так баліць.
 На вуліцы агонь перагарывае,
 І дзецюком жылот перабалівае.

У другой песні — складаны рытмічны малюнак, прыпеў:

Харошага гуму (?), адвагі, розуму.
 Тэ твае аброты дадаюць, як не ўзлічаці (?)

Ахоты людзям уважаці.
 Эй, маеш в себе прычыны многа,
 Аднаго цешыш, а смуціш другога
 І смерці набавіш.
 Вспанялое міны всё з тае прычыны,
 Шчо ця велічаюць.
 Жаднай взаемнасці не даеш любосці,
 Шчо тебе кахаюць.
 Эй, маеш в себе...
 Вярुць сэрца очы, не даюць спаць в ночы,
 Ах якая мука,
 Ты таго не знаеш, ешчо прасмяваеш,
 Такая вся штука.
 Эй, маеш в себе...
 Будзь жа слава тебе, хаця ж туга в жалобе,
 Хаця ж жа няўдзячна.
 Што ты досыць красна, для мяне няшчасна,
 На тугу не бачыш.
 Эй, маеш в себе...
 Будзь жа здаровая, гадзіна добрая
 Не дай тебе будзець.
 Хоць няўдзячна слугам, аднак з мілым другам
 Нядоўгі век будзеш.
 Эй, маеш в себе...

Калі адносна першай песні яшчэ могуць быць сумненні: фальклорны гэта твор ці не, то другая песня — яўна літаратурнага паходжання. Яна асабліва цікавая для нашага літаратуразнаўства, бо яе квяцістасць, ускладнёнасць, «распльвістасць» у абмалёўцы пачуццяў пераказнаўча сведчаць, што ў беларускай паэзіі ўсё ж адбіліся ўплывы барока.

30 СНЕЖНЯ, АБО ЯШЧЭ РАЗ ГРАФ СУЛІМА

Таямнічы «грамадзянін з Белай Русі» Вайніслаў-Казімір Суліма-Савіч-Заблоцкі пакінуў рукапісны след таксама ў Курніку. След даволі значны — цэлы зборнік вершаў пад назвай «Вязанка эпіграмаў», падараваны 6 лістапада 1883 года ў Парыжы мовазнаўцу Леанарду Нядзвецкаму. «Эпіграмы» напісаны на польскай мове. Але аўтар часта звяртаецца да краіны свайго юнацтва — Беларусі. Яго верш — «не грэчаскі, толькі наш, уласны, дзвінскі, калі так сказаць. Дзвінскі... Таму што Дзвіне, гэтаму Дунаю маёй айчыны... самай дарагой рэчцы ў свеце, я абавя-

заны рытмам маіх песень». У вершы «Да пана К. О.» паэт палемізуе з тымі, хто лічыў беларускую мову грубай, непрыдатнай для літаратурнай творчасці: «Ты «цвёрдаю» звеш мову маю, яе «архаізмы» рэжучь твой слых — ды я, прызнаюся шчыра табе, хацеў бы, каб стала шчэ цвярдзейшай яна».

210 чатырохрадковых «эпіграмаў», якія аб'яднаны ў курніцкім рукапісным зборніку, дазваляюць пашырыць нашы ўяўленні аб поглядах паэта, яго жыццёвым шляху. У 1860 годзе, надаўшы вольнасць сваім сялянам, ён напісаў: «Не на таўстабрухіх сланах, што салам параслі, пануючы, а на мужыку — на ім будзе трымацца будучыні гмах». Варта адзначыць таксама чатырохрадкоўе «Да маскаляў»: як «сын свабоды», звяртаецца аўтар да рускіх, я зусім «не кідаю ў цябе каменем, о няшчасны народзе, я таксама хачу сарваць кайданы з тваіх ног», бо ва ўсіх народаў — адзіная мэта, адзін шлях.

З курніцкага зборніка відаць, што граф Суліма нарадзіўся і жыў недалёка ад Друі. Потым, у 1875—1883 гадах, ён многа падарожнічаў. Асобныя «эпіграмы» напісаны ў Швецыі, Аўстрыі, Егіпце, на Кюрсіцы.

Шкада, што так мала захавалася беларускіх вершаў «чырвонага» графа. Затое якая ў іх шчырасць пачуцця, любоў да радзімы! Прыгадаем хаця б радкі:

Люблю цябе, зямля радная,
Дзе ў глухой пушчы ветры дуюць
І тучка слёзная такая,
Што цвяткі божыя гаруюць.

31 СНЕЖНЯ, АБО СЛУЦКАЯ «КАНФЕДЭРАЦЫЯ»

У канвалюце познанскай бібліятэкі Рачынскіх знайшоў пераплеценую з іншымі выданнямі брашуру ў 8 старонак, аб існаванні якой беларускія даследчыкі не маглі дагэтуль сказаць нічога пэўнага. Месца і год выдання брашуры не ўказаны. Назва (у перакладзе з польскай мовы) гучыць так: «Канфедэрацыя рыцарства і грамадзян В. кн. Літ. як рэлігіі старарускай, так і абодвух евангеліцкіх рэлігій, пачатая ў Слуцку года 1767 дня 20 месяца сакавіка, і маніфест, што папярэднічаў гэтай канфедэрацыі».

«Канфедэрацыя» цікавая тым, што ў ёй прыведзены шматлікія факты здэкаў над праваслаўнымі з боку польскіх магнатаў і каталіцкага духавенства. Канфедэраты абураліся: «Цэлыя парафіі, цэрквы і святыні нашы, школы, друкарні, шпіталі на працягу столькіх год абіраюцца і разбураюцца». Пад тэкстам маніфесту — паўтары старонкі подпісаў.

2 СТУДЗЕНЯ, АБО «ПЕКНАЯ І ВЯСЕЛАЯ ўЦЕХА»

У польскім друкаваным зборніку другой паловы XVII ст. «Пекная і вясёлая ўцеха» знайшліся яшчэ тры невядомыя беларускія песні штучнага паходжання. Вось адна з іх:

ПЕСНЯ 14

О, як мі цяжэнька,
О, як мі нуднэнька,
Мілы дома не начуе;
А мне страшна спаці,
Самы адны в хаце,
Цо мене не любуе.

Ліхая доля мая,
Чы не свая воля,
Шчо не ідзе да дому спаці.
Да чы я вдовіца,
Чы я маладзіца,
Сама адна начаваці?

Гляжу а палночы,
Праглядала очы,
Міленькага чакаючы.
Алі ж мой міленькі,
Взяўшы за ручэнькі,
Чужу жону провадзае.

Шчобы табе, міленькі,
Зараслі сцежанькі,
Шчо па ноцы до цуджы ходзіш.
Ідзі ты да дому,
Не чыні сарому,
Не гай здзе к бесу (!) спаці.

Ідзі, не кружыся,
Зэ мною лажыся,

Чы не любя маладзіца?
 Чы не руса коса,
 Чы я не хороша,
 Чы не чарнэ брвое?

Выйшла малодунька
 Да сваго любонька,
 Ручку пацалавала.
 Хадзі, мой галубе,
 Тебе мне надобе,
 Радам тебе дастала.

Апрача таго ў зборніку ёсць песня «Да зраўняй, божа, горы, даліны роўненька», якая ўжо цытавалася тут на іншаму выданню, а таксама беларуска-польская песня «Пад ліпаю стаяла».

3 — 4 СТУДЗЕНЯ, АБО АБ ВЕРАГОДНАСЦІ МЕМУАРАЎ

Б'юся над праблемай: як у мемуарах аддзяліць праўду ад няпраўды? «Успаміны пра князя Кароля Радзівіла», якія чытаю ва універсітэцкай бібліятэцы, напісаны чалавекам дасведчаным. Ён да драбніц ведаў закуліснае жыццё нявіжскага двара. Але наколькі гэты аўтар, які пажадаў застацца ананімным, быў аб'ектыўны ў падачы і асвятленні фактаў і падзей? І ці не пісаў ён гэтыя ўспаміны па заказе самога Кароля Радзівіла. Бо жорсткі самадур выглядае ў іх гэтакім дабрачынным анёлкам. І сялянам ён падаваў стравы ў корчмах, і хворым прыслугоўваў у шпіталях, і вяселлі бясплатна спраўляў бедным шляхціцкам ды яшчэ пасагу ім даваў па 1000 чырвоных золотых. А жыццё ў маёнтках князя было нібы сапраўдны рай. Нават калі хацелі жабракоў пасадзіць за стол, то збіралі па суседніх маёнтках, бо сваіх не было... І гэта сказана пра чалавека, які — наколькі вядома па гістарычных крыніцах — мог навесіць «на відоку» шляхціца толькі за тое, што той хацеў заўсёды быць у князя «на вачах».

З другога боку, «Успаміны» даюць безліч цікавага матэрыялу па гісторыі феадальнай культуры тагачаснай Беларусі, гісторыі нораваў яе пануючых класаў. Прыводзяцца звесткі аб тэатральных пастаноўках у Нясвіжы, канцэртах сялянскіх песень і танцаў. Ідучы за модай веку,

Кароль Радзівіл загадаў у прыгарадзе Нясвіжа, Альбе, разбіць нешта накшталт ідылічнай вёскі. Усе яе жыхары — члены княжацкай сям'і і яе госці — хадзілі там у вопратцы, стылізаванай пад народную, мусілі колькі гадзін у дзень рабіць выгляд, што займаюцца сялянскай працай. Уся Альба была спаласавана каналамі, па якіх плавалі сапраўдныя караблі. «Матросы» вербаваліся сярод моладзі з навакольнай шляхты. У нясвіжскай «марскоў» школе займалася нешта каля 800 падлеткаў. Вучылі іх сур'ёзна — нават геаметрыі і турэцкай мове, бо Радзівілу марылася, што з нясвіжскага «флоту» народзяцца балтыйскі і чарнаморскі флоты Рэчы Паспалітай. Зразумела, што ўсе гэтыя выбрыкі княжацкай фантазіі аплачваліся крывавай працай прыгонных, пра што аўтар мемуараў, вядома ж, умоўчвае. Толькі раз ён называе канкрэтную лічбу: візіт у Нясвіж польскага караля Станіслава-Аўгуста каштаваў Радзівілу нешта мільён 600 тысяч польскіх злотых. Ды што яны значылі для магната, які нават карэту меў, літую з чыстага золата.

Кароль Радзівіл «пане каханку» быў найбольш яркай і дэманічнай фігурай феадальнага ладу ў Беларусі. Маючы апавядальніцкі талент, праз яго асобу і яго акружэнне можна было б, як у люстэрку, паказаць усе супярэчнасці тагачаснага грамадства.

5 СТУДЗЕНЯ,

АБО З ГІСТОРЫІ МУЗЫЧНАГА ЖЫЦЦЯ ў МІНСКУ І СЛУЦКУ

Якім было музычнае жыццё Мінска і Слуцка ў сярэдзіне мінулага стагоддзя? Мяркуючы па артыкулу Аляксандра Жалезняка (Аляксандра Валіцкага) «Мінская губерня ў музычных адносінах», апублікаванаму у 49, 50 і 52 нумарах часопіса «Рух Музычны» за 1858 год, — гэтае жыццё не было такім ужо і бедным. Праўда, аўтар крытыкуе мінскі тэатральны аркестр. Ён гучаў нязладжана. Але калі б для яго купіць новыя інструменты, то ён «закасаваў бы нават варшаўскі». Затое вышэйшай пахвалы ўдастойваюцца мінскія настаўнікі музыкі і спеваў Д. Стафановіч, В. Пшыбора, які апублікаваў некалькі фартэпіянных кампазіцый, Ф. Паўлоўскі і К. Марцінкевіч. Пра апошнюю.

дачку беларускага пісьменніка, у артыкуле гаворыцца так: «Гэта незвычайны талант. Пры клапатлівым накірунку з яе магла б атрымацца сапраўдная артыстка». У параўнальна невялікім Мінску працавалі тры майстэрні па вырабу і рамонту фартэпіяна — Казлоўскага, Фогта і Бяляўскага.

Што ж датычыцца Слуцка, то ў яго ваколіцах найбольш славіўся Пётр Карафа-Корбут. «Гэта быў музыка вышэйшага разраду. Іграў на ўсіх інструментах і многа пісаў. Некаторыя яго кампазіцыі друкаваліся. Пераважна гэта былі танцы — паланезы, мазуркі, англезы. У свой час яны карысталіся поспехам. А некаторыя з іх — і цяпер».

Сярод слуцкіх музыкантаў Жалызняк называе надзвычай здольнага гітарыста Кароля Стрэлку, які вучыўся ў самога Джульяні, выпускніка Пражскай кансерваторыі, чэха родам Яна Каляшоўскага, настаўнікаў ігры на скрыпцы і фартэпіяна Антона Лінкевіча і Францішка Лапату, флейцыста, віяланчаліста і мастака Яна Гесе. У рэпертуары настаўніка гісторыі Слуцкай гімназіі віяланчаліста Мікалая Бакушэўскага былі «амаль усе творы Ромберга, Серве, Пляцці, Шуберта». Мясцовыя і прыезджыя артысты давалі ў Слуцку сольныя канцэрты. Сярод гасралёраў названы і дзеці В. Дуніна-Марцінкевіча Міраслаў і Каміла.

У іншых карэспандэнцых для варшаўскага часопіса «Рух Музычны» А. Жалызняк паведамляў аб выступленнях у Мінску і Слуцку К. Трапянскага, які выканаў на скрыпцы і кларнеце творы Шуберта, Аляб'ева і Давіда.

8 СТУДЗЕНЯ, АБО СЯРОД МЕМУАРАЎ

«Гісторыя краіны — гэта гісторыя людзей, гэта калектыўныя ўспаміны яе жыхароў». Такой фразай пачынаюцца мемуары Мікадзіма Кярсноўскага, які жыў на Навагрудчыне ў пачатку XIX стагоддзя. Аўтар працаваў дробным канцылярыстам, але многае бачыў, многае чуў, занатаваў каларытныя дэталі аб падзеях 1812 года.

Сёння ва універсітэцкай бібліятэцы прачытаў таксама «Успаміны Юрыя Сарокі» і «Дыярыуш жыцця Ігната Лапацінскага». Першы з іх, ураджэнец Ваўкавыскага паве-

та, разам з князем Адамам Чартарыскім аб'ездзіў Маскву, Вену, Канстанцінопаль. Другі амаль усё жыццё правёў на Мсціслаўшчыне. І. Лапацінскі каларытна апісаў норавы мясцовай шляхты. Чаго варта хаця б такая карціна сейміка, які адбыўся ў мсціслаўскім касцёле ў 1733 годзе: «Пан Леон Ілініч, гродскі пісар з групоўкі Валовічаў, маючы ў руках старасвецкую сякерку тонкай работы, хацеў ёю ўрэзаць у лоб падстарасце Шпілеўскаму, але той уцёк, а Валовіч Станіслаў ускочыў на стол (пастаўлены ў касцёле на час сейміка — А. М.) і выхапіў шаблю. Затым не гублялі часу абедзве партыі. Два браты Завістоўскія перакулілі стол на партыю Валовіча. Секліся амаль гадзіну, пакуль не выйшлі ксяндзы... Тады валовічаўская партыя ўцякла з касцёла і сеймікавала на вуліцы, ля карчмы... У той секаніне ў абедзвюх партыях моц было параненых. Найбольш дасталося Талпыгу, Дубягу і Козелу; двух жа з цяжкіх ран хутка памерла».

Так выглядала на практыцы славатая шляхецкая вольнасць, права «*Libertum veto*».

10 СТУДЗЕНЯ, АБО У БІБЛІЯТЭЦЫ РАЧЫНСКІХ

Зноў узнікла пытанне, наколькі можна давяраць мемуарнай літаратуры. Нешта не верыцца, каб нейкая французжанка Марыя Бонін, працуючы ахмістрыняй у пана Х. у ваколіцах Магілёва, вяла скрупулёзны дзённік падзей 1863 г. на Магілёўшчыне, у тым жа годзе выдала свае запісы ў Парыжы, а на пачатку 1864 г. львоўскі часопіс «Дзённік Літэрацкі» паспеў іх ужо апублікаваць у польскім перакладзе. Хутчэй за ўсё, «мемуарная» форма, спасылка на французскую крыніцу спатрэбіліся, каб прытупіць пільнасць аўстрыйскай цензуры. Мабыць, падзеі 1863 года на Магілёўшчыне апісаў, злёгка перабольшваючы і паэтызуючы, нехта з іх відавочцаў або нават удзельнікаў. Апісаў па гарачых слядах, прабраўшыся за кардон — у Львоў.

У бібліятэцы Рачынскіх глянуў на славаты беларускі зборнік старажытных перакладных аповесцей. Тут і аповесці пра Трыстана і Баву, і «Історыя о княжаці Гвідоне», і «Історыя о Атылі, королі ўгорскім». Усё гэта даследава-

на і апублікавана яшчэ Весялоўскім і Брукнерам. Але гартаючы рукапіс, заўсёды прыкмячаеш нешта новае. Напрыклад, не заўважаны раней на вокладцы запіс аднаго з першых уладальнікаў зборніка: «Года 1637 мца юля 5 дня я, Геранім Уняхоўскі, ажаніўся з малжонкай маёй мцяй Паняй Аннай Пачапоўскай, старшай пана Мікалая Пачапоўскага, за якім была Прабасевічаўна, пісараўна земская Навагрудская. Шлюб мне даваў епіскап луцкі і пачаеўскі, родны стрый малжонкі маёй».

Запіс дазваляе больш дакладна ўстанавіць месца і час узнікнення зборніка.

11 СТУДЗЕНЯ, АБО ЗНОЎ У ВАРШАВЕ

Не агледзеўся, як праляцелі тры месяцы пошукаў і сустрэч. Заўтра трэба ехаць дамоў. Таму ўладкоўваю ў Варшаве апошнія фармальнасці. Ну і сувенірамі запасяюся, вядома.

Перад абедам сустрэўся з лодзінскім пісьменнікам, шчырым сябрам нашай літаратуры Мацеем-Юзафам Канановічам і адным з кіраўнікоў Таварыства імя Канапіцкай Тадэвушам Кляновічам. Канановіч уручыў мне ў польскім перакладзе анталогію беларускай паэзіі, зборнік Янкі Брыля «Глядзець на траву». У пана Кляновіча — просьба: ці не мог бы я сёння вечарам расказаць у Таварыстве, як у Беларусі даследуецца творчасць Ул. Сыракомлі.

12 СТУДЗЕНЯ, АБО АД'ЕЗД

Раніцай у атэль пазваніла Ада Чачуга і ад імя бела-стоцкай «Нівы» задала рэпарцёрскае пытанне:

— Якую са сваіх польскіх знаходак вы лічыце найбольш значнай?

Сапраўды: якую? Пакуль што сабраны матэрыял не прыведзены ў сістэму, не абагульнены. Гэта кавалачкі мазаікі, якія трэба будзе ўкласці ў адзінае цэлае. Можа, «Мачаху»? Не, усё ж хутчэй — песенна-інтымную лірыку другой паловы XVII — першай паловы XVIII стст. Ці не ёсць гэта тое звяно, якое злучала старажытную і новую беларускую літаратуру, звяно, якога нам так неставала?!

А чаму ў той час пашырылася менавіта песенна-інтымная лірыка? Здаецца, ясна. Другая палова XVII— першая палова XVIII стст. былі цяжкім для нашага народа і нашай літаратуры часам. Пасля ўздыму часоў Ф. Скарыны і С. Буднага пачаўся заняпад. Літаратурныя традыцыі часткова абарваліся. У наступленне пайшла каталіцкая рэакцыя на чале з езуітамі. У так званыя часы контррэфармацыі беларускай мове было адмоўлена ў праве на існаванне. У грамадскай сферы яна была выцеснена польскай, лацінскай, стараславянскай мовамі. Але беларуская мова жыла. Жыла перш за ўсё ў сямейным коле. Калі людзі прызнаваліся ў каханні, у сыноўняй любові, яны рабілі гэта, вядома ж, не на польскай або лацінскай мове. Так нарадзілася беларуская песенная лірыка.

Але з Варшавы ад'язджаў усё ж з адчуваннем, што тая, галоўная, самая значная знаходка яшчэ наперадзе. Польскія архівы і бібліятэкі хаваюць яшчэ не адну таямніцу нашай літаратуры і нашай культуры.

А СВЕТНИК
З ПОЛАЦКАГА
НАРОДНАГА

Аднойчы, працуючы ў Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Беларускай ССР, я звярнуў увагу на фонд пад нумарам 3175. Дзіўны гэта фонд. У ім — усяго адзін вопіс, а ў вопісе — усяго адна справа. Але затое якая! «Журнал Полоцкаго главного народного училища» з 1789 па 1796 год! А Полацкае галоўнае народнае вучылішча было, побач з Магілёўскім, першай свецкай сярэдняй навучальнай установай, утворанай пасля далучэння ўсходняй часткі Беларусі да Расійскай імперыі. У параўнанні з калегіямі, якія дзейнічалі ў Рэчы Паспалітай пры каталіцкіх кляштарах, гэта быў прыкметны крок наперад. Па-першае, побач са шляхтай доступ да сярэдняй адукацыі атрымалі ўсе слаі гарадскога насельніцтва — мяшчане, купцы, разначынцы. Побач з хлопчыкамі ў школы ўпершыню пайшлі дзяўчынкі. Па-другое, навучанне было больш свецкі характар. Праўда, вучні па-ранейшаму зубрылі свяшчэннае пісанне. Але павялічылася ўдзельная вага прыродазнаўчых дысцыплін. Вучылішчы давалі добрую падрыхтоўку па рускай і агульнай гісторыі і геаграфіі, па рускай славеснасці, польскай і нямецкай мовах. Урэшце, дзякуючы Полацкаму і Магілёўскаму вучылішчам у Беларусь сталі пранікаць здабыткі рускай класічнай літаратуры, рускай асветніцкай думкі. Вучні маглі пазнаёміцца з творамі М. Ламаносава і Г. Дзяржавіна, Д. Фанвізіна і М. Навікова, Д. Анічкава і Я. Казельскага. Выкладалі ў вучылішчах пераважна выпускнікі Пецяяр-

бургскай настаўніцкай семінарыі. Сярод іх былі здольныя літаратары, прадстаўнікі рускага Асветніцтва.

Аднак вернемся да рукапісу з фонду 3175, выкарыстанага раней толькі ў самых пязначных урыўках. У тоўстай рукапіснай кнізе прыведзены не толькі спісы вучняў Полацкага вучылішча, не толькі спісы кніг, што паступалі ў яго бібліятэку, але і вершы, якія чыталіся вучнямі ў прысутнасці розных высокапастаўленых асоб. Падрабязна апісаны розныя ўрачыстасці. Адною з такіх урачыстасцей было адкрыццё вучылішча, якое адбылося 15 красавіка 1789 г. З уласнай одай на адкрыцці выступіў настаўнік 3 класа Іван Сакольскі.

«Ода, говоренная Иваном Сокольским на открытии Полоцкого главного народного училища» — красамоўны ўзор рускай асветніцкай паэзіі. Аўтар рашуча выступае супраць любой формы тыраніі і дэспатызму, супрацьпастаўляе іх «асвечанай» манархіі. Асноўнай рухаючай сілай грамадскага прагрэсу Сакольскі лічыць асвету:

Полезны знания на троне,
Полезны ратаю оне,
Оне отрада бедным в стоне,
Полезны в обществе и вне.
В них пользу зрит и полководец,
Без них потонет мореходец.
Судьи без оных вовсе слепы,
Оне болезни облегчают,
Оне и нужды исправляют,
Служа на множество потреб.

Даказваючы карысць навук, І. Сакольскі ўступае ў палеміку з Ж.-Ж. Русо, які сцвярджаў, што веды псуюць чалавечыя норавы. Аўтар тонка падмеціў супярэчлівасць у поглядах французскага асветніка: заклікаючы вярнуцца да «натуральнасці» першабытнага чалавека, Русо тым не менш усяляк садзейнічаў распаўсюджанню ведаў.

Калі, працягваючы Сакольскі, давесці думку Русо да лагічнага канца, то самыя ўзвышаныя норавы павінны быць якраз у дзікіх афрыканскіх людзедаў. Аднак гэта супярэчыць фактам. Найвышэйшую дабрачыннасць аўтар знаходзіць у адукаванай Расіі.

Абсалютную манархію часоў Кацярыны II Сакольскі лічыў ідэалам чалавечага грамадства, увасабленнем ідэй

Асветніцтва. Ёсць іншыя краіны, але ў іх бачна і «рубішце». У Расійскай жа імперыі ўсе шчаслівыя — і асцяк, і кіргіз, і татарын. Промні дабрачыннасці і адукаванасці дайшлі да Беларусі, да старажытнага Полацка:

А ты, О! Полоцк, осиянный
 Лучем монархии своей,
 Яви днесь чувства благодарны
 При восхищении сем ей.
 Вы, отроки судьбой блаженны,
 Что в светлы дни сии рождены,
 Откройте искренность свою!

Наступную оду Іван Сакольскі «сказаў» 4 снежня 1789 г., калі ў Полацкае вучылішча прыбыў генерал-губернатар Пётр Багданавіч Пасек. Ода пачынаецца з праслаўлення дабрачыннасцей «асвечанага» саноўніка:

Сирот от рук избавить сильных,
 Подати бедным благ обильных,
 Все козни ниспровергнуть злых,
 В местах блаженство сих устроить,
 Судити, миловать, покоить —
 Вот дело рук твоих благих!

Калі ў папярэдняй одзе Сакольскі супрацьстаўляў дзікасць афрыканскіх плямёнаў адукаванасці і чалавечнасці Расійскай імперыі, то тут ён супрацьстаўляе заваяванне еўрапейцамі Амерыкі мірнаму злучэнню з Расіяй тэрыторыі Беларусі. У Новым свеце ўсе дрыжалі, усе пакідалі свае хаты, «бежав ужаснаго тирана».

Им вид Правительства ужасен,
 Нам кажется тот дом прекрасен,
 Стопы где шествуют твои.

Далей ідзе апісанне Полацка, які — нягледзячы на зімною сцюжу — урачыста сустракае мецэната. На сустрэчу выйшлі літаральна ўсе —

Стеклися, дома оставляя,
 У струй живущи двинских вод.
 Двина? По что ты зрак свой скрыла?
 По что ты мразом попустила
 Явити силу на себя?
 Иль зная Пассека ты ходы,

Свои сковала быстры воды,
 Чтоб шествовал он по тебе?

Апісваючы Полацк, Сакольскі адзначае, што мясцовы край населены рознымі нацыянальнасцямі — тут і «пяст» (паляк), і «Сиона Иудей лишенный». І ўсе яны задаволены злучэннем з Расіяй —

Хоть люди верой отдаленны,
 Народ хоть здесь разноплеменный,
 Доволен счастьем всяк своим.

Пра карэнных жа жыхароў Полацка, беларусаў, Сакольскі гаворыць вельмі цьмяна. Ён называе іх «россианами», суайчыннікамі Пасека:

Россианин же веселится,
 Что соотечественник твой,
 Имея право, он гордится,
 О мудрый меценат, тобой.

Яшчэ адну оду Іван Сакольскі «сказаў» 21 снежня 1792 года, калі ў вучылішчы адбыліся публічныя экзамены вучняў усіх чатырох класаў (на экзаменах прысутнічаў той жа «беларускі» генерал-губернатар П. Б. Пасек). Але ў адрозненне ад папярэдніх од гэты твор нецікавы па свайму зместу. Аўтар абмежаваўся слаvasлоўем па адрасу Пасека. Характэрны пачатак оды, дзе аўтар звяртаецца да гісторыі старажытнага Егіпта: нільская вада была ў ім адначасова і пладатворнай, і разбуральнай сілай...

Выключную цікавасць мае ода, з якой Сакольскі выступіў на публічных экзаменах 30 чэрвеня 1793 г. Пасека на гэты раз у зале не было, і полацкі паэт звяртаецца да партрэта Кацярыны II. Ода пачынаецца з характэрнай для Сакольскага гістарычнай паралелі: слаўнае старадаўняе племя пелазгаў пабудавала храм і прыносіла ў ім ахвяры багіні, якая навучыла яго «сеять хлеб», дала яму «нову пищу». Яшчэ большыя ахвяры, рытарычна ўсклікае аўтар, трэба прыносіць той, хто знайшоў спосаб «людей счастливыми творить», хто адкрыў мудры сродак, як «во кротость строгость превратить». Такой «богиней справедливой» Сакольскі лічыць Кацярыну II:

О Россов правяща странами,
 Не хочеш храмов ты от нас,
 Владея подданных сердцами,
 Как человек их внемлешь глас.
 Царица (неразб.) богоподобна,
 Кротка, правдива и незлобна,
 Сама ты зиждешь алтари,
 Чтобы к твоим быть ближе чадам,
 Чтоб дать отраду их отрадам,
 Слывешь ты смертной на земли.

Да храмаў, узвездзеных Кацярынай II у імя чалавечага
 розуму, аўтар адносіць і Полацкае народнае вучылішча:

Царица смертная — бессмертна.
 Тобой и здесь воздвигнут храм
 В честь сына бога воплощенна;
 Ты храм воздвигла и умам
 Младенцов, матерью ты чтущих,
 От вдов и сирых жизнь пмущих...

Асабліва ўдзячнай цырыцы, чьё імя благаслаўляюць
 і ват злачынцы перад пакараннем смерцю, павінна быць
 Беларусь. У галодны год Кацярына II паслала сюды хлеб.

Далей ідзе апісанне народнага голаду. Аўтар спачу-
 вальна ставіцца да беларускага прыгоннага сялянства.
 Бясстрасны раней тон нечакана набывае эмацыяналь-
 насьць:

На юношах явилась старость
 От почерневших с глада лиц,
 Ослабла сила вся и младость
 Готовых в брак вступить девиц.
 Вотще сосцы младенцы ссали
 И тщетно к груди припадали
 Своих полмертвых матерей.
 Приход к ним смерти приближался
 И вид ее изобра(жа)лся
 Со всею лютостью своей.
 Бесплодну землю пахарь в гнев,
 Власы себе терзая, клял.
 Супруг, зачавшийся плод в чреве,
 Жены болящей проклинал.
 Повсюду рубища раздранны,
 Везде вопль бедных отчаянных.
 Почто отцы родили в свет,
 Ослабши юноши зывали,
 Почто живот нам даровали,
 Когда спасти его средств нет?

Наступіла галодная, безнадзейная вясна.

З адчаем глядзеў народ на «плод стран росских», што плыў па Дзвіне ў чужыя краіны. Від караблёў са збожжам толькі павялічваў сялянскае гора:

Толшится бедных сонм, мятется,
Возводит руки к небесам.

Аднак аказалася, што не ў чужыя краіны плылі тыя караблі. Гэта «монархія благой рукою» слала хлеб галодным беларусам, каб ажывіць іх з мёртвых. Усе славяць імператрыцу, параўноўваючы яе панаванне з панаваннем польскіх каралёў.

Данамога, аказаная рускім урадам галодным беларускім сялянам, дае аўтару магчымасць супрацьпаставіць парадкі ў Расійскай імперыі парадкам у Францыі, дзе толькі што адбылася буржуазная рэвалюцыя. Сакольскі, прыхільнік абсалютнай манархіі, не зразумеў і не мог зразумець сутнасць падзей 1789 года. Яны здаліся яму праяўленнем нізкіх інстынктаў чэрні, што прагнула толькі крыві.

Хутчэй за ўсё Івану Сакольскаму належыць таксама вершаваная сцэнка «Разговор мужика с пятью благородными особами о пользе наук», які захаваўся ў тым жа рукапісным «Журнале» Полацкага народнага вучылішча. З гэтай сцэнкай вучні вучылішча Апанас Касцецкі, Аляксандр Гаражанскі, Іван Сямёнаў, Рыгор Нікіцін, Павел Мендзялееў і Аляксандр Шакабент выступілі 21 снежня 1792 года на публічных экзаменах у прысутнасці генерал-губернатара Пасека.

У «Разговоре» выразна відаць асветніцкія намеры аўтара. Ён лічыць, што вучыцца павінен кожны, што навукі з'яўляюцца крыніцай магутнасці краіны і асабістага шчасця чалавека.

Паэт асуджае старавераў, якія адмаўлялі карысць навук.

У пачатку твора на сцэну выходзіць мужык, які задае прысутным некалькі пытанняў. Ці праўда, што сялянам можна цяпер паступаць у вучылішча? Ці будзе ад таго карысць, калі вучыць усіх? На гэта адна з «высакародных асоб», Іван Сямёнаў, адказвае:

Как пользы в том не быть, науки чтобы знать.
 Наука, Мужичок, для нас вторая мать,
 И кто учения плодов не понимает,
 Весьма жизнь скучную тот в свете провождает.

Мужык пачынае хваліць старыя часы. Тады не ведалі навук — і тым не менш квітнела дабрачыннасць, усе сытна елі:

А я так напротив от стариков слышал
 Да между тем и сам довольно примечал,
 Что в старые года, хоть в школах не бывали,
 Да так же, как и мы живем, они живали
 И также таки хлеб едали, как и мы,
 Хотя и были в них не славные умы.
 Все было дешево, во всем была свобода,
 Не было никогда такого недорода...

«Высакародныя асобы» пераконваюць мужыка, што такая ідэалізацыя патрыярхальнай даўніны не мае пад сабой рэальнай глебы. Цёмным раней было народнае жыццё. Калісьці людзі «славы прыобресць бессмертной не умели», не былі ў стане заваяваць ваенную перамогу, бо не ведаючы ваенных хітрасцей, уцякалі «с робостью от робкого злодея». Зусім іншыя справы цяпер:

И вместо что несли злодеям прежде дани,
 Простерли всюду мы победоносны длани.
 Ни гордый Оттоман, ни Нордский наш сосед
 Не могут больше уж нанести нам бед.
 Нам больше выходки уже их не опасны,
 Все предприятия, все замыслы напрасны.

Далей ідзе дыялог аб карысці ваенных навук, асабліва ў марскіх баях, аб здабытках, якія атрымала Расія ў руска-турэцкай вайне. «Высокапастаўленья асобы» расказваюць мужыку пра апошнія міжнародныя падзеі. Прытым знешняя палітыка Кацярыны II настолькі ідэалізуецца, што карысным для туркаў называецца нават... іх уласнае паражэнне — інакш, маўляў, яны не спазналі б імператарскай ласкавасці. Праўда, побач з уяўнымі заваёвамі называюцца і рэальныя:

Великой пользою и то почесть нам должно,
 Под русским флагом что всем европейцам можно
 Свободно торговать пространным по водам.
 Которые предлежат турецким областям.

«Высакародныя асобы» падкрэсліваюць, што па шляху асветніцкіх пераўтварэнняў Расія пачала ісці дзякуючы рэформам Пятра. Ён першы паставіў ваеннае майстэрства на навуковы грунт:

Менделеев: Гордился б, может быть, еще поныне швед
Над неприятелем величием побед,
Когда б великий Петр, науки ввев в Москву,
Под Русский трон его не преклонил главы.

Никитин: Познай же ты теперь, колико драгоценны
Плоды приносят нам, что люди просвещенны,
Когда бы не было в России сих мужей,
Не так бы скоро был наш побежден злодей.

Народ, адказвае мужык, ужо заўважыў, што цяпер «русские помудреннее стали». Але нікому не прыходзіла ў галаву, што ўсё гэта ад навук. Пісьменныя ж людзі былі і раней. Напрыклад, стараверы, якія чытаюць святыя кнігі. Але яны чамусьці, кажэ мужык, адмаўляюць карысць навук, лічаць, што ад іх ідзе распушта. На гэта адна з «высакародных асоб» зазначае, што стараверы — дрэнныя настаўнікі:

Когда бы свет наук меж вами расширился,
Тогда бы всяк из вас безмерно устыдился,
Что брали вы себе людей тех за пример,
Из коих всякой есть ханжа и лицемер.

Мужык згодзен з такой характарыстыкай старавераў. Ён ужо заўважыў,

Что много в их речах неправды есть и лжи
И подлинно они великие ханжи,
Как с ними говоришь, смиренно поучают,
А за глазами же без милости ругают.

Высветліўшы пытанне аб стараверах, мужык пачынае крытыкаваць вонкавыя праявы цывілізацыі, якія сталі модай не толькі ў «вышэйшым свеце», але і сярод проста-народдзя. А заадно ён адмаўляе і тэатральныя прадстаўленні, якія здаюцца яму бязбожнымі:

Впчь в самом деле, как посмотришь на бел свет,
Каких развратностей уже в нем нет.
Чай да кофеи во всех домах явились,
В различны мотовства все люди попустились,

О церкви божией ни мало не радят,
 А убирают лишь театр да маскарад.
 И пусть бы все это (!) велось меж господами,
 А то приметим и меж нашими купцами,
 Что были некогда простые мужики,
 Такие точно, как и наши старики.

Мендзялееў у адказ растлумачвае мужыку, што разважае ён няправільна: каву і чай стварыў усявышні, «чтоб всякой человек употреблять их мог». «Дано что господам, дано и земледелу — лишь только приобрести то доставало их». Ды і тэатры і маскарады бог не забараніў —

Не могут они нам нимало повредить,
 И с ними можешь ты на свете честно жить.

Мужык просіць параіць яму, як жа высветліць, «кто виноват, кто прав». Яму адказваюць: «Об этом можешь знать, науки ты узнав». Цікаўны селянін працягвае задаваць пытанні: у чым жа сутнасць навук і што выкладаюць у тым вучылішчы, куды збіраюць усіх дзяцей? «Высакародныя людзі» пералічваюць яму ўсе прадметы, якія вывучаюцца ў школе, і ўсе «карысці», якія вынікаюць з навучання. Па-першае, вучні даведаюцца, што карысна, а што шкодна, аб тым, «как в свете жить нам бог повелевает». Яны стануць «начальство почитать, со ближним мирно жить, права знать общества и свято их хранить». Па-другое, вучням стане вядома, «хозяйство как вести, как оберегать свой дом».

Мужык канчаткова пераконваецца ў тым, што навукі патрэбны. Ён дае слова выкарыстаць дадзеныя яму парады, «чтобы тем знаниям немного научиться». У яго застаецца толькі адно сумненне: хто ж гэта так шчодро «изливает» на народ сваю міласць? Хто заклікае народ вучыцца, не патрабуючы за гэта ніякай платы? Як і належала ў часы абсалютнай манархіі, «высакародныя асобы» ўказваюць на Кацярыну II:

К сему ведет нас, друг, премудрая царица,
 Богоподобная в делах своих Фелица.
 Она сей храм для нас к ученью создала,
 Ей вечно за сие да будет похвала.
 Ее щедрою лиется свет рукой,
 Который образ ты теперь зришь пред собой.

У заключнай сцэне «Разговора» мужык звяртаецца да партрэта царыцы са словамі сардэчнай удзячнасці. Перакананы «высакароднымі асобамі» ў патрэбе навук, ён заклікае прысутных выкарыстаць каштоўны выпадак, «когда всяк может быть в науках просвещенным». У народным вучылішчы зможа вучыцца кожны — тут не будзе «раззелу купцу, приказному, дворянам, земледелу».

Такім чынам, названыя вышэй чатыры оды і блізкі да іх па зместу і стылю «Разговор мужика с пятью благородными особами о пользе наук» дазваляюць зрабіць вывад, што Іван Сакольскі быў здольным паэтам, цікавым прадастаўніком рускага Асветніцтва на тэрыторыі Беларусі. Погляды яго былі супярэчлівыя. Сакольскі быў перакананым асветнікам, разглядаў навуку як асноўную сілу грамадскага развіцця. Як і М. Ламаносаў, Г. Дзяржавін, ён выступаў супраць тыраніі, дэспатызму, супрацьстаўляючы ім абсалютную манархію ў Расіі, дзе паводле яго пераканання ўсё будавалася на розуме і чалавечнасці. Ён заклікаў да роўнасці саслоўяў, зразуметай у буржуазным сэнсе — як роўнае права атрымоўваць веды і ўзбагачацца (прыгадаем: «Дано что господам, дано и земледелу — лишь только приобрести то доставало их»). Аднак асветніцтва Сакольскага было абмежаваным. Ён не ўзняўся да ўласцівага А. Радзішчаву адмаўлення прыгонніцтва і самадзяржаўя, не зразумеў сутнасці Французскай буржуазнай рэвалюцыі 1789 года. Больш таго, апошнія оды полацкага настаўніка сведчаць, што погляды яго прыкметна правелі (магчыма, пасля адмоўнай рэакцыі чыноўніцтва на першыя дзве оды). Усё гэта дазваляе аднесці Сакольскага да ўмеранага крыла рускага Асветніцтва.

Хто ж такі быў Іван Сакольскі? Біяграфічных звестак пра яго захавалася мала. У «Журнале» Полацкага народнага вучылішча сказана, што ён нарадзіўся ў Кіржацкім павеце Уладзімірскага намесніцтва і скончыў Пецярбургскую настаўніцкую семінарыю. Як бачна з кніг, перакладзеных Сакольскім з французскай мовы *, да прыезду ў

* Избранные мнения о вере и неверии. Пер. с француз. Московской славяно-греко-латинской академии французского и немецкого языков учитель Иван Сокольский. М., 1786; Андриен Рише. Важныя приключения от маловажных обстоятельств. Пер. Иван Сокольский. М., 1786.

Беларусь, у 1785—1786 гадах, ён выкладаў французскую і нямецкую мовы ў Маскоўскай славяна-грэка-лацінскай акадэміі. Беларускі даследчык Э. Дарашэвіч устанавіў, што І. Сакольскаму належыць аўтарства кнігі «Кабинетный или купеческий секретарь или собрание наилучших писем». Выдадзена яна ў Маскве ў 1795 г. На 282—283 старонках кнігі змешчана вершаванае пісьмо да сябра «О пользе учения». Гэты твор таксама сведчыць аб асветніцкай накіраванасці творчасці Сакольскага. У якасці настаўнікаў у пісьме ўпамінаюцца імёны Эпікура, Лока, Бейля, Ньютона, Вальтэра, Мальера. Звяртаючыся да сябра, які прысвяціў сваё жыццё навуцы, аўтар піша:

Ты враг невежества, довольно то я знаю,
 Хвалю тебя за то, люблю и почитаю!
 Нетщето знанием быть хочешь просвещен,
 Нетщето им и я толико восхищен.
 Сокровища его сильнее к нам блистают,
 Как злато и серебро невежд всех ослепляют.
 Гассенди, Лейбниц, Вольф, Мопертюи, Невтон,
 Локк, Сократ, Эпикур, премудрейший Платон,
 Тит Ливий, Ксенофонт, Бейль, божественный Гомер,
 Депрей и Ювенал, Мольер, Гелерт и Вольтер,
 Наставники мои, светильники уму,
 Которые прогнали невежества всю тьму,
 Довольные собой примеры показали,
 Что счастливо они на свете пребывали,
 Труды их принесли велику пользу нам,
 Осталась память их к позднейшим временам.

Такія радкі мог напісаць толькі перакананы асветнік, перадавы для свайго часу чалавек. І мы можам ганарыцца, што ў нялёгкім XVIII стагоддзі ён жыў і выкладаў у Полацку, пашыраў тут ідэі рускіх пісьменнікаў-класікаў. Творчасць Сакольскага непасрэдна не належыць беларускай літаратуры. Але яна належыць тагачаснай шматмоўнай літаратуры Беларусі.

Вось з якімі цікавымі творамі і з якой незаслужана забытай пісьменніцкай асобай пазнаёміў нас «Журнал» Полацкага вучылішча, што захоўваецца ў адным з мінскіх архіваў.

В АКОЛ ПАРНАСА ЗАБЕЛЬСКОЙ КАЛЕГИИ

«Журнал» Полацкага вышэйшага народнага вучылішча, аб якім ішла гаворка ў папярэднім раздзеле, выклікаў у мяне роздум вось у якім кірунку. Побач жа з гэтым вучылішчам у канцы XVIII — пачатку XIX стагоддзяў на Полаччыне, каля Дрысы, дзейнічала яшчэ адна вельмі цікавая навучальная ўстанова, яшчэ адна сядзіба музаў — Забельская дамініканская калегія. Рыторыку і паэтыку ў ёй выкладалі Каятан Марашэўскі і Міхал Цяцёрскі (апошняга дагэтуль чамусьці называюць то Цяцёрскім, то Цэцёрскім, хаця сам ён выразна падпісваўся: Цяцёрскі). Абодва яны варты самай пільнай нашай увагі. І вось чаму. У часы, калі ў грамадскай сферы беларуская мова была амаль зусім выцеснена польскай, лацінскай, стараславянскай мовамі, забельскія «прафесары» аднымі з першых пачалі пісаць на пагарджанай «мужыцкай» гаворцы. Марашэўскаму належыць «Камедыя», напісаная і пастаўленая ў Забельскай калегіі ў 1787 годзе. У адпаведнасці з тагачасным моўным «расслаеннем» селянін Дзёмка («хлоп») і яўрэй-карчмар («жыд») гавораць у «Камедыі» па-беларуску, прадстаўнікі ж пануючых класаў (тры браты-шляхціцы), а таксама чорт — на польскай мове. Беларускі тэкст займае прыкладна тры пятае часткі твора. Цяцёрскі ж зрабіў польска-беларускую пераробку камедыі Ж.-Б. Мальера «Доктар па прымусу» («Le Médecin malgré lui»). Паколькі ў дамініканскай калегіі вучыліся толькі хлопчыкі і не было каму (ды і не выпадала) выконваць жаночыя ролі, забельскі драматург замяніў жонку галоў-

нага героя Марціну братам Марцінам, Жакліну — падчасым Войткам, а дачку Геронта Люцынду, вакол якой разгарэўся ўвесь сыр-бор, пакінуў па-за сцэнай, ад чаго істотна змянілася кампазіцыя п'есы. Месца селяніна Цібо і яго сына Перэна ў чацвёртым акце занялі «хлоп» Хвёдар і яго сусед Апанас, якія, у адрозненне ад іншых персанажаў, размаўляюць на беларускай мове. «Доктар па прымусу» быў напісаны Цяцёрскім і пастаўлены вучнямі ў тым жа 1787 годзе.

Такім чынам, 1787 год можна лічыць этапным у развіцці беларускай літаратуры. На самай справе. Упершыню на аснове школьных інтэрмедый нарадзілася беларуская (ці, дакладней, беларуска-польская) драма. І, што самае важнае, яе героі гавораць ужо не на старажытнай беларускай, у многім кніжнай мове, а, як устанаўлівае ў I томе «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» (Мінск, 1967) вядомы мовазнаўца А. Жураўскі, на жывой народнай гаворцы паўночнага ўсходу Беларусі. У аснову правапісу быў пакладзены фанетычны прынецп. У творах Марашэўскага і Цяцёрскага яскрава праявіліся ўласцівыя беларускай мове аканне і яканне, дзеканне і цэканне, нескладовае «ў». Усё гэта дае падставу аднесці забельскіх драматургаў да першых (або адных з першых) прадстаўнікоў новай беларускай літаратуры. Адтуль, з Забельскай калегіі, ідзе перарывістая лінія развіцця, якую ў 40-х гадах XIX стагоддзя прадоўжыў сваёй дзвюхмоўнай «Ідыліяй» («Сялянкай») В. Дунін-Марцінкевіч.

На шчасце, «Камедыя» Марашэўскага і «Доктар па прымусу» Цяцёрскага, напісаныя лацінкай, дайшлі да нас у рукапісу, які цяпер захоўваецца ў Цэнтральнай бібліятэцы АН Літоўскай ССР (фонд 18, справа 201). Поўны тэкст «Камедыі» быў яшчэ ў 1911 годзе апублікаваны акадэмікам У. М. Ператцам у яго вялікай працы «К історыі польскаго и рускаго народнаго театра». Потым, у 1920 годзе, скарочаную публікацыю кірыліцай зрабіў на старонках мінскай газеты «Беларусь» акадэмік Я. Ф. Карскі. З некаторымі скарачэннямі «Камедыя» змешчана таксама ў «Хрэстаматыі па старажытнай беларускай літаратуры», складзенай А. Коршунавым (Мінск, 1959). Мова селяніна і яўрэя тут перакладзена з лацінкі на кірыліцу, дыялогі ж астатніх персанажаў даюцца ў адпаведнасці з

арыгіналам — лацінкай, на польскай мове. Тэкст «Камедыі» даследаваўся ў навуковых працах Я. Усікава («Беларуская камедыя», Мінск, 1964) і П. Ахрыменкі (у яго раздзеле для I тома «Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры», Мінск, 1968). Не быў абыдзены ўвагай і «Доктар па прымусу». У варшаўскім часопісе «Русский филологический вестник» яшчэ ў 1909 годзе была апублікавана вялікая праца А. Сычэўскай «К вопросу о Мольере в польской драматической литературе XVIII ст.», дзе польска-беларуская пераробка п'есы дэтальна супастаўляецца з французскім першаўзорам. Як бачым, на выдаўцоў і навуковых каментатараў творах Марашэўскага і Цяцёрскага адносна ўсё ж пашанцавала.

А аўтарам твораў? Што мы можам сёння сказаць пра саміх аўтараў «Камедыі» і «Доктара па прымусу»? Дзе і калі яны нарадзіліся і памерлі? Што напісалі яшчэ? Якія былі іх сацыяльныя погляды і літаратурныя густы?

І што мы, урэшце, ведаем пра Забельскую калегію? Дзе яна знаходзілася? Выпадкова ці не выпадакова менавіта ў ёй былі напісаны і пастаўлены абедрэ беларуска-польскія п'есы? Ці існавала ў ёй больш-менш акрэсленае літаратурнае асяроддзе? Свой, няхай і маленькі, літаратурны Парнас?

Павінны ж дзесьці існаваць аналагічныя полацкаму «Журналу» матэрыялы Забельскай калегіі, ператворанай у XIX ст. у гімназію!

Толькі дзе?

Пошукі я рашыў пачаць з Беларускай Савецкай Энцыклапедыі. З чацвёртага тома, што на літару «З».

Забельскай калегіі ў чацвёртым томе не аказалася.

Тады пазваніў загадчыку рэдакцыі геаграфіі і геалогіі БелСЭ Я. Якубоўскаму: дзе тыя Забелы?

З дапамогай Я. Якубоўскага Забелы (ці, як іх цяпер сталі чамусьці называць у адзіночным ліку, Забель) знайшліся ў Верхнядзвінскім (раней Дрысенскім) раёне Віцебскай вобласці, паміж Верхнядзвінскім і Полацкам. Цяпер гэта Валынецкі сельскі Савет. У артыкуле пра вёску Валынцы, змешчаным у 2-м томе БелСЭ, адзначана, што раней паблізу яе існавала Забельская гімназія, дзе ў першай палове XIX стагоддзя вучыўся беларуска-польскі пісьменнік Арцём Вярыга-Дарэўскі.

Гімназія ці калегія ў цёмнай беларускай вёсачцы, якая не ўдастоілася нават, каб самастойна ўвайсці ў БелСЭ? У XVIII стагоддзі? Адкуль?

І тут успомнілася: калегія ж існавала не самастойна, а пры дамініканскім кляштары, як канвікт (колішні адпаведнік школы-інтэрната).

З мноства літаратуры пра кляштары на тэрыторыі Рэчы Паспалітай вывудзіў кнігу Валыняка (Яна-Марка Гіжыцкага) «Звесткі пра дамініканаў Літоўскай правінцыі», выдадзеную ў 1917 годзе ў Кракаве на польскай мове. Аўтара ў першую чаргу цікавіла не калегія, а сам кляштар. Аказваецца, «фундавалі» яго ў пачатку XVIII стагоддзя прадстаўнікі заможнага мясцовага роду Шчытоў-Забельскіх (сёння цяжка ўстанавіць, ці Забелы былі названы па прозвішчу Забельскіх, ці наадварот). Кляштар быў даволі багаты — яму належала ажно 487 сялянскіх «дымоў», г. зн. хат. Забельскія дамінікане мелі свае агароды, пасекі, млыны, сваіх рамеснікаў. Усё гэта і дазволіла ім адчыніць тут у 1760 годзе аптэку, а крыху пазней (дату Валыняк не называе) — і калегію. У канцы XVIII стагоддзя, паведамляецца ў кнізе, яе папераменна ўзначальвалі Часлаў Папроцкі, Казімір Вяшчыцкі і Алан Кавэцкі.

А можа, што падкажа шматтомны «Польскі біяграфічны слоўнік»? Праўда, Марашэўскага ў ім не будзе — том на літару «М» яшчэ толькі рыхтуецца. Але Міхал Цяцерскі ў адным з даваенных тамоў можа аказацца.

Не, Міхала Цяцерскага ў чацвёртым томе «Польскага біяграфічнага слоўніка» не аказалася. Але затое ёсць іншыя Цяцерскія, таксама літаратары, таксама звязаныя з Забельскай калегіяй. Найбольш значная сярод іх асоба — Фаустын Цяцерскі. Ён нарадзіўся ў Варміі* ў 1760 годзе. У Вільні атрымаў ступень доктара філасофіі і тэалогіі. З 1790 года працаваў пракуратарам Літоўскай правінцыі дамініканаў. Падтрымліваў паўстанне пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі. У 1797 годзе ўзначаліў разгалінаваную змову супраць імператара Паўла I — так званую Віленскую асацыяцыю. 2 снежня 1797 года сенат прыга-

* Вармія — гістарычны раён Польшчы, раней населены старажытна-прускім племенем вармаў. Цяпер — тэрыторыя Ольштынскага ваяводства Польскай Народнай Рэспублікі.

варыў яго за гэта да катаргі, кляймення і рвання ноздраў. Пазней Павел I крыху злагодзіў прысуд. Катаргу Ф. Цяцерскі адбываў у Нерчынскіх шахтах. Праз чатыры гады, памілаваны Аляксандрам I, вярнуўся з Сібіры, пасяліўся ў Забелах і працаваў выкладчыкам у калегіі. Пісаў там успаміны, гісторыю «Літвы». Памёр у 1832 годзе ў Папорцях каля Коўна.

Брат Фаустына Фелікс (1774—1826) таксама быў доктарам філасофіі і тэалогіі, таксама выкладаў у Забельскай калегіі. Напісаў там на лацінскай мове падручнік па рыторыцы і паэтыцы. Двойчы, у 1806 і 1808 гадах, выдаваў у Гродне падручнік па эксперыментальнай фізіцы. І вёў... канфідэнцыяльныя размовы з Аляксандрам I аб яго пераходзе ў каталіцызм.

Трэці з Цяцерскіх, пляменнік Фаустына і Фелікса Себасцьян, літаратурнымі здольнасцямі не вызначаўся. У гісторыю ўвайшоў тым, што арыштаваны ў кастрычніку 1797 года ў Гродне, па дарозе на нелегальны загранічны з'езд змоўшчыкаў, выдаў Віленскую асацыяцыю. Ды і цяжка было не выдаць: пры вобыску ў каўняры яго фрэнка знайшлі антыўрадавыя паперы, патаемную шыфрорку і ключ да яе. Ні спроба пакончыць жыццё самагубствам, ні поўнае прызнанне не выбавілі Себасцьяна ад пажыццёвай катаргі. Адбываў ён яе ва Усходняй Сібіры.

А можа, Міхал Цяцерскі быў братам або пляменнікам Фаустына і Фелікса? Можа, што-небудзь выясняць дзве друкаваныя крыніцы, указаныя пры артыкулах аб Цяцерскіх у «Польскім біяграфічным слоўніку»?

Першая — «Дзённікі» Фаустына Цяцерскага, выдадзеныя на польскай мове ў Львове ў 1865 годзе. Другая — навуковая праца Антона Мілера «Першая пасля падзелаў літоўская канспірацыя» (Кракаў, 1936).

Знаёмства з львоўскім выданнем расчаравала мяне. Вядомы польскі літаратар Аўгуст Бялёўскі пісаў у прадмове, што «Дзённікі» друкаваліся не па арыгіналу, а па недакладнай копіі. Нейкім чынам яна трапіла да львоўскага антыквара без пачатку і без канца, без многіх старонак. Копія была зроблена неразборлівым почыркам. Да таго ж нехта Люцыян Татамір, які рыхтаваў яе да выдання, парабіў самавольныя змены і скарачэнні. Усё гэта абясцэньвала навуковую вартасць крыніцы, рабіла яе ненадзейнай.

Той жа А. Бялёўскі выказваў надзею, што з цягам часу будзе знойдзены больш поўны рукапіс «Дзённікаў», а можа, і іх арыгінал.

Намнога карысней аказалася праца А. Мілера. Яна мне прыадкрыла забытую старонку нашай гісторыі. Аказваецца, Віленская асацыяцыя, першая ў Беларусі і Літве антыцарская змова, мела шматлікія адгалінаванні. Ніткі ад яе ішлі на Валынь і далей — у Мілан і Стамбул, да будучага кампазітара М.-К. Агінскага, які ведаў пра змову і пісаў пра яе. З Віленскай асацыяцыяй былі звязаны асацыяцыі ў Гродне, Мінску, Брэсце. Змоўшчыкі мелі сваіх прыхільнікаў у Свіслачы, Дзярэчыне, Ружанах, Кобрыне, Слоніме, Ашмянах. Пісар ашмянскага магістрата Юзаф Харашэўскі, напрыклад, меў паперы, якія заклікалі да «паўстання сярод тутэйшага народа». Імкнучыся да «паляпшэння свайго лёсу», патрыёты арыентаваліся на французскую рэвалюцыю 1789 года, на ўрад, зброю і святло найяснейшай французскай рэспублікі».

За ўдзел у канспірацыі было арыштавана звыш 70 асоб. Адна з іх, жыхар Ліды Тадэвуш Крушынскі, быў абвінавачаны ў тым, што ад імя Касцюшкі «заклікаў народ да ўзброенага дзеяння», і пастаўлены ў Вільні пад шыбеніцу, дзе «пасля спалення ягонага пасквіля» кат даў яму 25 палак і заклімаў гарачым жалезам шчокі. Перад пецябургскім сенатам сталі Цяцёрскі, брэсцкі суддзя Снежка і некалькі іх паплечнікаў. Характэрна, што патрыётаў у сенаце падтрымаў Г. Р. Дзяржавін. На працэсе ён задаў генерал-пракурору сената пытанне: «Хіба былі вінаваты Пажарскі, Мінін і Паліцын, што хацелі скінуць польскае ярмо і ўчынілі змову?» «Наадварот», — адказаў паэту Макараў. «Дык чаму ж тады так сурова пакараны гэтыя няшчасныя людзі, якія хацелі выбавіць сваю айчыну?» — зноў спытаў Дзяржавін. Даведаўшыся назаўтра пра інцыдэнт, Павел I папярэдзіў паэта: «Ты, не умничай!»

Для мяне найбольш важнымі былі тыя старонкі кнігі А. Мілера, дзе гаварылася, што «рэспубліканец» Ф. Цяцёрскі цікавіўся беларускім фальклорам, выкарыстоўваў яго ў «Літоўскай хроніцы», якая, пісаная на лацінскай мове, да вайны захоўвалася ў бібліятэцы Віленскага ўніверсітэта. І яшчэ: Міхал Цяцёрскі, значылася на старонцы 147 кнігі, сапраўды быў братам Фаустына і Фелікса,

а значыць — і сынам іх бацькі Яна, што паходзіў з Варміі. Памёр ён праз 10 год пасля пастаноўкі свайго «Доктара па прымусу» — 12 верасня 1797 года. Мілер сведчыць, што ў віленскай бібліятэцы захоўваўся таксама рукапіс трагедыі М. Цяцёрскага «Вольнасць і няцнота», датаваны чамусьці... 1818 годам.

Такім чынам, дзякуючы «Польскаму біяграфічнаму слоўніку» і працы А. Мілера мы ўстанавілі некаторыя факты біяграфіі Міхала Цяцёрскага: дату яго смерці, яго блізкае сваяцтва з перадавымі для свайго часу людзьмі, яго небеларускае паходжанне. Небеларускае? Тады лагічна ўзнікае пытанне, адкуль Цяцёрскі ведаў беларускую мову. Бо валодаў жа ён ёю нядрэнна. Праўда, крыху горш, чым Марашэўскі. У беларускіх сцэнах «Доктара па прымусу» можна сустрэць такія штучныя словы, формы слоў і іх спалучэнні, як «зкруздоная», «цюнгнене», «глідзя», «йіна», «ішчош», «ажоб», «парадзяв», «давог» і інш. У «Камедыі» Марашэўскага такіх не знойдзеш. Але Цяцёрскі ўсё ж ведаў полацкую гаворку, адчуваў яе сакавітасць, яе нюансы. Не супраць быў увесці грубаватае народнае слоўца накшталт «шуплю» або «сціпкалася». Ці возьмем словы Апанаса, які расказвае пра хваробу сваёй маці: «Колькі нешта яе падпіраюць часта, як падпора ў пераплаце, а як возьміць гвалту крычаць, дык мы аж з хаты, прападзі яно, уцякаем, да ўсё нешта яе кідае, то на тую, то на сюю старану, толькі што хаты ні разломіць, біяся вобсцяну галавой, да тагды ей угадзіць, браце, трудна, ходзім, ходзім, як кала чорта якога, усе, а іна нічога ня любіць, усё ей працівна, усё крычыць, ашалевшы». Каб так напісаць, трэба было пражыць на беларускай зямлі, у Забелах, не год і не два!

Дык як жа тады быць з вармінскім паходжаннем Цяцёрскага?

Па-мойму, вывад напрашваецца толькі адзін. Сям'я Цяцёрскіх аказалася ў Варміі часова. Бо чым жа тады вытлумачыць яўна беларускае (ад цяцеры) паходжанне іх прозвішча?! Лагічна дапусціць думку, што ўся сям'я, на чале з бацькам, па нейкай прычыне, напрыклад, у сувязі з адыходам Варміі да Прусіі, які адбыўся згодна з падзеям Рэчы Паспалітай 1772 года, вярнулася ў родную Беларусь, у Забелы. Не выпадкова ж Цяцёрскія, куды б іх

ні закінуў лёс, зноў цягнуліся і вярталіся на Полаччыну. Відаць, была тут для іх нейкая прыцягальная сіла!

А яшчэ кніга А. Мілера падказала мне, дзе могуць быць невядомыя рукапісы Марашэўскага і Цяцёрскага. У Вільнюсе, у Навуковай бібліятэцы Вільнюскага універсітэта імя В. Міцкявічуса-Капсукаса. Паўторна гэтая бібліятэка адрадзілася на базе колішняй Віленскай публічнай бібліятэкі. А туды пасля паражэння паўстання 1863 года звозілі рэдкія кнігі і рукапісы з закрытых кляштараў амаль з усёй Беларусі і Літвы.

Зноў еду ў Вільнюс, уладкоўваюся ў тым жа «літаратурным падвор'і», міма колішняга губернатарскага палаца і помніка К. Данялайцісу іду ва ўніверсітэцкую бібліятэку, узнімаюся па прыступках, якія, мабыць, памятаюць крокі Міцкевіча і Лелевеля.

Рукапісы, звезеныя па загаду Мураўёва, сёння пераважна знаходзяцца ў трэцім фондзе, апісаным у міжваеннае дваццацігоддзе вядомым бібліёграфам М. Брэнштэйнам. У фондзе — многа матэрыялаў па XVIII стагоддзю. Знаходжу два беларускія сатырычныя вершы, прысвечаныя Сямігадовай вайне, дзве свецкія песні, роднасныя тым, што захоўваюцца ў бібліятэках Кракава, Варшавы, Курніка, Львова («Тэкст скачны» і «Тэкст втуры той жа кампазітуры»), паэтычную калядку, запісаную ў Глыбокім. Гартаю каталог ружанскай бібліятэкі Сапегаў, трактаты па філасофіі, напісаныя выкладчыкамі школ тагачаснай Беларусі. На жаль, не ўсе сабраныя пасля 1863 года матэрыялы яшчэ апісаны. Асабліва гэта датычыцца нот. Выпадкова ўдалося ўстанавіць, што ў неапісанай, а таму і недаступнай частцы бібліятэчных збораў павінны быць музычныя творы такіх кампазітараў Беларусі XVIII стагоддзя, як Эўзэбіюш Міхалевіч з Полацка, Дэльфін Мікалаеўскі і Францішак Прамнітц са Слоніма, Міхал Кавалеўскі і Юзаф Казлоўскі з той жа Забэльскай калегіі. Што ж, прыйдзеца пачакаць, пакуль той фонд апрацуюць і зробіць даступным для чытачоў...

А вось і першыя рэальныя забэльскія «ластаўкі». Пад нумарам 1612 у трэцім фондзе знаходзіцца лацінскі падручнік рыторыкі Міхала Цяцёрскага, пісаны ў Забелах у 1784 годзе. Пад нумарам 132 — працяг «Дыярыуша падарожжа» Фаустына Цяцёрскага па кляштарых Беларусі ў

пачатку XIX стагоддзя. Пад нумарам 1471 — рукапіс падручніка Фелікса Цяцёрскага па фізіцы. Пад нумарам 5 — пераплеценны ў адзін канвалют «дысертацыі», абаронены ў Забэльскай калегіі з 1807 па 1813 год. Сярод тэалагічных сустрэкаюцца і «свецкія»: нехта Юзаф Тамашэвіч даследуе хімічны склад паветра, а Амброжы Валотка — «узрост навук». У тым жа канвалюце пераплечена польская вершаваная трагедыя ў пяці актах «Адкрыццё Амерыкі», невядома калі, дзе і кім напісаная. Усе гэтыя знаходкі патрабуюць асобай гаворкі спецыялістаў у той або іншай галіне.

На жаль, «не аказалася на месцы» (нават пры паўторным заказе) рукапісу, які найбольш мяне інтрыгаваў, — «Гісторыі» Цяцёрскага (у картатэцы, складзенай Брэнштэйнам, яна значыцца пад нумарам 135). Таму і не мог спраўдзіць указаны Мілерам факт, што ў сваёй «Гісторыі Літвы» Ф. Цяцёрскі выкарыстаў запісы беларускага фальклору.

Не знайшлося слядоў і трагедыі М. Цяцёрскага «Вольнасць і няцнота», якая паводле Мілера таксама павінна была захоўвацца ў бібліятэцы Вільнюскага універсітэта. З горыччу гавару аб гэтым бібліятэкарцы.

— Так, — пагаджаецца яна, — рукапісы, асабліва найбольш патрэбныя, часам знікаюць пры таямнічых, нявысветленых абставінах. Але не бяследна. Раю вам пашукаць Цяцёрскіх у рукапісным адзеле Цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай ССР. Там ёсць многа матэрыялаў, якія раней былі нашымі. У час першай сусветнай вайны іх вывезлі ў Маскву. А потым, у пачатку 20-х гадоў, яны былі вернуты ў наш горад у адпаведнасці з савецка-польскім пагадненнем. Але вернуты не ва універсітэцкую бібліятэку, а ў бібліятэку імя Врублеўскіх, сённяшняю акадэмічную. Здаецца мне, што яе фонды 16, 17 і асабліва 18 цалкам складаюцца з рукапісаў, сабраных у мураўёўскія часы ў Публічнай бібліятэцы.

І сапраўды, як гэта мне раней не прыйшло ў галаву пашукаць там, дзе знаходзяцца арыгіналы «Камедыі» і «Доктара па прымусу»? У тым жа 18 фондзе! Зноў, у каторы раз, іду ў двухпавярховы палац, які стаіць на беразе Нерыс, а па-нашаму — Віліі. Будаваў яго для сябе адзін з магнатаў Тышкевічаў, але потым прадаў пад біб-

ліятэку вядомаму адвакату Тадэвушу Врублеўскаму — таму самаму, які бясplatна абараняў перад царскім судом многіх беларускіх сялян. У 1925 годзе, паміраючы, Врублеўскі завяшчаў бібліятэку гораду, а ў 1941 годзе яе пераняла маладая Акадэмія навук Савецкай Літвы.

Першы ж дзень новага этапа пошукаў выдаўся ўдачным. Пад нумарам 204 васемнацатага фонда аказаўся арыгінал тых «Дзённікаў» Фаустына Цяцёрскага, аб знаходцы якіх марыў у 1865 годзе Аўгуст Бялёўскі. На рукапісе пазначана, што гэта «другі том больш значных прыгод» аднаго ссыльнага, які вярнуўся з Сібіры.

Другая частка «Дзённікаў», якую Фаустын Цяцёрскі пісаў па памяці ў 1806 годзе, жывучы ў Забелах, пачынаецца з правалу Віленскай асацыяцыі і з арышту аўтара. Вядома, мне больш хацелася, каб перада мной была не другая, а першая частка мемуараў. Тады я можа яшчэ што даведаўся б пра Міхала Цяцёрскага, які памёр напярэдадні правалу. Але што зробіш... Узброіўшыся павелічальным шклом, углядаюся ў мала разборлівую вязь дробненькіх літар.

...Са старонак «Дзённікаў» паступова паўставала постаць высакароднага і мужнага чалавека, перакананага ворага ўсякага дэспатызму. Перад арыштам ён паспеў спаліць усе паперы, што маглі б зашкодзіць сябрам. У час допытаў хацеў прыкончыць нажом усемагутнага віленскага саноўніка Рэпніна. У Пецярбургу збіраўся кінуць Паўлу І гнеўнае: «Пі кроў», але імператар, нібы прадчуваючы гэта, не з'явіўся на пасяджэнне сената. Па дарозе ў Сібір, якая вяла праз Ноўгарад, Цвер, Маскву, Казань, Табольск і Іркуцк, абараняў слабейшых вязняў, смела гаварыў праўду канвойным. Ф. Цяцёрскі са спачуваннем і сімпатыяй ставіўся да заняволеных мясцовых народаў. Абураны здзекамі царскіх чыноўнікаў над безабароннымі чувашамі, ён запісаў: «Вось так мы сёння пагарджаем народамі, які лічыцца народамі дзікімі толькі таму, што ён не мае асветы і еўрапейскага полеру, а тымчасам бачна, што прырода шчодрa надзяліла чувашоў. Пры кожнай сустрэчы ўвачавідкі праяўляецца літасцінасць іх сэрцаў, якую ўжо згубілі ганарлівыя жыхары гарадоў».

У Сібіры Цяцёрскі прайшоў праз усе жахі катаргі. У Нерчынскіх шахтах раздробняў руду. Бачыў, як даве-

дзешыя да адчаю вязні кідаліся ў посуд з расплаўленым серабром. Галадаў, цярпеў здзекі п'яных наглядчыкаў. Але заўсёды заставаўся чалавекам, данамагаў іншым палітычным катаржнікам. У шахтах Цяцерскі сустракаўся з пугачоўцамі і «бунтаўшчыком» Крыстанькам, які паліў панскія маёнткі на Мазыршчыне, Аршаншчыне і Полаччыне, з графам Мантэнем, што да катаргі «доўга жыў у Беларусі, у Шклове». Мантэня абвінавацілі ў намеры... спаліць чарнаморскі флот. У знак пратэсту супраць самавольства царскіх улад загадкавы жыхар Шклова рашыў рэштку свайго жыцця правесці ў поўным маўчанні. І толькі Цяцерскаму Мантэнь адкрыў сваю душу.

Гады катаргі не зламалі Цяцерскага. Мясцовае чыноўніцтва не магло не ацаніць яго веды, здольнасці і высокія маральныя якасці. Атрымаўшы адносную свабоду, ён кожную вольную хвіліну аддаваў навуцы. Вывучаў сібірскі край, яго клімат, мінеральныя багаці. Апісваў па Лінею раслінны свет. Цікавіўся бытам і нормаўмі буратаў і тунгусаў. У выніку нарадзілася праца «Звесткі аб Сібіры», якая складае частку «Дзённікаў». У ёй Цяцерскі неаднаразова падкрэслівае свабодалюбства мясцовых народаў. Прыводзяцца, напрыклад, словы тунгуса, які сказаў аўтару: «Ці знае мяне імператар, ці ведае, што я ў гэтых бясконцых стэпах пасу свой статак? Або ж гэта яго трава? Або ж не сам я сябе кармлю? Навошта ж ён вяжацца да маёй душы?»

Аб тым, што «Дзённікі» пісаліся па памяці ў Беларусі, сведчаць параўнанні жыцця беларускага сялянства з жыццём сібірскіх народаў. Вось адно з іх: «Тут я павінен шчыра прызнаць, што нідзе не бачыў такога чорнага, занячышчанага і недапечанага хлеба, як цяпер бачу ў найнешчаслівейшай Белай Русі». У іншым месцы гаворыцца, што ў Сібіры «гаспадарчыя хаты не маюць іншых упрыгожанняў, апроча злепленай з гліны печы, якую часта сустранеш і на Белай Русі, апроча некалькіх абразоў, што вісяць у куце, а таксама стала і лавы». Цяцерскі з павагай і спагадай ставіўся да прыгоннага сялянства розных народаў — беларусаў, чувашоў, тунгусаў, буратаў.

Вось якім быў брат аўтара польска-беларускай пераборкі «Доктара па прымусу»! Фаустын Цяцерскі, манах у дамініканскай сутане, тым не менш быў рэспубліканцам,

ворагам царскага самаўладства. У «Дзённіках» нідзе не бачна асаблівай рэлігійнасці, набожнасці аўтара. Яго думкі звернуты да зямных спраў. Ён высмейвае забабоннасць і п'янства сібірскіх папоў. Эх, падумалася, быць бы яму не манахам, а дзяржаўным дзеячам, якабінцам! Ды ці мог ён выскачыць за рамкі сваёй супярэчлівай эпохі? У часы Асветніцтва на чале грамадска-літаратурнага руху часта становіліся людзі ў сутанах, якія мелі адносную свабоду дзеянняў: у Польшчы — Канарскі і Калантай, Літве — Давялайціс, на Украіне — Скаварада. Ніхто так не высмейваў тагачаснае духавенства, як польскі асветнік, аўтар паэмы «Манахамахія» Ігнацы Красіцкі. А ён жа быў біскупам Варміі, той самай Варміі, з якой звязаны і Цяцёрскія. Дык ці маем мы права адмоўна ставіцца да іх толькі на той падставе, што жыццё, імкненне да ведаў прымусілі іх ашрануць сутану?!

Сапраўднае ўяўленне аб поглядах К. Марашэўскага і М. Цяцёрскага могуць нам даць толькі іх творы. Тыя ж «Камедыя» і «Доктар па прымусу». І тыя, што яшчэ не знойдзены. Толькі дзе іх шукаць? На ўсякі выпадак заказваю вядомы рукапіс пад нумарам 201, які, здаецца, грунтоўна апісаны і Сычэўскай, і Ператцам, і беларускімі даследчыкамі. Адкрываю з'едзеную паразітамі скураную вокладку даволі ёмістага, у 96 лістоў двухбаковага тэксту забельскага рукапіснага зборніка. Ён складаецца з дзвюх частак, з двух асобных зборнічкаў. Лацінскі загаловак першай сведчыць, што гэта «Працяг твораў айца Каятана Марашэўскага, прафесара рыторыкі і паэтыкі Забельскай гімназіі». З трыццатага ліста пачынаецца другая частка, пісаная іншым почыркам. Каліграфічна выведзены на ўсю старонку лацінскі загаловак абяцае чытачу знаёмства з «Новым зборнікам» па рыторыцы і паэтыцы прафесара той жа гімназіі Міхала Цяцёрскага. У канцы кожнай часткі намаляваны кветачкі.

Але што гэта? Перад «Камедыяй», на 1—13 лістах, ідзе польская трагедыя Марашэўскага (почырк адзін і той жа) «Свабода ў няволі», чамусьці да гэтага часу не заўважаная даследчыкамі. Сюжэт яе ўзяты са старажытнарымскай гісторыі. Гаворачы словамі вершаваных інтэрмедый да твора, аўтар хоча «паказаць свету выдатную дабрачыннасць, заахвоціць усіх, каб імкнуліся толькі да яе». Даб-

рачыннасць — гэта найбольш высакародны камень, скарб, які не прападае. Не лёсам, не фартунай наканавана чалавеччае шчасце. Чалавек сам стварае яго дабрачыннымі дзеяннямі: толькі той «будзе мець удосталь шчасця, хто на яго заслужыць». Не трэба асабліва даказваць, што для свайго часу, калі лічылася, што чалавеччае жыццё прадвызначана нябесным лёсам, такія думкі гучалі дужа і дужа прагрэсіўна.

Трагедыя «Свабода ў няволі» якраз і прысвечана праслаўленню высакароднай дабрачыннасці. Рымскі палкаводзец Велізарый, галоўны герой п'есы, вышэй за ўсё ставіць інтарэсы айчыны. Ён заваяваў для яе мір. Ён патрабуе ад усіх сумленнага выканання сваіх абавязкаў, захавання законаў. Ён клапаціцца аб кожным салдаце, пытае ў воінаў, ці не крыўдзяць іх афіцэры. Асабліва высока цэніць Велізарый адукацыю: яна робіць чалавека разумным, дабрачынным, а таму і шчаслівым. Добрая адукацыя дапамагае пазбегнуць дрэнных учынкаў. Але што ж, скардзіцца рымскі палкаводзец (і яго скарга гучала ў XVIII стагоддзі вельмі актуальна), «калі не ўсе зважаюць на гэта; многія лічаць адукацыяй толькі здольнасць падабацца людзям, хаця пры гэтым крыўдзяць бліжніх, толькі заваяванне сабе павягі, хаця пры гэтым дапускаюць дрэнныя ўчынкі і знеслаўляюць бліжніх. Вось дзе хвароба, што ўсюды цяпер пануе».

Поспехі Велізарыя, яго папулярнасць у народзе, у войску выклікаюць зайздасць Нарсеса і іншых военачальнікаў. Нарсесу ўдаецца пераканаць імператара Юстыніяна, што Велізарый хоча захапіць карону. У прыступе гневу імператар загадвае асляпіць вернага палкаводца. Але нават аслеплены Велізарый ставіць грамадскае вышэй асабістага. Не ведаючы, што яго слухае Юстыніян, ён пераконвае набліжаных імператара, каб яны ўмацоўвалі дзяржаўную ўладу ў краіне. Прысаромлены цягліваасцю і мужнасцю Велізарыя імператар дае слова больш ніколі не слухацца «ліслівых дарадчыкаў». Ён адчувае адказнасць за свой учынак перад гісторыяй («што скажуць пра мяне патомкі?»).

Такім чынам, як гэтага і патрабавала класіцысцкая эстэтыка, дабрачыннасць у трагедыі ўзвялічана, а злачыннасць абняслаўлена. «Свабода ў няволі» давала забель-

скім шкалярам добры ўрок таго, што асабістыя пачуцці трэба падпарадкоўваць вышэйшаму, грамадскаму інтарэсу, што трэба ўмацоўваць законнасць у краіне. Для Рэчы Паспалітай, якая ў той час гінула якраз ад шляхецкай анархіі, гэта было адзінае, хоць ужо і перэальнае лякарства.

Пытанні ўлады ўзнімаюцца таксама ў польскай трагедыі Міхала Цяцёрскага «Сапар», змешчанай у забельскім зборніку на лістах 50—74. У параўнанні са «Свабодай у няволі» «Сапар» больш расцягнуты, яго дзеючыя асобы амаль не індывідуалізаваны. Гэта — абстрактныя ўвасабленні добра і зла, якія служаць ілюстрацыяй аўтарскай думкі. Але думка аўтара значная. Яна народжана ідэямі еўрапейскага Асветніцтва XVIII стагоддзя.

Змест «Сапара» прыкладна такі. У старажытнай Персіі пануе жорсткі кароль Артаксар. Супраць яго рыхтуецца бунт на чале з князем Арсасам. Дэспатызму Артаксара не падзяляе і яго сын Сапар. Ён выпускае на волю незаслужана асуджанага Ахора, брата свайго бацькі. У душы Сапара змагаюцца супрацьлеглыя пачуцці — сыноўняй вернасці, любові да бацькі і грамадзянскай адказнасці. Бачачы такое ўнутранае раздваенне юнака, Арсас прапануе яму далучыцца да бунту, каб выбавіць край і народ ад тыранскай улады. «Хочаш, бачу, — кажа Сапару Арсас, — лепш пляснець у падземных пакутах, чым ззяць мужнасцю і дабрачыннасцю. Што ж тады скажучь падданыя, якія спадзяюцца атрымаць ад цябе найвялікшае шчасце?» Свае намеры кіраўнік бунту тлумачыць так: «Хаця мне можа і не ўдасца справа, аднак мая слава будзе вечная, бо імкнуся я вызваліць народ з такога жорсткага ярма; ці хаця адпомшчу за крыўду продкаў; хай плыве кроў за кроў». Арсас заклікае народ да паўстання, да зброі, каб прывесці яго «да вольнай вольнасці», каб жорсткі Артаксар баяўся падданных, а не яны яго.

Аднак планы змоўшчыкаў сталі вядомыя каралю. Сапар трапіў у падзямелле. Думаючы, што гэта кара за яго вызваленне, з чужой зямлі дабравольна вярнуўся да Артаксара Ахор. Войскі Арсаса акружылі каралеўскі замак. Ды сілы няроўныя. Арсас канчае жыццё самагубствам. Але фінал усё ж аптымістычны. Артаксар пераканаўся, што зло непазбежна нараджае зло. Ён ужо шкадуе, што

загадаў пакараць Сапара смерцю, і нават хоча кончыць жыццё самагубствам. На шчасце, слугі не выканалі загад караля. Сапара прыводзяць перад трон тырана, які перастаў быць тыранам. Такая саладжавая і нечаканая развязка зніжае агульны пафас твора. Але яна прадыктавана «выхаваўчым аптымізмам» Асветніцтва, якое сцвярджала, што няма такога дрэннага чалавека, якога нельга было б перавыхаваць.

Сённяшні чытач «Сапара», вядома ж, не можа прыняць абстрактнага, чыста асветніцкага маралізатарства Цяцёрскага, які мысліў катэгорыямі пазакласавымі, пазагістарычнымі. Але ёсць у яго трагедыі ідэя, якая ставіць Цяцёрскага ўпоравень з лепшымі людзьмі свайго часу, узвышае над К. Марашэўскім і нават І. Сакольскім. «Свабода ў няволі» — гэта толькі заклік да ўмацавання абсалютнай улады, безагаворачнага падпарадкавання ёй прыватных інтарэсаў. Цяцёрскі ж паказвае, што ўлада бывае не толькі добрая, але і дрэнная, несправядлівая. Ён пайшоў далей, чым Сакольскі, які ў сваіх одах таксама асуджаў тыранства. У «Сапары» сцвярджаецца права народа звергнуць дрэнную ўладу. Сімпатыі аўтара — яўна на баку бунтара Арсаса і пакрыўджанага Артаксарам Сапара. Ці не гэтымі тыранаборчымі ідэямі натхняліся Фаустын Цяцёрскі, яго папчечнікі, калі яны арганізоўвалі першую ў Беларусі і Літве змову супраць царскага дэспатызму?!

Аднак адна п'еса — яшчэ малаважкі доказ радыкальнасці поглядаў яе аўтара. Трэба шукаць далей. Загалоўкі ж на зборнічках Марашэўскага і Цяцёрскага сведчаць, што гэта не першая іх спроба п'яра, што гэта працяг ранейшых практыкаванняў па паэтыцы і рыторыцы.

А што, калі перагледзець надрад усе рукапісы васемнацатага фонда? Не такі ён ужо і вялікі — нейкіх 250 адзінак.

Першы ж рукапіс аказаўся «Практыкаваннямі» па рыторыцы і паэтыцы таго ж Міхала Цяцёрскага. Ён такога ж фармату, што і папярэдні, але значна таўсцейшы па аб'ёму, у 170 лістоў. У зборніку — творы, якія выконваліся ў Забэльскай калегіі ў 1789—1792 гадах, — трагедыі, камедыі, арацыі і нават цэлая аперэта. Відаць, ва ўрачыстыя святы (напрыклад, з выпадку заканчэння школьнага года, у дзень патрона забэльскага касцёла) тут ладзіліся

цэлыя прадстаўленні. Спачатку вучні дэманстравалі сваё аратарскае майстэрства; потым ішла «высокая» трагедыя на антычны сюжэт, а ў заключэнне ставілася «нізкая» камедыя. У адпаведнасці з эстэтыкай класіцызму, проста-народдзе, а з ім і беларуская мова маглі з'явіцца і з'яўляліся толькі ў камедыі. «Узвышаныя» ж матэрыі патрабавалі «высокай» мовы — лацінскай або польскай.

Розныя старонкі «Практыкаванняў» запоўнены рознымі почыркамі. Цяжка ўстанавіць, дзе тут рука аўтара, а дзе — перапісчыка. Але почырк М. Цяцёрскага, знаёмы па напярэдняму зборніку, распазнаць лёгка. З вялікай доляй верагоднасці можна сказаць, што менавіта яму належаць арацыі «Пчолы» і «Аб ашчасліўленні чалавека», трагедыя «Фемістокл», праязічныя тэксты ў аперэце «Апалон-заканадаўца», камедыя «Шлюб, расстроены штучкамі Арлекіна» і проста «Камедыя». Усе яны напісаны на польскай мове.

Трагедыя «Фемістокл» многім нагадвае «Сапара». Тая ж барацьба ўзвышанага і нізкага, асабістага і грамадскага, любві да сям'і і любві да айчыны. Тая ж трагічная асоба «дзяржаўнага мужа», які раздзіраецца супярэчлівымі пачуццямі. Фемістокл праславіў родную Грэцыю. Але землякі пакрыўдзілі яго, і ён вымушаны быў шукаць прытулку ў персідскага караля Артаксеркса. Разам з ім прыехала дачка, якая знайшла ў Персіі сабе мужа. Фемістокл хоча вярнуцца на радзіму, хоча служыць ёй, але не ведае, як яго там прымуць. Можна, палічаць здраднікам? Ды і як жа тут без яго застанецца дачка? Грэчаскія паслы бачаць гэтыя ваганні і сапраўды тлумачаць іх як здраду радзіме. Артаксеркс прапануе Фемістоклу армію ў сто тысяч для таго, каб ён пайшоў супраць Грэцыі, адпомсціў за сваю крыўду і вызваліў сына, якому пагражаюць смерцю. Прыняць прапанову? Не, дакорам у вушах гучаць словы спартанскага пасла Агатокла: «Ідзіце, персу служыце, суровай зброяй мацярынскія ўнутранасці рэжце, рассыпце попел сваіх продкаў, раскідайце труны, заслужыла на гэта Грэцыя, калі са свайго ўлоння такіх агідных монстраў выдала». Адначасова Фемістокл не можа згадзіцца і з прапановай грэкаў, каб ён завёў персідскае войска ў пастку і загубіў яго. Гэта таксама здрада, недастойная воіна.

Дзе ж выхад? Выхаду, здаецца, няма. Фемістокл рашае

пакончыць жыццё самагубствам. «Не магу я, — кажа ён перад смерцю, — паставіць жыццё маё вышэй шчасця айчыны; таму хай лепш я загіну, чым дрэнны лёс мае напаткаць маю радзіму». Смерць Фемістокла прымірыла грэкаў і персаў. «Вялікі чалавек! — аданіў яго подзвіг адзін з воінаў. — Так ён любіў сваю айчыну!»

Як бачым, любоў да айчыны, здольнасць ахвяраваць сабой у імя яе шчасця была для забельскага асветніка вышэйшай меркай чалавечай дабрачыннасці. У гэтым сэнсе яго погляды сугучны поглядам лепшай часткі польскага і рускага Асветніцтва XVIII стагоддзя.

Патрыётам сваёй айчыны выступае Цяцерскі ў «Камедыі з пяці актаў». Яна накіравана супраць французаманіі, сляпога пераймання ўсяго чужаземнага, у абарону роднай (для Цяцерскага — польскай) мовы. Пан Бывальскі, герой «Камедыі», вярнуўшыся з-за граніцы, вучыць сына пана Глупскага добрым манерам. На радзіме яму ўсё здаецца горшым, чым у Францыі. «Хіба тут такі край, такое паветра, такія людзі?» — уздыхае ён, падкрэсліваючы сваю ўяўную адукаванасць. Нават французская кніжка, купленая на радзіме, здаецца яму горшай, чым такая ж, але купленая ў Францыі. На пытанне Глупскага, што рабіць, каб заваяваць добрую рэпутацыю, Бывальскі адказвае, што трэба ганіць усё сваё. Для яго культура зводзіцца толькі да вонкавага полеру, умення танцаваць і кланяцца. Бывальскаму і Глупскаму ў «Камедыі» супрацьпастаўлены рэзанёр Франтоцкі, які адстойвае класічную адукацыю, добрыя манеры.

Характэрна, што ў «Камедыі» ўпершыню ў творах забельскіх драматургаў з'яўляецца «лакальны каларыт». Падзеі адбываюцца не дзе-небудзь, а паблізу ад Валынцаў, на берагах Дрысы. Калі Франтоцкі даказвае Глупскаму, што Гарацый варты павагі, бо цяпер знаходзіцца на Елісейскіх палях, Глупскі найўна пытае: «Дзе ж тыя Елісейскія палі, ці далёка ад Валынцаў?» Расказваючы хлопцу аб бойцы з Франтоцкім, той жа Глупскі адзначае такую дэталю: «Ён кінуўся ад Дрысы, а я тым часам — ад Шмуйлы».

«Камедыя» М. Цяцерскага многім сугучна «Ідыліі» («Сялянцы») В. Дуніна-Марцінкевіча. У абодвух выпадках асуджаецца французаманія, героі надзелены прозві-

шчамі-характарыстыкамі, а назвай твора ўзята яго жанравая належнасць.

Менш удалася Цяцёрскаму пераймальна камедыя «Шлюб, расстроены штучкамі Арлекіна». Падзеі яе адбываюцца ў доме старога і скупаго Палішынеля. Да яго дачкі заляцаюцца адразу два канкурэнтны — Анзельм і Дарын. Хітры Арлекін абяцае абодвум дапамогу, з абодвух бярэ грошы. Але сумленны Памоцкі выводзіць «філюта» на чыстую ваду. Як навацыю ў камедыі можна адзначыць тое, што сярод персанажаў упершыню ў забельскім рэпертуары з'яўляецца жанчына — дачка Палішынеля Кларыя.

Сёння цяжка без карпатлівых супастаўленняў дакладна сказаць, які першаўзор лёг у аснову «Шлюба, расстроенага штучкамі Арлекіна» ды і іншых твораў Цяцёрскага і Марашэўскага. Але іх залежнасць ад заходнееўрапейскай драматургіі відавочная. Наогул трэба адзначыць, што ў XVIII стагоддзі праблема аўтарства выглядала намнога інакш, чым цяпер. Пераробка чужога твора, асабліва пры перакладзе, не лічылася плагіятам. «Парафраза», «адаптацыя», «імітацыя» ці «кампіляцыя» замежнай камедыі ці трагедыі лічылася нормай літаратурнага жыцця. Тэарэтыкі сцвярджалі, што пераймаючы чужую задуму, змест твора, напісанага на іншай мове, пісьменнік не толькі не становіцца плагіятарам, але і набывае права «на палову каштоўнасці свайго перакладу». Многія п'есы класіка польскай драматургіі XVIII стагоддзя Ф. Багамольца — гэта пераробкі камедыі Мальера. Мальераўскі «Доктар на прымусу» таксама неаднаразова «адапціраваўся» для польскіх патрэб. Упершыню да гэтай п'есы звярнулася нявіжская магнатка Ф.-У. Радзівіл (1754). Потым «Доктар на прымусу» ў перакладзе на польскую мову быў выдадзены ў Гродне (1783). У пэрагу такіх пераробак трэба разглядаць і «Доктара на прымусу» М. Цяцёрскага. Наватарства яго, калі так сказаць, заключалася ў тым, што ён не пабаяўся ўвесці ў мальераўскую камедыю беларускіх сялян. Дзякуючы яму Мальер упершыню загаварыў па-беларуску.

Аднак вернемся да «Практыкаванняў» М. Цяцёрскага. Найбольш значным творам, змешчаным у іх, мне ўяўляецца «Апалон-заканадаўца, або зрэфармаваны Парнас, апетэтка, якая складаецца з дыялогаў і спеваў». Тэкст яе пі-

саўся двума почыркамі. Празайчныя дыялогі, як ужо гаварылася, належаць Цяцерскаму, вершаваныя арыі — нейкаму другому аўтару. Тут жа ідзе партытура — для голасу (барытона, баса), хора і музычнага аркестра, які складаўся з двух кларнетаў, дзвюх скрыпак, альты, баса, габоя і іншых інструментаў.

У прадмове да аперэты гаворыцца, што напісана яна для спектакля з поваду заканчэння школьнага года. Аўтар абяцае навучыць, як адзіяць добрае «рыфматворства» ад дрэннага. Сапраўдная паэзія павінна быць не толькі прыгожай, але і карыснай: «Трэба таксама старацца зрабіць пісанне вершаў карысным, з'яўляецца ж яно толькі прыёмнай справай. Шлях да гэтага — знішчэнне забабонаў і ўстанаўленне добрых правіл. Вось у гэтым — уся мэта чатырох частак аперэты, дзе прыдумваецца баечка, нібы Апалон быў заканадаўцам навук».

Падзеі аперэты адбываюцца на Парнасе. Яна пачынаецца заклікам Апалона ўзяцца за зброю і гнаць лжэпаэтаў, якія не цэняць розум («толькі ён можа зрабіць чалавека шчаслівым»), спісваюць з розных неарыгінальных твораў і ўвогуле, падобна Мідасу, Плутусу і Бахусу, паводзяць сябе дужа непрыстойна. «Хіба я, — думае бог, — змагу надалей цярпець распусту? Хіба змагу дапускаць непрыцяляў да свайго боку? Ад заражанага Парнаса пачну я сваю рэформу і датуль не спынюся, пакуль яе не даведу да канца».

Нягледзячы на супраціўленне, Апалону ўсё ж удаецца «зрэфармаваць» Парнас. На ім застаюцца толькі дастойныя: Арфей, Феакрыт (уводзіў у свае творы сялян!), Эзоп (сваімі байкамі ён павучаў людзей!) і іншыя. Усе жыхары Парнаса ў фінале абяцаюць падпарадкоўвацца законам Апалона, заснаваным на розуме і гармоніі, як гэтага і патрабавала рацыяналістычная эстэтыка класіцызму.

Хаця падзеі аперэты адбываюцца на Парнасе, у антычныя часы, але аўтары, нібы забыўшыся пра жорсткія патрабаванні адзінства часу, месца і дзеяння, прымушаюць Апалона займацца і справамі XVIII стагоддзя. Яўна да бацькоў, якія з'ехаліся на заканчэнне школьнага года, адрасаваны словы антычнага бога аб тым, што заняўдбаны цяпер навукі. «Не патрабуюць ужо бацькі выдатных по-

спехаў ад сваіх сыноў, бо дзеля абы-якога глупства прызвычайліся браць іх дамоў і затрымліваць там даўжэйшы час пад выглядам, што рыхтуюць іх да далейшых заняткаў. Пройдзе месяц, другі, а татулька ці матулька не хочаць выпусціць сыночка з улоння свайго».

І яшчэ адна акалічнасць прымушае нас звярнуць пільную ўвагу на аперэту «Апалон-заканадаўца». Побач з багамі і антычнымі пісьменнікамі паўнапраўным гаспадаром адчувае сябе на Парнасе... звычайны селянін. У чацвёртай сцэне трэцяга акта ён спявае, звяртаючыся да Гесіхора, такую арыю (падаю ў падрадкавым перакладзе з польскай мовы): «Ты павінен лічыць для сябе шчасцем, што можаш знаходзіцца побач з намі. Бо мы гэта лічым сваім няшчасцем — чым тут дапаможаш. Ты пагарджаеш намі, сялянамі. Я таксама пагарджаю табой разам з суседзямі». І, мабыць, селянін пачаў уводзіць на Парнасе свае парадкі і густы, бо Гесіхор скардзіцца: «А тут мяне Апалон да мужыкоў пасылае. Нават заўважыў я, што лютня мая ўжо ў мужыцкую ператварылася дудачку».

Ці не адсюль вядзе адна з нітак да нашага «Тараса на Парнасе», дзе беларускі селянін таксама паводзіць сябе з антычнымі багамі, як роўны з роўнымі?!

...Неяк вечарам, здаючы рукапіс дзяжурнаму, я звярнуў увагу на лісток выкарыстання. На ім значылася, што некалькі год назад з «Практыкаванняў» была зроблена фотакопія для невядомага мне польскага даследчыка. Адрозна ж я, зразумела, кінуўся да бібліятэкараў з зацікаўленымі пытаннямі. Хто рабіў заказ? Ці выкарыстаў? Ці былі публікацыі?

У адказ мне працягнулі другі нумар часопіса «Музыка» за 1968 год. У ім быў артыкул Ежага Голаса «Апалон-заканадаўца», школьная опера часоў Асветніцтва». Нягледзячы на некаторыя рысы барока аўтар лічыць гэты твор «праяўленнем асветніцкіх тэндэнцый», бо яго стваральнікі выступаюць за «выпраўленне» паэзіі, супраць «вакхічных і аркадыйскіх наслаенняў». Голас даволі высока ацэньвае вартасці лібрэта, аднак, на яго думку, «музыка ўзвышаецца над тэкстам сваім мастацкім узроўнем і прафесіяналізмам». Як вакальна-інструментальныя партыі, рэчытывы, так і чыста інструментальныя часткі маюць «характар, тыповы для эпохі класіцызму». У той час, як

вакальныя партыі спяваліся, відаць, аматарамі, даволі складаныя інструментальныя партыі павінны былі выконвацца прафесіянальнай капэлай.

«Улічваючы музычныя якасці,— піша ў заключэнне польскі даследчык,— «Апалон-заканадаўца» заслугоўвае, каб яго ўключыць у рэпертуар спектакляў старажытнай музыкі, асабліва калі — у адпаведнасці з густам эпохі — у антрактах дапоўніць яе адпаведнымі камічнымі інтэрмедыямі». Паводле слоў Голаса, за пастаноўку забельскай аперэты ўзяўся варшаўскі камерны тэатр на чале з С. Саткоўскім.

Прачытаўшы са спазненнем на некалькі год (за ўсёй перыёдыкай цяжка прасачыць) артыкул Голаса, я падумаў, што ў адной вельмі істотнай дэталі магу яго дапоўніць. Ён змог расшыфраваць толькі адно імя забельскага кампазітара, выпісанае ў правым ніжнім кутку першай старонкі аперэты,— Рафаэль. Прозвішча ж пры мікрафільмаванні было «абрэзана». Але прыгледзеўшыся да рукапісу, можна расшыфраваць і прозвішча: «Вардоцкі, дамініканін». Так супольнымі намаганнямі быў устаноўлены яшчэ адзін кампазітар Беларусі XVIII стагоддзя.

Назаўтра я зноў узяўся за тэксты М. Цяцёрскага — яго «школьныя забаўкі» (арацы) «Пчолы» і «Аб апчасліўленні чалавека». Яны выконваліся звычайна ў апошні дзень школьнага года, у прысутнасці бацькоў. Вучні размяркоўвалі паміж сабой ролі і інсцэнізавалі пасяджэнне суда або вучоны дыспут. Тэмы звычайна браліся адвечныя, але (як і ў выпадку з жыровіцкімі арацыямі) напаўняліся надзённым зместам.

У «судовай забаўцы» «Пчолы» разбіраецца канфлікт паміж багатым шляхціцам Лакомскім і бедным шляхціцам Пшчалкоўскім. Яны жывуць у суседстве. Нягледзячы на сваю беднасць, Пшчалкоўскі ахвотна дапамагае яшчэ больш убогім. Каб пракарміць сям'ю з васьмі дзяцей, ён завёў пасеку. Пчолы бралі мёд з кветак, якія дзеля марнай раскошы панасеяў вакол свайго палаца Лакомскі, і натуральна джалілі пры гэтым яго высокіх гасцей. Таму багачэй загадаў пасыпаць кветкі ядам. Пчолы паадміралі. Пшчалкоўскі пазбавіўся адзінай крыніцы існавання.

І вось «суд» разглядае гэтую чыста асветніцкую калізію. Выступаюць адвакаты, судзі. На першы погляд, мае

рацыю Лакомскі. Кветнікі — яго ўласнасць. Ён затраціў на іх грошы і таму мае права ахоўваць іх ад усіх, каго яны спакушаюць. «Але,— пытаюцца ў Лакомскага,— хіба можна перашкодзіць пчолам лётаць там, дзе ім забаронена? Хіба можна ўвогуле забараніць свабоду лётаць?» Кветкі для пчол — што паветра і сонца для людзей. Яны належаць усім.

Выслухаўшы абодва бакі, суд стаў на бок беднага Пшчалкоўскага і тым самым пацвердзіў асветніцкае «натуральнае права» ўсіх людзей аднолькава карыстацца дарамі прыроды.

Удзельнікі «школьных гульніў» «Аб апшчасліўленні чалавека» вялі дыспут вакол пытання, дзе шлях да сапраўднага шчасця. Перад слухачамі праходзіла дзесяць прамоўцаў, узброеных цытатамі з вершаваных твораў і філасофскіх трактатаў. Шчасце — у пачуццёвай раскошы, сцвярджае першы. І ва ўладзе, пашане, грашах, дапаўняе другі. Багацце і слава не вечныя, прырэчыць ім трэці. «Сапраўднае чалавечае шчасце залежыць ад навук і мудрасці». Не, уступае ў дыспут чацвёрты, навукам няма канца, яны не вызваляюць вучоных ад хвароб, таму няма большага шчасця, чым сапраўдная дружба. А хіба яна існуе? — пытаецца пяты. Шчасце — у тым, што ты «бачыш шчаслівай сваю айчыну, дапамагаеш ёй у захаванні і памнажэнні таго шчасця ўсімі матэрыяльнымі і духоўнымі сіламі. Што ж сабой уяўляе радзіма? Гэта бацькі, сваякі, знаёмыя, прыгонныя, нашы сябры і мы самі. Усеагульнае дабро айчыны ёсць і нашае прыватнае дабро; яе моц, слава, урадлівасць, спакой, добры час і ўсякая памысласць пчола распаўсюджваюцца на кожнага з нас, нашымі з'яўляюцца. А гэта — найвыдатнейшае шчасце».

Пасля такой палымянай і аргументаванай прамовы дыспутанты спрачаліся ўжо аб прыватнасцях. Шосты сказаў, што для шчасця патрэбна сукупнасць усяго, што тут было названа. Сёмы запырэчыў, што такое немагчыма і найлепш жыць, як Дыяген — не маючы нічога. Восьмы заклікаў да «залатой сярэдзіны». Дзевяты заявіў, што не спазнае той шчасця, хто гора не бачыў. Дзесяты раіў не імкнуцца да значных пасадаў. І хоць у заключэнні прагучала думка, што сапраўднае шчасце магчыма толькі ў небе, найбольшае ўражанне на слухачоў несумненна рабіла пя-

тае выступленне: шчасце чалавека — у шчасці айчыны.

Зборнік «Практыкаванняў» знаёміць нас з творчасцю яшчэ аднаго забельскага драматурга — Ігната Юрэвіча. Яго пярэ належаць трагедыя «Крэз» і камедыя «Пышнагольскі», настаўленыя перад летнімі канікуламі 1789 года. У адрозненне ад твораў Марашэўскага і Цяцёрскага абедзве п'есы Юрэвіча пачынаюцца з вершаваных «кантаў», дзе тлумачыцца ідэйная задума прадстаўлення.

Нягледзячы на сваю адносна невысокую мастацкую вартасць (кампазіцыйная рыхласць, рытарычнасць, схематызм вобразаў) «Крэз» усё ж вельмі істотна дапаўняе трагедыі Марашэўскага і Цяцёрскага. І. Юрэвіч узнімае пытанні вайны і міру. На гістарычным матэрыяле (ва ўступе падкрэсліваецца, што факты ўзяты з першай часткі «Гісторыі» Герадота) ён паказвае, што народам патрэбны мір. Рупарам аўтарскіх ідэй у трагедыі выступае персідскі цар Кір. Захапіўшы ў палон цара Лідзіі Крэза і прыгаварыўшы яго да спалення на вогнішчы, ён у апошнюю хвіліну дараваў свайму ворагу жыццё і акружыў яго пашанай. Народ з радасцю сустрэў гэтую вестку.

Камедыя «Пышнагольскі» накіравана супраць разгульнага жыцця шляхты. Не маючы сродкаў, галоўны герой тым не менш любіць павесяліцца ў кампаніі і залазіць у даўгі. Прыйшла пара расплачвацца па векселях, выданных Ліхвярскаму і яўрэю-арандатару. Але плаціць няма чым. Пагражае банкруцтва. Тады верны слуга Пышнагольскага Дабрамыскі прыдумаў наступны спосаб: вымазацца ў сажу і ў такім выглядзе з'явіцца перад кредыторамі, каб яны паверылі, што ўвесь маёнтак Пышнагольскага згарэў. Фартэль удаўся. Ліхвяры расчулены. Як і належыць у маралізатарскай камедыі, перавыхоўваецца таксама сам Пышнагольскі.

Хаця творы Юрэвіча напісаны на польскай мове, але ў іх багата беларусізмаў. Па-беларуску гучаць цэлыя сказы. Напрыклад, у «Пышнагольскім» арандатар кажа: «Мой бацька нікому не вінават: у аднаго ўзяў, другому даў».

Такім чынам, польскія творы Марашэўскага, Цяцёрскага і Юрэвіча істотна дапаўняюць нашы ўяўленні аб поглядах іх аўтараў, аб тагачасным літаратурным жыцці Беларусі. Будучы асветнікамі-класіцыстамі, забельскія

драматургі высмейвалі ў сваіх камедыях розныя заганы мясцовай дробнай і сярэдняй шляхты. У сваіх трагедыях яны імкнуліся на матэрыяле антычнай гісторыі ўзняць актуальныя для свайго часу пытанні, выклікаць у школьнага і дарослага глядача ўзвнёслыя думкі, выхаваць у яго пачуцці грамадзянскасці, мужнасці, свабодалюбства, вернасці радзіме і нянавісці да тыранаў. Прадстаўленні па п'есах забельскіх настаўнікаў данамагалі маладому пакаленню разабрацца ў складаных падзеях, якія адбываліся ў канцы XVIII стагоддзя.

Трагедыі Марашэўскага, Цяцёрскага і Юрэвіча маюць значную цікавасць для гісторыі і беларускай, і польскай літаратур: Польскай — таму, што яна, паводле слоў сучаснага польскага даследчыка С. Пятрашкі, не стварыла «высокай» трагедыі. Пры ўсёй недасканаласці забельскія творы з'яўляюцца якраз прыемным выключэннем з гэтага палажэння.

Урэшце, вільнюскія знаходкі прымусяць нас па-новаму глянуць таксама на беларускую творчасць Марашэўскага і Цяцёрскага, на іх «Камедыю» і «Доктара па прымусу», змяніць некаторыя традыцыйныя ацэнкі і вывады. Але гэта ўжо тэма спецыяльнай гаворкі.

Вось якім, аказваецца, цікавым быў літаратурна-мастацкі Парнас, размешчаны ў канцы XVIII стагоддзя ў невялікай беларускай вёсцы Забелы! Шматмоўны, супярэчлівы, але ў цэлым ужо «зрэфармаваны», асветніцкі. Ён сведчыў, што ўжо ў тых цяжкіх умовах, у XVIII стагоддзі, настойліва прабіваліся да святла першыя парасткі новай беларускай літаратуры.

А колькі яшчэ такіх Парнасаў і Парнасікаў, такіх вась парасткаў чакаюць свайго адкрыцця?!

З М Е С Т

СКАРБЫ ПРОДКАЎ	5
1. ПА СЛЯДАХ ЖЫРОВІЦКІХ АРАЦЬІЙ	7
2. КУДЫ ПАДЗЕЛАСЯ БІБЛІЯТЭКА БЕРГЕЛЯ?	22
3. ПРА КРЫЖ ЕФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ І СЬЕ-ТОЕ ІНШАЕ	34
ТРЫ МЕСЯЦЫ ПОШУКАЎ І СУСТРЭЧ	50
АСВЕТНІК З ПОЛАЦКАГА НАРОДНАГА	141
ВАКОЛІ ПАРНАСА ЗАБЕЛЬСКАЙ КАЛЕГІІ	152

На беларусском языке

Адам Іосифович Мальдис

ТАЙНЫ ДРЕВНИХ ХРАНИЛИЩ

Рэдактар *В. С. Палгаран*. Мастак *В. П. Масцераў*. Мастакі рэдактар *Ул. Ул. Даўгань*. Тэхнічны рэдактар *Т. М. Сокал*. Карэктар *В. В. Шарамета*.

АТ 08887. Здадзена ў набор 22/І 1974 г. Пап. да друку 10/Х 1974 г. Тыраж 3000 экз. Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 1. Ум. друк. арк. 9,24. Ул.-выд. арк. 9,11. Зак. 784. Цана 64 кап.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Савецкая, 19.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Чырвоная, 23.

64 к.

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF TORONTO

МАХАММАДИЛЛАХЪ БИЛЛАХЪ ОХОБЪ ИЛЛАХЪ АҚСАМЪ МААБЪ ҚИО

